

DÁVID FERENC
ÉS A KORTÁRS
PRÉDIKÁCIÓ-
IRODALOM

*A reformáció
első generációi*

*

SZERKESZTETTE:

Lovas Borbála
Szigeti Molnár Dávid

*A kora újkori unitárius
prédikációirodalom története
Erdélyben és Magyarországon*
Kutatócsoport

*

Kolozsvári Protestáns
Teológiai Intézet

Dávid Ferenc és a kortárs prédikációirodalom
A reformáció első generációi

DÁVID FERENC ÉS A KORTÁRS PRÉDIKÁCIÓ- IRODALOM

A reformáció első generációi

Szerkesztette:
Lovas Borbála, Szigeti Molnár Dávid

*A kora újkori unitárius prédikációirodalom története
Erdélyben és Magyarországon*

Kutatócsoport

–

Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet

Budapest
2022

A kötet

A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon
NKFIH (OTKA) FK 135165 számú pályázat támogatásával készült.

© Szerzők, 2022

© Szerkesztők, 2022

A személynévmutatót készítette:

Vrabély Márk

Az angol nyelvű absztraktokat lektorálta:

Gyuris Kata

A címlap Dávid Ferenc prédikációs kötete (RMNY 269) Kolozsváron őrzött
egyik példányának kézzel pótoltt borítója felhasználásával készült.

A kötet jelzete: Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca
(Kolozsvár, Románia), B. M. V. U 26.

Műszaki szerkesztő:

Kiss Béla

Felelős kiadó:

Lovas Borbála

ISBN 978-963-489-509-1

Nyomta és kötötte: CC Printing Szolgáltató Kft.

Felelős vezető: Szendy Ilona

Tartalomjegyzék

Előszó	7
Balázs Mihály (SZTE): <i>Unitárius szövegek a prédikációról</i>	9
Lovas Borbála (ELTE): <i>Egy ismeretlen ismerős: Dávid Ferenc prédikációgyűjteménye</i>	27
Kovács Sándor (KPTI): <i>Dávid Ferenc, a prédikátor</i>	63
Varga Réka (SZTE): „...az mi prédikátorunkat győzd meg, (...) többé mi kenyeret neki nem nyújtunk”: <i>Prédikáció a pécsi polgárok szájából</i>	77
Simon József (SZTE-ELKH BTK FI): <i>A természetjog eszméje Enyedi György prédikációiban</i>	87
Szigeti Molnár Dávid (SZTE): <i>Prédikáció és fegyelmetlenség</i>	101
*	
Lenyó Orsolya (ELTE): <i>Telegdi Miklós Agendariusának gyónatási útmutatója a korabeli európai penitenciálék tükrében</i>	123
Varga Benjámin (ELTE): <i>Circumdederunt me: a halál kínjai és a műveltség: Két halotti prédikációs mintabeszéd a Telegdi-féle Agendariusból</i>	159

*

Maczák Ibolya (ELKH – PPKE BILK): <i>„hogy ez jövendő velég meg tudná hitömet...”</i> : Beythe István prédikációgyűjteményei	175
Sebestyén Ádám (ELTE): <i>Végidő-számítások Bornemisza Péter prédikációiban</i>	185
Kelemen Fruzsina (BBTE): <i>Vizkereszt utáni első vasárnap: A gyermek neveléséről és kötelességeiről</i>	205
Kavecsánszki Máté (DE): <i>„Az táncz nincsen hitből”: Szemelvények a 16. századi reformáció táncellenes prédikációból</i>	221
Névmutató	241

Előszó

A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon
Kutatócsoport és a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet 2021. április 30-án konferenciát szervezett Budapesten, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, melynek témája a kora reformátorokhoz kapcsolódó prédikációk és a prédikációtörténet vizsgálata volt. Az alapvetően Erdélyre és Magyarországra, valamint a magyar nyelvű prédikációs anyagra koncentráló konferencia a 16. századi prédikációkkal kapcsolatban vizsgálta unitárius, katolikus, lutheránus és református prédikátorok, kötetek, korpuszok, kéziratok és nyomtatott források történetét. E kötet a konferencián elhangzott előadások bővített, írott változatát tartalmazza. Az első blokkban az unitárius, a másodikban a katolikus, míg a harmadikban a protestáns anyagra koncentráló kutatások, összesen tizenkét tanulmány részletes képet ad a 16. századi szöveghagyomány értelmezési lehetőségeiről és továbbéléséről, valamint a folyó kutatások új eredményeiről, új irányairól.

2022. június 13., Budapest

Lovas Borbála
*A kora újkori unitárius prédikációirodalom története
Erdélyben és Magyarországon*
Kutatócsoport
vezetője

BALÁZS MIHÁLY

*Unitárius szövegek a prédikációról**

Az utóbbi években, évtizedekben mintha valamelyest felgyorsult volna az unitárius prédikációk számbavétele és feltárása, amit a többek nagy érdeklődésére számot tartó Enyedi-beszédek régóta esedékes sajtó alá rendezése érzékeltethet leginkább.¹ A kéziratok anyag felkutatásának azonban még koránt sincs vége, a szerzői prédikációskötetek, valamint a több szerzőtől származó és gyakran több kéz által összeírt kolligátumok részletes kibontása – akár táblázatok formájában – továbbra is sürgető feladatnak látszik, amely digitalizáció híján még mindig csak szűrőpróbaszerűen egészülhet ki a fő kutatóhelyeken (kolozsvári Akadémiai Könyvtár, marosvásárhelyi Teleki Téka) egy-egy remélhetően kézirat predikációt is rejtő régi nyomtatvány felütésével. Önmagában ez azonban szinte semmit sem enyhít azon az immár sok évszázados hátrányon, amelyet az okozott, hogy az 1570-es évek elejétől a 18. század végéig az unitáriusok csak nagyon kivételes esetekben, s nem kicsiny ügyeskedések árán nyomtathatták ki teológiai műveiket, így prédikációikat is. Ezt a hátrányt csak úgy lehet ledolgoznunk, ha a más felekezetekben zajló munkálkodásokhoz csatlakozva s azok módszertani tanulságaiból is okulva hozzálátunk a feltárt prédikációk dogmatikatörténeti szempontból vagy a megformálás tekintetében legértékesebb darabjainak a közzétételéhez, enélkül ugyanis nemcsak hogy lehetetlen bekapcsolni forrásainkat az irodalomtudomány vérkeringésébe, de a részeredmények² ellenére még csak az ellenőrizhetőség jogos

* A tanulmány első változata a Gellérd Imre-émlékkötetben jelent meg: BALÁZS Mihály, „Unitárius szövegek a prédikációról a 17. század derekán”, in *A lélekből építő: Gellérd Imre emlékére*, szerk. JAKABFFY Tamás, 39–58 (Kolozsvár: Országos Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet–Unitárius Lelkészek Országos Szövetsége, 2007).

¹ ENYEDI György, *Prédikációi*, kiad., bev., jegyz. LOVAS Borbála, 3 köt. (Budapest: MTA–ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2016–2018).

² GELLÉRD Imre, *Négy száz év unitárius prédikációirodalma* (Kolozsvár: Unitárius Egyház, 2002). TÚRI Tamás, „Fejérvári Sámuel prédikációinak forráskezelése: Felekezetközi kompiláció az unitáriusok körében”, *Keresztény Magvető* 117 (2011): 297–315. TÚRI Tamás, „Papi fejedelmek elmé

követelményének sem tudunk igazán megfelelni. Lemaradásunk abból látszik leginkább, hogy miközben az újonnan jelentkező kutatói generációk egyre több és frissebbnél frissebb szempontok alapján vizsgálják a prédikációirodalmat, az unitárius szövegek kutatói átfogó forrásfeltárás híján még azokat a széles körűen adatolandó rendszerszintű retorikai szabályokat sem vonták le az elmúlt húsz évben, amelyek alapján az unitárius beszédek megíródtak.³ Ez annak a fényében igencsak nyomasztó, hogy a hazai tudományosságban mindezt már a kilencvenes évek végén minden korábbinál jóval szakszerűbb és rendszeresebb vizsgálódás tárgyává tették. A húsz évvel ezelőtti eredményekre aztán újabb kutatók és kutatónemzedékek építettek,⁴ két egymást is jól kiegészítő monográfia viszont máig megkerülhetetlen maradt ebben a tárgykörben. Az egyik Bartók Istvánnak az irodalmi gondolkodás történetét feltáró sorozatban megjelent könyve,⁵ amely a prédikációírásról intézkedő hazai kézikönyvek alapos elemzését tartalmazza, a

jével bőltsekedvén»: 18. századi unitárius prédikációk kompilációs technikái”, in *Mű & Szerző: fiatal kutatók konferenciája: Tanulmánykötet*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, DOBOZY Nóra Emőke, FÖRKÖLI Gábor, LOVAS Borbála, NÁDOR Zsófia és SZILÁGYI Emőke Rita, Arianna Könyvek 4, 113–129 (Budapest: ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2011). RESTÁS Attila, „Inter idiotas et rusticanos»: Szövegalkítás és tanítás egy bölöni unitárius kéziratos prédikációskötetben” *Studia Litteraria* 52, 3–4. sz. (2013): 189–203. RESTÁS Attila, „Két bölöni unitárius kéziratos prédikációskötet tanulságai: Zsidó-magyar sorspárhuzam, szövegátvétel, kritikátörténet”, in *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton, 173–188 (Budapest: reciti, 2013). TÚRI Tamás, „A halál felekezetelettsége: Felekezeti közti kompiláció és műfaji transzformáció”, in *Közkins: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti Tanulmányok 8, 133–156 (Budapest: MTA – PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014).

³ DÉRI Eszter, szerk., *1800 előtti magyarországi prédikációk* (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014). A bibliográfia 2020-ig kiegészített, bővített és javított változata: DÉRI Eszter, LOVAS Borbála, szerk., *Magyarországi újkori prédikációk (16–18. század) szakirodalmi bibliográfiája 2020-ig*, Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti bibliográfiák 4 (Budapest: ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2022).

⁴ Ismét csak az imént hivatkozott bibliográfiára utalhatnánk, a legjelentősebb hatást azonban kétségkívül Maczák Ibolya gyakorolja jelenleg. Monográfiája: MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, A források tükrében (h. n. [Szigetmonostor]: WZ Könyvek (Szépművés Bt.), [2010]).

⁵ BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998).

másik pedig Kecskeméti Gábor⁶ munkája, amely egy típus művelésének elméletéből és gyakorlatából kiindulva az egész műfaj fejlődéstörténetével kapcsolatban tett hallatlan fontos megállapításokat.⁷

A két szerzőt azonban nem csupán az elmélyült szakmai tudás kapcsolja össze, hanem az az előbbieket után nem meglepő, ugyanakkor roppant tanulságos tény is, hogy lényegében egyikőjük sem szól az unitáriusokról. Ennek alapján arra is gondolhatunk, hogy az ilyen kérdések iránt bizonyára különlegesen tompa unitáriusok között valósult meg az, amire persze más felekezetekben is vannak jelek, hogy a lelkészek nem teoretikus munkákból tanulták meg, miképpen kell prédikációikat elkészíteniük, hanem társaik gyakorlatának megfigyeléséből.⁸ Bár ebben lehet igazság, itt mégis inkább arról van szó, hogy a jelzett kutatási programok szakemberei kétségtelenül védhető praktikus megfontolásból mindkét területen (halotti prédikációk és *ars praedicandi*-irodalom) programszerűen a nyomtatásban megjelent szövegekre alapoztak, ilyenekről pedig nem igazán beszélhetünk az unitáriusok esetében. Emlékeztetnék arra, hogy 1700-ig csak néhány nyomtatásban is közölt unitárius prédikációról tudunk, ám ezekből sem maradt ránk feltétlenül példány. Másfelől míg Bartók István újabb felfedezései eredményeképpen jó néhány Magyarországon, illetőleg Erdélyben kiadott vagy született református *ars praedicandi*t ismerünk, addig egyetlenegy ilyen unitárius kiadványról sem tudunk.⁹

⁶ KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Historia Litteraria 5 (Budapest: Universitas Kiadó, 1998).

⁷ Az itt tárgyalt kérdéskör tágabb kontextusához persze fontosak az azóta megjelent dolgozataik is, amelyek közül az alábbiakban nem hivatkozunk a következőkre: BARTÓK István, „»Rhetoricati sumus«: Retorikafelfogások a régi magyar irodalomban”, in *Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Csokonai Könyvtár (Bibliotheca Studiorum Litterarium) 31, 198–211 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004). KECSKEMÉTI GÁBOR, „A németországi egyetemek retorikai kultúrája és magyarországi hatása a XVI–XVII. század fordulóján (Egy 1587. évi adat)”, in *Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Csokonai Könyvtár (Bibliotheca Studiorum Litterarium) 31, 167–197 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004). KECSKEMÉTI GÁBOR, „A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 107 (2003): 367–390.

⁸ Igen szuggesztív példátarat ad erről KECSKEMÉTI GÁBOR, „Teológia és retorika a régi magyar prédikációirodalomban”, in *A magyar művelődés és a kereszténység: A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai, Róma–Nápoly, 1966. szeptember 9–14.*, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, SÁRKÖZY Péter, 3 köt. (Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt., 1998), 2:743–748.

⁹ ABRAHAM SCULTETUS, *Axiomata concionandi practica* és GUILLELMUS BUCANUS, *Ecclesiastes seu de methodo concionandi tractatus duo* (Várad: Szenci Kertész Ábrahám, 1650). RMNY 2354; MEDGYESI

Nem sokat gazdagodik a kép, ha ennél, a dolgozatunk fő témáját jelentő második problémánál maradvra kérdezünk rá, hogy vajon használták-e az unitáriusok a felsorolt református kezek által megszületett munkákat. Az említettek közül a Scultetus és Bucanus szövegeit önálló címlappal közlő váradi kiadványból nincs példány az unitárius kollégium anyagában. Igaz ugyan, hogy megvan egy olyan kolligátum, amely Scultetus egy másik és jóval terjedelmesebb kötete (*Idea concionum*) mellett tartalmazza az *In epistola ad Hebraeos concionum ideae* című művét is,¹⁰ a 17. század elején megjelent kötetekben nincs nyoma a korabeli használatnak, s úgy tűnik, hogy a 18. században került az unitárius egyház tulajdonába. Ugyanez mondható el Szilágyi Tönkö kiadványáról, amelyből ugyan számon tartunk két példányt,¹¹ ám a bejegyzések szerint ezek is csak a 18. században kerültek be a kollégium gyűjteményébe.

Valamelyest gyarapodnak ismereteink akkor, ha a 17. századra kihegyezett figyelmünket kiterjesztjük a Magyarországon és Erdélyben más közegben használatos külföldi *ars praedicandi*kra is. A legfigyelemreméltóbb e tekintetben kétségtelenül az, hogy Bartholomaeus Keckermann műveinek roppant izgalmas s bizonyos tekintetben felekezeti határokat átlépő jelenlétét tapasztalhatjuk. A kolozsvári akadémiai könyvtár anyagában egyfelől egy 1617-ben összeállított, gyönyörű bőrkötésben ránk maradt, F. Cz. superexlibris-szel ékeskedő kolligátumot találhatunk, amely Keckermann teológiája és *retorica ecclesiasticája* mellett tartalmazza még a *Pia ac devota preparatio ad sacram synaxim* című művét, továbbá Abraham Scultetus *Axiomata concionandi*ját.¹² Ez a könyv minden bizonnyal kizárólag református

Pál, *Doce-nos orare, quin et predicare* (Bártfa: [Klöss jun.], 1650). RMNY 2310; NÓGRÁDI Mátyás, *A prédikálásnak egyenesen folyó rendi és uta* (Debrecen: Fodorik, 1650). RMNY 2313 (elveszett, de bizonyos megállapításai a szerző későbbi művei alapján rekonstruálhatók); Heinrich BISTERFELD, *Scripturae sacrae divina eminentia et efficientia... Accedit eiusdem auctoris ars concionandi* (Leiden: Ludovicus à Vuyren, 1654). RMNY 2527 (külföldön jelent meg, de szerzője Gyulafehérváron adta elő tanítványainak); MARTONFALVI TÓTH György, *Ars concionandi Amesiana* (Debrecen: Karancsi György, 1666). RMNY 3275; SZILÁGYI TÖNKÖ Márton, *Biga pastoralis, seu ars orandi et concionandi* (Debrecen: Töltesi István, 1684). RMK II 1536.

¹⁰ Jelzete: U 68489, 68490.

¹¹ SIPOS Gábor, szerk., bev., *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa*, összeáll. KOVÁCS Mária et al., Sapiencia Könyvek, 28: Társadalomtudomány (Kolozsvár: Scientia Kiadó–Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, 2004). Unitárius anyag: 629. 630. Martonfalvi vagy Nógrádi művét nem lelhetjük fel az unitáriusoknál. Későbbi mondandónk szempontjából viszont nem érdektelen az utóbbi *Idvösség kapuja* című munkájának az a példánya, amely az unitárius Dalnoki Istváné volt. Jelzete: B.M.V. U 221. A Siposéknál (U 436) olvasható bejegyzések kiegészítendőek azzal, hogy kifejezetten a szerzőnek adresszáva mondja Dalnoki, hogy jobb lett volna, ha nem hízeleg: „Utinam practice huius memor fuisses”.

¹² Jelzete: R 83113–83116.

kezekben fordult meg, s szinte ugyanez mondható el arról a hasonló kötésben díszelgő és 1620-ból B. P. B. superexlibriszel ellátott kötetről, amelyben Keckermann két retorikáját, a világit és az egyházit is olvashatjuk.¹³ Nem ilyen egyenmű a sorsa egy másik, széljegyzetekkel bővebben ellátott kötetnek.¹⁴ Ez egyfelől tartalmazza Keckermann egyházi retorikáját (*Rhetoricae ecclesiasticae, sive artis formandi et habendi conciones sacras*, Hanoviae, 1600.), továbbá egy roppant érdekes összeállítást a gótokról (Jornandes, *De Getarum et Gothorum origine*; Isidorus, *Chronicon Gothorum*; Jornandes, *De regnorum et temporum successione, De literis et lingua Getarum, sive Gothorum*). Ez utóbbival most nem foglalkozunk, s teljességgel figyelmen kívül hagyjuk azokat a kötet végén olvasható, őstörténeti érdekeltőségű margináliákat is, amelyek föltétlen érdemesek lennének a szakértők figyelmére. Most csak az első részre s a megjegyzéseiket ehhez fűző korai tulajdonosokra figyelhetünk. A legelső minden bizonnyal a kötetet összekötető s a mára már nagyon megkopott bőrkötésbe egy évszámot (1602) és egy superexlibrist is bevésőt P. E. S., akit azért nem nehéz azonosítanunk, mert a címlapon a *Petrus Érsek Somos Uyf.* bejegyzés olvasható. Ez alapján semmi kétségünk nem lehet arról, hogy az első tulajdonos és összeállító az a Somosújfalvi Érsek Péter volt, aki gyászbeszédeket írt és szerkesztett össze Ecsedi Báthory István halálára s aki 1604-től két esztendőn át a debreceni református kollégium rektora volt.¹⁵

A református intézményrendszer és spiritualitás centrumában élő emberről van tehát szó, ezért sem jelentéktelen, hogy jó néhány helyen, sajnos meglehetősen gyors kézzel odavetett s ráadásul a latint a magyarral egy-egy mondaton belül is váltogatott s így nehezen olvasható megjegyzéseket fűzött Keckermann szövegéhez. Az alábbiakban csak a legszükségesebb kommentárral közlöm ezekből azokat, amelyeket ki tudtam betűzni. Ahol elegendőnek látszik, csak az oldalszámot adom meg, másutt kurzívval közlöm azt a mondatot is, amire a marginália vonatkozik vagy zárójelben utalok az összefüggésre.

25. *Rhetorica ecclesiastica est ars persuadendi ecclesiae Christi res ad salutem necessarias.* Mellette: *Adde Zepperum de arte concionandi. Pauci ad artificium etiam mediocre pertinent. Qui sibi valde placent, illi ipsi quoque fere contra omnia haec praecepta praedicant.* (Wilhelm Zepper *De politia ecclesiastica* című művéről van szó, amelyet Szenci Molnár Albert is többször felhasznált.)

¹³ Jelzete: R 80905.

¹⁴ Jelzete: U 63817.

¹⁵ Lásd: ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* (Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977), 551.

32. Qui ex charta concionantur, insolentiores et impudentiores sunt iis, qui ex memoria, ne videantur ex charta babutizare(sic!). Saepe dicunt Tanuld megh et ipsi sine charta gris(?) loqui non possunt.

60. Sed dicamus salvo honore vel pace, illorum, qui tales non sunt, haec dico. Nem minden személt egyarant valo kemenseggel kel feddeni, giermeket, ifiat lagian es sziliden, öregeket kemeniebben.

66. Egy püspök az passiot huzon ket reszre osztotta vala. Versiculum de circumcissione Christi apud Lucam het reszre.

Porro in concionibus dicere 1. videamus summam 2. partes 3. doctrinam vitiosum est. Non dic te velle facere, sed fac.

104. *De applicatione.* Mellette: Quidam doctrinarum observationem vocant.

106. *Scopus ipsius textus nunquam ingreditur applicationem ... sed ad is tantum, quod ei inest implicite, atque adeo per bonam conscientiam elici potest.* Mellette: Az mi doctrina az textusban, ne dicas, ebböl ez az tanusagh ugyan azont viralvan (?), hanem avagy hol abban, avagy mas dolgot elicial belöle. Eggyel penigh semper sis contentus.

108. *Errores et haereses antiquae et absoletae pro concione non repetantur, aut moveantur, hoc enim est camerinam movere.* Mellette: Quam multi contra hoc peccant!

111. Exordium prima pars concionis

116. Fel concio ne legyen az peroracio.

119. *Applicatio vt plurimum sit intertexta amplificationi.* Mellette: Hoc opus, hic labor. Nem meg mondani: lássuk az tanulsagokat. Artis est dissimulare artem.

120. Vult, significare, dicere in concionibus, videamus doctrinas vitiosum, et ignorantiae signum. Is enim transitionum formulas non habet in promptu. Dicere etim első, s masodik, harmadik, vitiosum est.

124. Oczmany szokkal nem jo elni az concioba. Tövel högyre se allyon öszve az szo.

148. *Togae iactatio per extensa brachia plane est histrionica.* Mellette: Hanni-az kalafintat in concionando nem illik.¹⁶

166. ... *ad concionandum accessuri magnam sibi farraginem postillarium concionum conquirunt, atque ex his aliquam de verbo ad verbum memoriae mandant, post psitacorum instar, recitant.* Mellette: O heu multi sumus tales in hoc aevo.

¹⁶ Lásd az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* címszavát: „Béldiné valóban hányja-veti a kalafintát”, azaz színészkedik. SZABÓ T. Attila, szerk., *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, 14 köt. (Bukarest–Budapest: Kriterion Kiadó–Akadémiai Kiadó, 1975–2014), 6:25.

Egyelőre ne foglalkozunk e könyv jóval későbbi, 18. századi unitárius olvasójának margináliáival, hanem időben közelebb maradvá említsük meg Keckermann e könyve unitárius recepciójának egy alapos tanulmányozásra érdemes további mozzanatát. Már Lakó Elemér katalógusának forgatói is felfigyelhettek arra, hogy szerepel benne egy Köpeczi Nagy György által 1653-ban készült kézirat másolat.¹⁷

Kissé közelebb lépve ehhez a mostaninál behatóbb tanulmányozásra érdemes szöveghez megállapítható, hogy az akkor Killyénben, később pedig majd Nagyajtán szolgáló lelkész nem egyszerűen lemásolta a nyomtatványt, hanem alaposan használatba is vette. Átírta a címlapot annak megfelelően, hogy nála nem három, hanem csak két értekezés csatlakozik a főszöveghez, a címlap hátoldalára saját mottókat illesztett s elhagyta az eredetiből az ajánlást és az olvasóhoz intézett rövidebb ajánló sorokat is. Így Keckermann paratextus-állományából csak a mű szerkezetét tükröző táblázat maradt meg. Mint már említettem, egy tétellel meg is rövidítette az eredeti szövegegyüttest: a *De ratione tractandarum questionum populariter. Dialogus* című mű lemásolása elmarad. Bizonyos személyességet kölcsönöz másolatának, hogy a kötet végén egy bizonyára sokszor felhasznált imamintát találunk, amelyet a szöszékre fellépő lelkésznek tanácsos elmondania. Ezt talán célszerű idéznünk is:

„Formula precandi qua concionator uti potest cathedram conscendens – Da mihi intellectum verbi tui Domine, pone verba tua in ore meo, meam vocem et actionem moderare et adde in auditorum salutem. Da soli nomini tuo gloriam. Amen. Isten kegyelme legyen mindnyájon veletek. Amen. Anno Domini 1653.”

Nem hagyta változatlanul azonban az átvett három részt sem, hanem több helyen alaposan belenyúlt a szövegbe. Ezeknek a változtatásoknak a sok szempontú körbejárására itt nincs lehetőség, s ráadásul még előttünk áll annak megállapítása is, hogy Keckermann művének sok kiadása közül melyikből dolgozott, egyelőre csupán azt sikerült megállapítani, hogy a későbbiek valamelyikéből, olyanból tehát, amelyben egy általa gyakran idézett sziléziai prédikátor, Buchholz átvett szövegrészletei már nem csupán németül, hanem latinul is szerepelnek, Köpeczi ugyanis németül egy betűt sem ír le s a késői kiadásokkal egyező latin szövegváltozatokban adja ezeket az idézeteket. Az előttünk álló vizsgálatok tehát bizonyosan sok izgalmas dolgot felszínre hozhatnak még az átdolgozás motivációjáról,

¹⁷ Leírása: LAKÓ, Elemér, ed., *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár*, 2 köt. (Szeged: k. n., 1977), 1:N° 12 (= Ms. U. 12).

ám az máris megállapítható, hogy a bonyolultabb elméleti problémáktól és a görögig visszavezetett terminológiai finomságoktól programszerűen eltekintő, a példatárat is jelentékeny módon megkurtító, nagyon gyakorlatias átdolgozás született, amely ily módon talán a lelkészársak igényeihez is alkalmazkodva foglalta össze a legalapvetőbb ismereteket.

Ezen a háttéren lesz roppant fontos és érdekes, hogy szinte ezzel egy időben az eddig oly hallgatag unitáriusok egy másik műben is megnyilatkoznak a prédikációkészítés mikéntjéről. Már Lakó Elemér katalógusának Gellérd Judit és George Williams támogatásával végzett átdolgozása és kiegészítése során beírtam magamnak egy külön füzetbe, hogy a 262-es tételt alaposan tanulmányozni kell. Azóta részletes leírás készült róla,¹⁸ egy Keserű Gizellával közösen írott tanulmányban pedig közöltük a szöveg utolsó (félíg kitépelt) lapjára beírt verstördéket is.¹⁹ A kódexnek azonban fontos prédikációelméleti szempontú hozadéka is van, s ennek felvillantásához idéznünk kell egy nagyobb egységet az említett leírásból:

„[8] Új számozás 248: A kéz ugyanaz marad. A lap közepén a felirat: *Concio secunda*. Új sorozat látszik kezdődni. A prédikációk hosszabbak, mint az eddigiek. Az első hosszú prédikáció végén (262–263) a kötetben először *usus* margináliával feltüntetett egység szerepel.

[9] Új számozás 263–281: *Exordia quorundam locorum per Cla. M. Dalnoki habita in urbe Claudiaca*.

[10] Új számozás 281–301: *Concio*. ex 1.cap. Jacob. v. 2. 3. 4. 5.

Inc: Atyámfia nagy öröm gyanánt vegyétek, valamennyiszer sok külömb külömb féle kísértetekben estek; tudván azt, hogy a tü hitetek megpróbálása szerez békességes türeést ... *Exordium desumptum a necessitate adhortationis apostolicae*. A 293-tól *usus* című egység.

293: *Secunda pars sequitur et potest fieri pro altera concione*

301: Annak az egyedül való Istennek az mi édes Atyánknak adassék az üdvesség az dücsőség es minden tisztesség az ő szent fia által, az Úr Jézus Krisztus által mind örökkön örökké. Ámen. *Finis Anno 1651 Petrus Czokfalui*

[11] Új számozás 301. a lap közepén – 313: prédikációk, rövidebbek. Egy újabb kéz, amely hasonlít az elsőhöz.

¹⁸ BALÁZS Mihály, „A kolozsvári unitárius kollégium 262. számú kódexe”, in *Isten és ember szolgálataiban: Erdő János emlékezete*, szerk. SZABÓ Árpád, 197–215 (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2007).

¹⁹ BALÁZS Mihály és KESERŰ Gizella, „Két ismeretlen régi magyar vers”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 29 (2006): 5–23.

[12] 313–317: Talán az első kéz folytatódik. Cím: *Formula in administratione coenae dominicae*.

[13] 318–321: *Tractatus de baptismo*.

[14] 322–324: *Alius tractatus de baptismo*.

[15] 324–328: *De matrimonio*. Azonos az első egységben szereplővel.

[16] 329–334: *De baptismo*. C. D. J: N: D.

[17] 335–366: Talán azonos kéz az előzőekkel. *Concio ex Matt. 28. v. 19. Docete omnes gentes*. Latin nyelvű. A megelőző prédikációkkal szinte azonos gondolatmenetben és felfogásban beszél a keresztségről.

[18] 367–410: *Conciones fundamentales* cím alatt előbb sorrendben három, majd 389-től *De fide* cím alatt egy újabb. A Thesz 3,5-öt magyarázó két prédikáció láthatóan érintkezik a 248-cal kezdődő magyarral [8. egység], de nem azonos vele, hanem annak változata, talán alapja. Ezt követi a 2Róm 8,14-et magyarázó prédikáció. A végén őrszó: Matth. 28.”.

Azért idéztük ezt a több művet felölelő sorozatot a leírásból, hogy érzékeltessük: a kódex középső részét olyan szövegek alkotják, amelyek a Dalnoki Nagy család tagjai tollán keletkeztek, s amelyeket az 1650-es évek elején másoltak össze. Ezekkel az eszmetörténeti szempontból is fontos szövegekkel azonban most nem foglalkozhatunk, csupán jelezzük, hogy a 16. egységben szereplő rövidítés feloldása minden bizonnyal Clarissimus Dominus Johannes Nagy Dalnoki s az ő traktátusain kívül valószínűleg bátyja, Dalnoki Nagy Mihály prédikációit tartjuk a kezünkben, illetőleg a mostani szempontunkból elsődleges fontosságú 9. egység nem is teljes prédikációkból, hanem prédikáció-bevezetésekből áll.²⁰

Ez az összeállítás tehát – metaszöveg lévén – az unitáriusok újabb prédikációelméleti megszólalásának tekinthető, s különösen izgalmassá teszi az a szakemberek által jól ismert körülmény, hogy a címében is szereplő *exordiumok* dolga éppen lemásolása idején vált a hazai homiletikai irodalom egyik fontos vitaté-

²⁰ Életrajzi adataikra lásd: GÁL Kelemen, *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900)*, 2 köt. (Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 1935), 2:399, 2:520; SZABÓ Miklós és TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, *Fontes Rerum Scholasticarum* 4 (Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1992), 117, 188. N° 1211, 1942. Nem mindennapi kultúrájuk legutóbbi méltatása: KESERŰ Bálint, „Die ungarische unitarische Literatur nach György Enyedi (Über ideengeschichtlich relevante Werke aus der Zeit 1597–1636)”, in *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries*, edited by Mihály BALÁZS, Gizella KESERŰ, „*Studia Humanitatis*”: Publications of the Centre for Renaissance Research 11, 107–124 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 123. Az unitárius kollégium katalógusát feldolgozó munkacsoportunk már korábban felhívta a szakemberek figyelmét Dalnoki Lőrinc azon kéziratára (Ms. U. 695), amely Molnár Gergely verstanai értekezését a poétika-osztály számára szánt kiegészítésekkel látta el.

májává. Amint a fentebb idézett modern feldolgozások bemutatják, a puritánus eszmék alkalmazása jegyében 1650-ben zászlót bontó elméleti irodalom mindkét képviselője hadat üzen annak a hagyományos felfogásnak, amelyet Abraham Scultetus vagy Bartholomaeus Keckermann is képviselt, s amely fontos szerepet tulajdonított a fő téma tárgyalásához utat nyitó *exordium*nak. Medgyesi Pál értekezése szerint a világi szónoklattól eltérően a prédikációban erre nincs szükség, mert az elhangzandók figyelmes hallgatására már a megelőző könyörgés felkészítette őket. Még határozottabban marasztalja el a pápisták által kedvelt pompás előljáró beszédet az a Nógrádi Mátyás, aki az *Idvösségnek kapuja* című művében bizonyára az elveszett traktátusa gondolatait is rekapitulálva a következő érveket sorakoztatja fel a díszes *exordium*ok ellenében:

„1. Mert más az óratornak állapotja, más a prédikátornak. Az órator ritkán orál, és kívántatik, hogy az hallgatóknak jó akaratjokat kívánja, de a miniszternek vagyon már hitele az hallgatók előtt. Ergo nem kívántatik.

2. Mert az óratoroknál is az exordium non est pars essentialis orationis, azért nem szükséges hosszú előljáró beszédet a pogányok scholájából előhozni.

3. Elég, ha a tanító a leckének alkalmatosságán kezdi el a textust és annak célját megmutogatja.

4. Itt Dávid nem csinál előljáró pompás exordiumot, hanem az alkalmatosságon kezdi el a zsoltárt, micsoda indította legyen Dávidot e zsoltárnak írására. A Betsabe asszonnyal való gonoszság, az Isten haragjának érzése és a Náthán prófétának ellene való mennydörgő legációja.”²¹

Bartók István azt is kimutatta, hogy Nógráditól eltérően Medgyesi mégiscsak tárgyalja a *Doce nos orare*ban az *exordium*ot s nem mond le róluk teljesen saját prédikációiban sem,²² ám az teljesen nyilvánvaló, hogy egy új eszmény nyitányának tekinthetők gondolatai. Olyan eszmény nyitányának, amelyben nincs helye a klasszikus világi szónoklat hagyományát megidéző világias *exordium*oknak, amelyek – mint Geleji Katona István ezt nagyon jól érzékelté – az ő szemükben melegágyai voltak a régi históriákból, esetleg pogány költők verseiből is származó

²¹ NÓGRÁDI Mátyás, *Idvösség kapuja*... (Kolozsvár: Veresegyházi Szentyel Mihály, 1672), 16. Idézi BARTÓK István, „Kísérlet egy elveszett retorika rekonstrukciójára (Nógrádi Mátyás ars concionandija)”, *Magyar Könyvszemle* 113 (1997): 212–219, 215–216; BARTÓK, „Sokkal magyarabbul...”, 215–216. Modern átírásban adom.

²² BARTÓK, „Sokkal magyarabbul...”, 205.

kitalált történeteknek, fabuláknak, vagy éppen bölcs mondásoknak és szentenciáknak, mindannak, amit ők „ganéj”-nak neveztek.²³ Tartósnak bizonyuló mozzanatok érhetőek itt tehát tetten, mert igaz ugyan, hogy a későbbi homiletikaszerzők, Martonfalvi György és Szilágyi Tönkö Márton a prédikáció szükséges részeként mutatják be az *exordiumot*, ám az a 9 pont, amelyben Szilágyi megragadni vélte a bevezetés feladatait, már egészen nyilvánvalóan összhangban van a puritánus eszményekkel: egyetlen megengedő gesztus sincs ezekben a Szentíráson kívüli világ irányában, s lényegében arról intézkednek, hogy miképpen illessze a prédikátor mondandóját az alaptextussal rokon bibliai helyekhez, illetőleg az előzőekben elhangzott prédikációkhoz. Ezek között a keretek között szemlélve a Dalnoki Nagy Mihály által Kolozsvárott elmondott prédikációk alapján készült, esetleg önmaga által összeírt összeállítást kifejezetten tradicionálisnak tekinthetjük. Tradicionálissá s bizonyos értelemben alkalmivá is teszi a 12 egységből álló gyűjteményt az egyes részek nagyon eltérő terjedelme is. Hogy csupán a két végletet említsem, találunk itt húszsorosat (ilyen az Ef 2,18. magyarázatának felütését tartalmazó), de olyat is (az Ef 3,20–21-et magyarázót), amelynek utolsó szava (Expli.) ugyan nyilvánvalóan további magyarázatra biztatja a használót, valójában csaknem egy teljes prédikációnak tekinthető. Nyilvánvalóan az ilyen esetekben járunk a legközelebb ahhoz, amit a korban ideáknak vagy ideális prédikációknak neveztek, amely lehetett csupán szerkezeti vázlat vagy nem befejezett, további kiegészítésekre váró félig kész szöveg.²⁴

A terjedelmihez tematikai s bizonyos értelemben műfaji sokszínűség is társul. Nem tudnám eldönteni, hogy az *ars orandi* és *ars praedicandi* műfaját gyakran összekapcsoló művek imitációjának tekinthető-e, de tény, hogy az összeállítás első, a 6. zsolttárhoz tapadó szövege (Domine in furore tuo ne arguas me) valójában az előbbihez sorolandó. Előbb kijelenti, hogy „noha az kevély felfuvalkodott emberek előtt és az testi bátrók és ostobák előtt az Istenhez és Istennek előtte való könyörgésnek kevés böcsületi vagyon, de bizonyára nincsen ez nyavalyás életben lévő, zarándokságot járó [embernek] semmi annál szükségesebb és hasznosb jova, kincse, gazdagsága ez életben”, majd az imádság négy hasznának felsorolása következik, hogy végül egy buzdítás zárja le a szöveget:

²³ KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika...*, 70–106. Lásd még: TARNÓC Márton, „A késő reneszánsz retorikus próza történetéből”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 77 (1973): 548–557; TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában* (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1978), 67–95.

²⁴ Lásd KECSKEMÉTI, „Teológia és retorika...”, 747–748 példáit.

„Azokáért méltó, hogy az Isten lelkét is kérjük, az ki mi bennünk jól gerjessze az imádságnak buzgóságát, méltó az is, hogy az régi szenteknek imádságokat formául, például vegyünk, kik az Istennek szent lelkétől indíttatván az ő ügyökben foganasoson imádkoznak. Ugyanis az végre íratta meg az Isten azokat, sőt az végre az Úr Krisztus is ugyan formát <is> és módot adott az közönséges imádkozásra. Mivel hogy penig az Szent Dávid sok szép imádságoknak formáját hagyta minekünk, és azok között ez 6 zsoltár, kiket méltó hogy az ő imádságát előnkbe vévén megtanoljunk, hogy holott majd azon <k> ügyben vagyunk, melyben volt az Dávid, mikor ezeket énekelte, mű is ugyan azon formán imádkozunk az mi Urunk meg haragutt Istenünknek előtte, és ő könyörületességét kérjük az mi ügyünkben. Így imádkozik azért az Sz. Dávid Domine in etc.” (263).²⁵

Ezt követően aztán a prédikációkról intézkedő szövegek következnek, ám ezek is elég nagy tarkaságot mutatnak. A sorrendben második (Luc. 9. Et factum est euntibus illis) és nyolcadik (Petr. 1. Sobri estote, vigilate) kifejezetten a florilégiumokhoz közelít azáltal, hogy a hasonlatok használatára vonatkozó útmutatásokat közöl. Az előbbi esetben egy nyelvileg is roppant gazdag felsorolást kapunk arról, hogy „az Úr Jézus Krisztusnak ez világra prédikálásra való kijövetelinek hasznos és méltóságos volta” milyen hasonlatokkal világosítható meg, míg az utóbbiban azt mutatja be, hogy miképpen építhető ki a szőlőtőre vonatkozó hasonlat egy részletes allegóriává, hogy aztán a jó cselekedetek apoteózisává válják a gondolatmenet:

„És ez az oka, hogy az Isten eleitől fogva főképpen meg nem szűnt az embereket az bűnöknek cselekedetétől elvinni és az jóságos cselekedeteknek követésére hozni, intvén gerjeszteni, és ugyan nevezet szerint az részegségtől elidegeníteni és az jóságosra indítani. Ebben munkálkodott az mi üdvességünköt valóban kívánó és megváltó Urunk is, midőn sok helyen int az vigyázásra, józanságra és tiszta életre. Ezen cselekedtek az örök életnek fősfári is, az apostolok, és az többi között az jelen való ígékben az Szent Péter is, az ki mint tanúbizonyyságot teszen felőle, nem musttal, hanem szent lélekkel tölt vala be, és ezért is bátran hirdette mindjárt az Istennek világ fundamentumának felvetésének előtte elvezgett akaratját, bölcs tanácsát

²⁵ Az idézeteket az alábbiakban mai helyesírásra átirrt formában adom.

embereknek idvezítésében. Erre azért most is itt int minket, azon tisztí szerint, annak okáért lássuk meg rend szerint.” (276).

Vannak esetek, amikor háttérbe is szorul a szöveg minta jellege, nincsenek a kibővítésre vagy az alkalmazásra vonatkozó utasítások sem, hanem egy nagy prédikációs részlet szinte kötetbe kínálkozóan bomlik ki előttünk. Ennek egyik nyelvi leg sikerültebb részletében (Rom. 8. *Si spiritus eius qui suscitavit*) a bűnbe esett ember belső monológját olvashatjuk a következőképpen:

„Ha meggondolta csak mennyire tudott is felőle gondolkodni, minemű boldogságból esett ki, és fosztatott meg, forgatta elméjében az üdőt és az halhatatlanságot, és békességet es egészséget, az erősséget, eszességet, és boldogságot, és bátorságot, az tisztességet, az anygali társaságot, az paradicsomnak gyönyörűségét, mert ez jókban mind és ezeknél többekben helyeztetett volt az első ember. Ezekről elmélkedvén nem szomorkodhatott e valóban, hogy mind ezekről megfosztatott, főképpen értvén és érezvén az nyavalyás állapotot, melybe esett az ember a bűn miatt, az életből halálba, az halál birtokába, az békességből háboruságba, az egészégből sok betegségek örvényébe, az erősségből erőtlenségbe, az bölcsességéből tudatlanságba, az bátorságos állapotból félelmes nyughatatlanságba, az tisztességből gyalázatba, az anygali társaságból az utálatos ördög birtokába, az paradicsomból az megátkozot földbe, és annak verétkkel való mívelésére.” (279).

Az esetek többségében azonban a szövegrészlet folytatására, kiegészítésére (*Hic exemplis sacrarum litterarum illustrentur, Haec testimoniis scripturae probabis*), részletesebb s a körülményekre tekintettel lévő magyarázatára (*Expli., Expl. a circumstantiis seculi et auditorum*) vagy alkalmazására (*Applica*) vonatkozó utasítások zárják be a közölt szövegrészletet vagy szövegrészleteket, mert van arra is példa, hogy egy textushoz *Aliud exordium eiusdem thematis* vagy *Aliter exordiri sic licet* felvezetés mellett két bevezetésváltozatot is közöl.

Nem merném ezeket különböző típusokba rendelni, az azonban bizonyos, hogy az összeállítás szerint Dalnoki Mihály szerette az emberi természetre vonatkozó elmélkedéssel indítani a prédikációkat s ezek kiindulópontjául a legtermészetesebb módon választott egy-egy antik szerzőtől származó idézetet. Juvenalis, Ovidius, Tacitus vagy Seneca egyaránt szerepelnek a megidézettek között, ám most csak egyetlen és olyan példát idézek, amely rávilágít a szöveghagyományo-

zódás rétegzettségére is. Az összeállítás 6. darabja az Ef. 3,13-at (Quapropter peto ne deficiatis) magyarázza s a következőképpen kezdődik:

„Igaz s valóban helyes amaz mondás, Non minor est virtus, quam quaerere, parta tueri. Akármelyik értelemben vegyed, akár így ércsd, hogy nem küesbb munka és szorgalmatosság kívántatik az kérésben és szerzésben, mint annak megtartásában, akár penig így ércsd, hogy nem alább való dicsíret valamit megszerezni, mint azont jól es eszesen megtartani: mindenik értelemben ez mondás igaz.”

Megállapítható, hogy Ovidius *Ars amatoriájából* való az idézet,²⁶ ám az korántsem biztos, hogy Dalnoki közvetlenül onnan is merítette. Megfontolandó ugyanis, hogy ugyanez áll Enyedi György egy egészen más témát taglaló, a Deut. 16,18-at magyarázó prédikációjának az élén, amely egyébként az egykori unitárius püspök gyűjteményében az első Triacas első darabja volt. Gondolhatunk tehát arra is, hogy innen merített Dalnoki.²⁷ Most azonban nem erre szeretnék figyelmeztetni, hanem sokkal inkább arra, hogy a jelek szerint létezett egy továbbhagyományozódó unitárius szövegtár az exordiumok megfogalmazásában, s hogy ez a 17. század derekától egészen a 16. század végéig, Enyedi Györgyig vezethető vissza. Ez összhangba hozható azokkal a nagyon töredékes adatokkal, amelyek az unitáriusok prédikációs gyakorlatáról ránk maradtak. Közismert, hogy a legkorábbi időszakból csak a Dávid Ferenc-kötetet ismerjük,²⁸ amely már címében is hirdeti, hogy első része egy nagyobbra tervezett vállalkozásnak, ám ez egészen nyilvánvalóan nem valósult meg, s a püspök 1571 után már bizonyosan nem jelentethette meg prédikációit. Bár e kötet egészen pontos retorikai leírása még várat magára, annyit kockázat nélkül állíthatunk róla, hogy a körülmények-

²⁶ Bede Anna fordításában (*Ars amatoria*, II,13.): „Virtus a megkeresés, de a megtartás sem kicsinyég”.

²⁷ Szövege közölve: ENYEDI György, *Válogatott művei*, vál. BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, bev. BALÁZS Mihály, jegyz. BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, SZALAI Judit, a latin szövegeket ford. SZALAI Judit, LATZKOVITS Miklós, Téka (Bukarest–Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 1997. Újabban: ENYEDI, *Prédikációi*, 1:35–42. Mivel Enyedi prédikációi széles körben elterjedtek voltak, ezt konkrét bizonyító adat híján is feltételezheténk. Rendelkezünk azonban ilyennel is, hiszen a prédikációkat író Enyedi számára mintaként szolgáló nyomtatvány, a *Postilla Antonii Corvini in epistolas et evangelia...* című egykor éppen Enyedi tulajdonában lévő példányának előzéklapján a testvér Dalnoki Lőrinc tollából a következő bejegyzést olvashatjuk: „Tertiam Triacadem dedi Andree Debrecino”. Lásd: *György Enyedi*, von János KÁLDOS unter Mitwirkung von Mihály BALÁZS, Bibliotheca Dissidentium: Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles, édité par André SÉGIUENNY, XV, Ungarländische Antitrinitarier II (Baden-Baden: Éditions Valentin Koerner, 1993), 151.

²⁸ Leírása: RMNY 269.

hez és az elképzelt hallgatóság szellemi horizontjához való alkalmazkodás ugyan kimutatható még a nyomtatásban megjelent szövegben is, ez azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy a minden áron tanítani akaró prédikációnak valamely nagyon egyéni változatát sikerült volna megteremtenie. Ez tükröződik a szentbeszédek felépítésében is, hiszen a szövegek ugyan közel sem egyforma terjedelműek, de felépítésük azonos. Előbb a textust olvashatjuk, majd *Somma* címen minden esetben egy olyan tömör, néhány soros összefoglalás következik, amelyet bizvást a skolasztikus prédikációk *prothemája* örökösének tekinthetünk, hogy aztán a prédikációk gerinceként többnyire három különböző terjedelmű *Tanulság* következék. Bár nincs elkülönítve a *Somma* és a *Tanulság*, lényegében ezt a textust azonnal magyarázni kezdő szerkezetet figyelhetjük meg Hunyadi Demeter két ránk maradt prédikációjában is.²⁹

Úgy tűnik tehát, hogy az *exordium* az unitáriusok között is csak ezt követően a késő reneszánsz időszakában honosodott meg a prédikációs gyakorlatban, s e tekintetben talán még a különböző protestáns felekezetek közötti párhuzamosságról is beszélhetünk. Az unitáriusok egyre nehezebbé és ezzel sajátosabbá is való helyzete azonban nem engedi meg, hogy a reformátusokkal analóg fejlődési tendenciákról beszéljünk náluk, amint elhibázott lenne az is, ha további párhuzamosságot keresnénk Geleji Katona és a Dalnokiak tevékenysége között pusztán azon az alapon, hogy a hagyományosabb prédikációtípus művelői voltak. A jóval gyérebb forráshelyzetben ugyanis nagyon nehéz felfejteni egy-egy megnyilatkozás hátterét és korabeli jelentését. Bizonyosnak látszik azonban, hogy a Dalnokiaknak és követőiknek nem kellett szembenézniük az *exordium*ok elleni frontális támadással, s így talán az unitáriusok puritánjainak hiányával is összefüggésbe hozható az ilyen bevezetések hosszú továbbélése. Egy pillanatra visszalépve a Somsfalvi Érsek Péter után valamikor az unitáriusokhoz került kötethez azt tapasztaljuk, hogy a nyilvánvalóan 18. századi, Szentábrahám Lombárd Mihályra³⁰ is hivatkozó szerző rendre az *exordium*ot védelmező gesztusokat tesz. Egyrészt kérdőjelet tesz oda, ahol Keckermann a túlságosan hosszúra sikeredett és a szerzeteseknél meghonosodott módon sok Biblián kívüli történetet felölelő

²⁹ Lelőhelyükről bő idézetekkel: POZSÁR Annamária, „Újabb adatok Hunyadi Demeter élettörténetéhez”, *Keresztény Magvető* 103 (1997): 178–195.

³⁰ Ezt az egyetlen részletet talán érdemes szó szerint idézni. A 39 oldalon Keckermann három szövegfajtaát különít el: *didacticus, practicus, mixtus*. Ehhez fűzi hozzá az unitárius a következő megjegyzést: „Mihi tamen videtur quod nullus esse potest textus, qui saltem per consequentias in corollariis praeticus non sit, sicuti Clarissimus Dominus Rector et Professor Theologiae Szentábrahameus singula Systematis Theologici capita praetice concludit dicens, Nostri itaque officii est.” (Szentábrahám szerint tehát minden szövegnek kell legyen valamilyen gyakorlati következménye.)

exordium hibáiról beszél, másrészt Keckermann rendszerét mintegy megbírálván az eredetit a kötetben átírva már az invenció részeit az *exordium* beiktatásával tagolja. Így az eredetiben szereplő felosztás (381) – Ceterum inventionis textualis partes sunt quinque: 1. Praecognitio textus. 2. Partitio et propositio 3. Explicatio verborum 4. Amplificatio 5. Applicatio – helyett nála áthúzásokkal és mellélírásokkal a következő alakul ki: 1. Exordium 2. Occasio 3. Partitio. 4. Exegesis 5. Doctrina. Úgy tűnik tehát, hogy az *exordium*okat a reformátusoknál jóval elnézőbben kezelték az unitáriusok, s talán ezzel is összefüggésbe lehet majd hozni, hogy több szerzőnél, de a leghatásosabban Fejérvári Sámuelnél, a legtermészetesebben alakul majd ki a 18. században a bevezetésnek az a típusa, amely ezt a szövegrészt a filozófiai elmélkedés irányába hajlítja el.

Unitarian Texts on the Sermon

In this study, I examine the works of *ars praedicandi* as used by the Unitarians. The paper focuses on the Unitarian use of the works of Bartholomaeus Keckermann, who attributed an important role to the exordium. The paper further registers an 18th-century Unitarian reader of Keckermann's rhetoric, found in a composite volume in the Library of the Cluj-Napoca Branch of the Romanian Academy. This work's earlier impact can also be studied in a Unitarian manuscript revision created as early as in 1653. There is another Unitarian work (Ms. U. 262) on sermon making from this period, a part of which contains examples of exordiums, that is, introductory parts of sermons. Based on all this, I argue that the exordiums were handled much more leniently by the Unitarians than by other reformed denominations, and that from the late Renaissance to the 18th century, Unitarians were practitioners of a rather traditional type of preaching.

LOVAS BORBÁLA

*Egy ismeretlen ismerős:
Dávid Ferenc prédikációgyűjteménye**

Péter pápa:

Huj! mi az ördögöt kiáltasz olyan igen,
mert mi nem egyedül vagy.

Varga Ferenc:

Ugyanígy szoktam én beszélni,
hogy mindenek meghallják,
mert nem jó zsákban macskát árulni.

(VÁLASZÚTI György: *Debreceni disputa*)

Dávid Ferenc jól ismert alakja a 16. századi reformáció korai időszakának. Gazdag életművének jelentős része nyomtatványokban maradt ránk, hatása pedig a mai napig meghatározó az unitárius egyház történetében.¹ Ám míg teológiai és hitvitázó munkásságával sokan és sokszor foglalkoztak, a gyakorló prédikátor Dávid Ferencet inkább csak legendák és generációról generációra öröklődő leírások alapján ismerhetjük.² Ezért is fontos és időszerű, hogy megvizsgáljuk alaposabban azt a kötetet, mely Dávid Ferenc által összeállított prédikációkat tartalmaz, ráadásul magyar nyelven.³ Az unitáriusok első püs-

* A tanulmány az NKFIH (OTKA) FK 135165 számú pályázatának támogatásával készült.

¹ Dávid Ferenc életéről a legátfogóbb életrajz: Mihály BALÁZS, *Ferenc Dávid*, Ungarländische Antitrinitarier IV, Bibliotheca Dissidentium XXVI (Baden-Baden: Éditions Valentin Koerner, 2008); a korai unitárius időszakot jól összefoglaló munkák Pirnát Antal és Balázs Mihály tollából: PIRNÁT Antal, „A Kelet-közép-európai antitrinitarizmus fejlődésének vázlata az 1570-es évek elejéig”, in *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VÁRJAS Béla, Memoria Saeculum Hungariae 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 9–60; Antal PIRNÁT, *Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren* (Budapest: Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 1961); BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Humanizmus és Reformáció 14 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988).

² Erről bővebben ír: KOVÁCS Sándor, „Dávid Ferenc és a kerek kő: Mítosz vagy valóság”, in *A recepta religiók évszázadai Erdélyben*, szerk. KOLUMBÁN Vilmos József, Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 53–62 (Kolozsvár: Kolozsvári protestáns Teológiai Intézet–Egyháztörténeti Tanszék, 2019).

³ DÁVID Ferenc, *Első része az Szent Irasnak külön külön reszeyből vöt predicacionac az atya Istenről, ennek kedig az ő Fiarol az Ihesus Christusrol es az mi öröcségünecnec peczetiröl az Sz. Lelecröl [...]* (Alba Julia: Gregorius Vagnerus [typ. Hoffhalter], 1569). RMNY 269.

pökének sokak által emlegetett, ám annál kevesebbek által olvasott munkájáról, nyomtatott prédikációgyűjteményéről, annak is kiadásáról és nyomdai jellegzetességeiről, felépítéséről, valamint Dávid prédikatori tevékenységéről lesz szó a következőkben.

Dávid Ferenc esetében azzal (az unitárius anyaggal kapcsolatos kutatásokban szokatlan) helyzettel szembesülhetünk, hogy nem igazán kell a kéziratossággal foglalkoznunk, mert egyrészt rendelkezésünkre áll maga a nyomtatvány, melyet körülbelül egy tucat többé vagy kevésbé csonka, nagyon ritkán teljesen ép példányból ismerünk.⁴ Ezen kívül pedig egyetlen prédikáció kéziratosságtól tudunk eddig, mely a gazdag (és már nagyrészt katalogizált, de nagy részében mélységében feltáratlan) 17. századi kéziratosságtól bújik meg.⁵ Ahhoz, hogy tudatosítsuk, mennyire ritka ez a kéziratosságtól való kilépés, elég

⁴ Az RMNY adatai szerint hét könyvtárban őriznek ma példányokat. 1. Biblioteca Batthyania (Gyulafehérvár, Románia), XVI. 15. jelzet alatt. A kötet, melynek kötését Szabó Salamon készítette Gyulafehérváron, erősen töredékes, címlapja hiányzik, címét és kiadási évét kézzel jegyezték be a könyv elejére. 2. Országos Széchényi Könyvtár (Budapest), RMK I. 74. jelzet alatt. A kötet nem hiánytalan, kötése sérült. A címlapon lévő jegyzetek mellett egyetlen helyesírási hibát javító jegyzettel. 3. Dr. Szent-Iványi Sándor Unitárius Gyűjtemény – Könyvtár és Levéltár (Budapest), R001 jelzet alatt. A kötet címlapján kézírásos bejegyzés: „Dávid Ferentz megholt 1579ben Dévai fog.” A kötet hiányait betűhíven kiegészítette Török Ferenc, az Erdélyi Múzeum könyvtárának őrségéje 1852-ben. A kötet a kolozsvári unitárius főiskola ajándéka-ként került a budapesti egyházközséghez 1947-ben. 4. A Román Tudományos Akadémiai Kolozsvári Fiókkönyvtárának református és unitárius gyűjteményrészében összesen három kötet található: Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca (Kolozsvár, Románia), B. M. V. R 8 (református), B. M. V. U 26 (unitárius) és B. M. V. U 27 (unitárius) jelzetek alatt. 5. Biblioteca Centrală Universitară Lucian Blaga (Kolozsvár, Románia), B. M. V. 40 jelzet alatt. A kötet erősen töredékes. Korábbi jelzet, bejegyzés nem szerepel a példányban, az első hiányzó 17 lapját a 19. században kézírásos másolatokkal pótolták. A példány duplumcseréje során került az egyetemi könyvtárba a székelyudvarhelyi unitárius kollégium könyvtárából. 6. British Library (London, Nagy-Britannia), General Reference Collection C.111.h.1. jelzet alatt (részleges digitális másolat az Országos Széchényi Könyvtárban). 7. Teleki-Bolyai Könyvtár (Marosvásárhely, Románia), 2 példány 02118 és T H f-7 jelzetek alatt. Az első kötetben néhány széljegyzet található, valamint néhány oldal erejéig a nyomtatásban szereplő bibliai kommentárszámokat vetíti ki a jegyzetek készítője a margóra is. A második kötet nem jegyzetelt, a hiányzó oldalak kézírással pótolva.

Az RMNY-példányokon kívül egy további példányról van tudomásom a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára és Nagykönyvtára gyűjteményében (Kolozsvár, Románia), könyvtári jelzete 98.

⁵ A kéziratosságtól bújik meg a 11. prédikáció (1Móz 18) kissé átdolgozott változata egy Türon és Sinfalván működő prédikátor másolatában a Marosvásárhelyi Kódexben maradt fenn: Marosvásárhelyi Kódex, Teleki-Bolyai Könyvtár (Marosvásárhely, Románia), Ms. 0636, 184–189. A beszéd címe és szerzőmegjelölése: „Contio Genes. 18. Ex concione Fran. Davi[...] collegij”.

megnéznünk azt a Maczák Ibolya által összeállított katalógust, melyben Dávid Ferenc gyűjteménye mellett Enyedi György *Oratio funebris* (ma szövege nem ismert) képviseli az unitárius nyomtatványokat az 1655-ig tartó időszak nyomtatott magyar prédikációinak kétszáztizennégy tétele között.⁶ És a lista a későbbi időszakban sem lesz sokkal hosszabb.

Szinte minden Dávid Ferencről szóló elemzés hangsúlyozza a püspök rendkívüli szónoki képességeit, bibliaismeretét, teológiai tudását. Megjegyzik azt is, hogy igazi hatása az életrészletben rejlett, és írásai emiatt sok mindent nem adnak vissza kellő erővel. Dávid Ferenc működésével kapcsolatban mégis alapvetően el van kényeztetve a kutató, hiszen számos tanulmányon, értekezésen, esszén túl Balázs Mihály összefoglaló monográfiája segít eligazodni az életműben. Emellett Dávid természetesen szerepel a reformáció évszázadaival foglalkozó hazai és nemzetközi lexikonokban, és majd minden az unitárius egyház történetével foglalkozó kötetben, így Gellérd Imre *Négyszáz év unitárius prédikációirodalmában*, ahol a prédikációk sokrétű elemzése mellett Gellérd megjegyzi róla, nem kis elfogultsággal a következőket:⁷

„Dávid Ferenc osztja azt az augustinusi tételt, mely szerint Isten az embert kétszer teremtette meg: az első-Ádámiban és a második-Ádámiban, azaz Krisztusban. Ezt kiegészítve azt mondhatjuk, hogy Isten az embert háromszor teremtette meg, az ó-Ádámiban, Jézusban és Dávid Ferencben.”

⁶ MACZÁK Ibolya, „A prédikációk szerepe és jelentősége a lelkesítőtörténeti kutatásokban”, in *Lelkesítőtörténeti számvetés*, szerk. SZELESTEI N. László, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkesítőtörténeti tanulmányok 1, 63–89 (Piliscsaba: PPKE BTK, 2008), 69, 72. A melléklet „Magyarországon nyomtatott prédikációk a kezdetektől 1655-ig (az RMNy I–III. alapján)” cím alatt tartalmazza a korabeli nyomtatott prédikációs kötetek bibliográfiáját.

⁷ GELLÉRD Imre, *Négyszáz év unitárius prédikációirodalma* (Kolozsvár: Unitárius Egyház, 2002), 17. Az idézet második fele nem szerepel Gellérd művének angol kiadásában: Imre GELLÉRD, *A history of Transylvanian Unitarianism through four centuries*, tr. by Judit GELLÉRD (Chico, CA: Center for Free Religion, 1999), 24. Gellérd máshol is foglalkozott Dávid Ferenc prédikatori működésével, lásd: GELLÉRD Imre, „Dávid Ferenc mint prédikátor”, *Keresztény Magvető* 85 (1979): 145–153. E tanulmányban Gellérd számba veszi „Dávid Ferenc prédikatori egyéniségének főbb vonásait”, majd ezeket bemutatja néhány kiválasztott prédikáción keresztül. Gellérd neve azért is hangsúlyosan említendő, mert az unitárius prédikációirodalommal foglalkozó összefoglaló munkája azóta is páratlanul áll. Ahogy a prédikációiból és tanulmányaiból összeállított legújabb kötet megemlékező előszavában Szász Ferenc megjegyzi, Gellérd Imre volt „az egyetlen kapocs elfelejtett, általunk nem ismert lelkész- és prédikátorelődeink lelkeségéhez és munkásságához, Dávid Ferencsel kezdődően”. Szász Ferenc, „In memoriam Gellérd Imre”, in GELLÉRD Imre, *Lélek és élet*, szerk. KOPPÁNDI Botond Péter, 8–19 (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház/Editura Episcopiei Unitariene, 2020), 13.

Számos hasonló, Dávidot magasztaló részletet találunk a 19. és 20. század unitárius elemzéseiben és megemlékezéseiben. Ezek közül még egyet idéznék Jakab Elek tollából, mely jól mutatja a Dávid köré fonódó kultusz karakterét:

„Beszédei tárgya és az inventio a lángész műve, beosztása a szónoklati technika remeke; a bevezetés, érvelés és bizonyítás, a megindítás és rábírás mesterre mutat. [...] Hallgatóiban maga s tárgya iránt erősebb rokonszenvet ébreszteni alig volt képes valaki, mint ő. [...] Ha beszéde akadályra nem talált, csöndes folyam volt, haladása méltóságteljes, nyugalma a tengeré; mikor tárgya mellett felhevült, meggyúlt maga s meggyújtotta a sziveket; midőn az erény s keresztény jószág mellett szólt, mérsékelt és vidám volt, eszmejárása fenkölt; ha a hit és jámbor élet boldogságát festette, szelid s hangulatos, gondolatai szépségeivel, gazdag élettapasztalása gyümölcsei bőségével betöltötte híveinek lelkét; midőn a pápa ellen szólott, a bünt ostromolta, mérges oroslánná lett, szavai menykőként sujtottak s feddése nyomatékos, éles, rohamos, vagy mint a fergeg magával sodort és letiport. Az ékes szókötés virágai, nyelvünk alaki szépsége és ereje, a formák és szín gazdagsága, az irány ékességei elbájoltak; az érzés melegsége, melylyel a szépet, jót és igazat festette, tiszteletet költött, lelkesedése mindent magával ragadott. A hány ötlet, annyi virág, a hány kép, annyi szellemszokra, a hány mondat, annyi eszme. Beszédei a hit, meggyőződés és szépérmek összesége, megannyi sikerült szellemi alkotás, az egyházi irodalom örök remekei, a keresztény papság soha el nem muló dicsőség- emléke...”⁸

Ez a romantizált odafordulás a 16. és 17. században mindenesetre nem volt jellemző.⁹ A prédikációs kötetre fókuszálva, a nyomtatványokban a korabeli kezek-

⁸ JAKAB Elek, *Dávid Ferenc emléke: Elítélése és halála háromszázados évfordulójára* (Budapest: M. Kir. Egy. Kny., 1879), 161.

⁹ Dávid prédikatori tevékenységéről és beszédeiről a modern irodalomtörténet-írás is visszafogottabban beszél. Horváth János például a következőképpen jellemzi Dávidot mint prédikátort, megemlítve Ravasz László róla alkotott véleményét is: „...sok tekintetben rokon a már eddig látottakkal. Ő is textust magyaráz (leginkább Pált és Jánost), s abból fejtegeti ki és igazolja további bibliai utalásokkal tételeit: a «tanúságokat». Bizonyos szabadabb mozgású exegézis az ő prédikálása is. Higgadtan fejtegető, vagy polémikus, nem szónokias ugyan, de folyamatosabb előadású, mint a Méliuszé. Itt-ott némi személyesebb lendület, a beszéd végén olykor fohász-szerű (pár sornyi) felemelkedés élénkíti. Ravasz László szerint talán az egész korban az ő beszédei a legdogmatikusabbak és erkölcsi kérdésekkel a legkevésbé foglalkozók; nagyrészt tematikus beszédek, ritkán homiliák; akaratelhatározásra alig törekszik, fő dolga az elméleti meggyőzés; beszédeiben «minden

től csokornyai kritikus megjegyzést találhatunk, ami jól kirajzolja a kortársak véleményét a püspök személyéről éppúgy, mint a prédikációk tartalmi besorolásáról. A hagyomány szerint Dávid 1566. január 20-án mondta el az első unitárius szellemű prédikációját. Az 1568-as gyulafehérvári hitvitát és Dávid Kolozsváron tartott híres prédikációját, valamint ezeknek az eseményeknek a következő évekre gyakorolt vélt vagy valós hatását jól ismerik a korszak kutatói.¹⁰ Ezt követően az 1560-as évek végéig a fejedelmi nyomda segítségével gyors ütemben nyomtatták ki a legfontosabbnak ítélt polemizáló, teológiai munkákat. Az 1567-től 1570-ig tartó időszakban olyan Dávidhoz köthető kötetek jelentek meg, mint a Melius Juhász Péter és Georg Mayer elleni unitárius vitairatok, a *Rövid magyarázat*, a *Rövid útmutatás*, a gyulafehérvári vagy a váradi hitvita jegyzőkönyve, *A Szentírásnak fundamentumából vött magyarázat*, a *De Falsa et Vera* és a most tárgyalt prédikációskötet.¹¹ Ezt 1569-ben Dávid Ferenc egy sorozat első darabjának szánta, ám nem követte végül több kötet. Dávid a következőket mondja munkájáról a fejedelemnek szóló ajánlásában:

„Az én hivatalomnak tisztí és rendi szemeim előtt forgott együgyűképpen. Az Istennek igazságát, amint megérthettem, igyekeztem prédikállani, és felséged eleiben terjesztem, és ez főképpen az oka, amiért prédikációimnak első részét az Atyaistennek esméretiről és az ő Fiáról, az Jézus Krisztusról felségednek ajánlani akartam, hogy egyebek es láthassák, minemű tudománt hirdetem. Vallom pedig, az vetélkedésnek kezdetiben amiképpen prédikállattam, hogy úgy akartam kinyomtatnom, hogy méltán senki ne vádolhasson, mintha külömbet prédikállottam volna és külömbet nyomtattom volna ki.”¹²

zug észkokokkal van tele». [...] Szép lendülettel tesz vallást az ő hite mellett, nyugodt lélekkel vállal zúgolódást és káromlást, s Isten bocsánatát kéri üldözőinek.” HORVÁTH János, *A reformáció jegyében: A Mohács utáni félévszázad magyar irodalomtörténete* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1957?), 356–357.

¹⁰ A részben megszépített és sok tekintetben „misztifikált” eseményekről az unitárius egyháztörténet is részletesen beszámol. Az eseményeket áttekintően összefoglalja, a szövegtörténeti részletek kapcsán az 1569-es prédikációs kötetre is kitérve: BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén...*, 72–87.

¹¹ A korszak Gyulafehérváron és Kolozsváron nyomtatott unitárius vagy unitárius előszóval megjelent kiadványai: RMNY 231, RMNY 232, RMNY 233, RMNY 244, RMNY 245, RMNY 246, RMNY 247, RMNY 248, RMNY 249, RMNY 250, RMNY 251, RMNY 252, RMNY 253, RMNY 254, RMNY 268, RMNY 269, RMNY 270, RMNY 272, RMNY 282, RMNY 283, RMNY 284, RMNY 285, RMNY 286, RMNY 287, RMNY 304, RMNY 305.

¹² DÁVID Ferenc, *Első része az Szent Írásnak külön külön reszéből vöt predicaciocnac...*, [4].

Az előszó megerősítésére szolgáló lejegyzés természetesen a korban nem újdonság, gondoljunk csak például Enyedi György Szilvási János ellen írt beszédének bevezetésére, ahol a harmadik püspök hangsúlyozza, hogy szóról szóra leírta a templomban elmondottakat, mert, ahogy megjegyzi: „[...] nem akarnám, sem hogy szavaimhoz valamit hozzátoldjanak, sem hogy azokat elferdítve juttassák el hozzád. Meg aztán azt akartam, hogy ez a beszéd írásban legyen meg, hadd tudja megítélni minden józan eszű ember, vajon az én cáfolatom hamis vagy igazságtalan volt-e.”¹³ Ugyanígy, a gondolatok hű tolmácsolásának fontossága topikus elemként a hitvitákban is számos helyen megjelenik, ezt eleveníti fel a prédikációs kötet után pár évvel Válaszúti György *Debreceni disputájában*, ahol Dávid Ferenc felszólalásakor ezt jegyzi meg Gál bíró Melius Juhász Péternek: „Halld meg csak, Péter püspök uram! mert azt akarja a község, hogy nyilván szóljanak, mert ezért gyűltünk ide, hogy megértsük a jámboroknak beszédeket; mert tü sokkal többet teszten hozzá, vagy pedig elvésztek benne, nem is tehetnek felperesnek törvényt.”¹⁴

Bár a Dávid Ferencsel kapcsolatos vélekedések vizsgálata alapján arra következtethetünk, hogy a püspök munkája jól ismert és forogott volt, ám valójában azt, hogy mennyire voltak elterjedtek a Dávid által kinyomatott prédikációk a 16. században, források hiányában nehéz megítélni. A 17. századra jellemzőbb lesz, hogy nyelvileg kidolgozottabb, dogmatikailag kevésbé terhelt beszédeket, beszédmintákat másolnak, terjesztenek, használnak az unitárius prédikátorok, és nemcsak a korabeli, de a későbbi források sem tartalmaznak igazán részletes leírást Dávid prédikációiról. Két évszázaddal Dávid Ferenc működése után az unitárius egyháztörténet szerzői a püspök beszédei alapján a következő megállapításokat teszik: „Dávid Ferenc, amikor otthon volt, mindennap prédikált.” Ugyancsak:

„Mínthogy az emberek már 1200 esztendő óta az előítélet és tekintély által megalapozott tudomány hálójában vergődtek, az ebből való kiszabadulásuk igen nehezen ment és csak keveseknek sikerült. Ezért

¹³ KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, KOZMA Mihály és KOZMA János, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, ford. MÁRKOS Albert, bev., a fordítást a latin eredetivel egybevetette és kieg. (I–III/1:) BALÁZS Mihály, kiad. (I–III/1:) HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR (B.) Lehel, ill. (II:) ELEKES Tibor, 3 köt., *Az Erdélyi/Magyar Unitárius Egyház (Kolozsvári) Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1–4/3/1.* (Kolozsvár–Budapest: Erdélyi/Magyar Unitárius Egyház–Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete–Országos Széchényi Könyvtár, 2005–2018), 1:346.

¹⁴ Betűhű kiadása: *Disputatio Debreczinensis Comoedia Valaszutina Illustrata, 1570–1571*, in *Régi magyar drámai emlékek I.*, szerk. KARDOS Tibor, kiad., bev. KARDOS Tibor, DÖMÖTÖR Tekla (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 653–677, 665.

Dávid Ferenc a kisebb jelentőségű tévelygéseket első beszédeiben nem érinti, s nem is tagadja, hogy a köznép szája íze szerint akar beszélni. [...] Mert beszédeinek emez első részében csupán az örök élet sarkalatos föltételéről, az Atyaistennek, a közbenjáró Fiúnak s a jóra vezérlő Szentléleknek igaz megismeréséről akart tanítást adni. Ezért óvakodott attól, hogy a nép gyöngye értelmét a hit annyi más tételének boncolgatásával terhelje.”

Példákkal együtt a következőképp folytatják: „Ezért van, hogy olyan sokszor keservesen panaszkodik Dávid Ferenc az előítéletről, meg a nép lassú fölfogásáról.” Az utolsó fontos részlet, melyet Uzoni Fosztó és Kénosi Tözsér megoszt olvasóival, hogy „életének utolsó kilenc évében Dávid Ferenc minden segédpap nélkül maga prédikált”. A jegyzet szerint még 1579-ben is vasárnaponként felváltva mindkét piaci templomban beszédet mondott, de maguk az egyháztörténetírók sem tudnak arról, hogy ezeket a beszédeket Dávid leírta vagy kinyomtatásukat tervezte volna. Ennyit tudunk meg a prédikációs kötetről a nyúlfarknyi ismeretéből.¹⁵

A kötet kiadása, előszavai, szerkezete

A prédikációgyűjtemény 394 levélből áll, és a gyulafehérvári nyomda termékei között az egyetlen, mely Gregorius Wagner nyomdai faktor neve alatt jelent meg.¹⁶ A kötet szövege és oldalai sietős és kevésbé alapos nyomtatási folyamatról

¹⁵ KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, KOZMA ÉS KOZMA, *Az Erdélyi...*, 1:276–278.

¹⁶ Bővebb leírását lásd: RMNY 269. Raphael Hoffhalter volt az, aki Dávid Ferenc vitairatainak és egyéb köteteknek nagy részét kiadta Gyulafehérváron. 1568-ban elhunyt, ám hátrahagyott tipográfája ezután is az unitáriusok szolgálatában állt, legalább 1569-ig. 1568-ban özvegye neve alatt jelent meg egy nyomtatvány, 1569-ben pedig az említett prédikációs kötet látott napvilágot Wagner neve alatt, akiről ezen kívül nem tudunk semmit. A többi kiadványon már sem nyomda-, sem nyomdászjelölést nem találunk. A nyomda és a Hoffhalter-család működésének történetéről bővebben: V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában: 1473–1800* (Budapest, Balassi, 1999), 61–66. [Gregorius Wagner említése: 62.] Érdekes részlet a kiadással kapcsolatban, hogy egyes szakirodalmak a prédikációs kötetet mint a nyomda utolsó, 1569 augusztusában megjelent termékét említik, noha Wagner csak az évszámot írta be a kötet végén a neve mellé: „Alba Juliae / M. D. LXIX. / Per Gregorium Vagnerum”. Lásd: KÉNOSI TÖZSÉR János, *De typographiis et typographis Unitariorum in Transylvania: Bibliotheca scriptorum Transylvano-Unitariorum*, szerk. FÖLDESI Ferenc, Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 32 (Szeged: Scriptum, 1991), XVII. [A kötet teljes leírása: 33–35.]

tanúskodnak, és bár a könyv végén találunk egy rövid erratát,¹⁷ a sajtó- és szöközhibáktól néha kifejezetten nehéz olvasni a 16. századi nyomtatvány szövegét.¹⁸ A kötet két ajánlással kezdődik.¹⁹ Az első, melyből már idéztem egy részletet, János Zsigmond fejedelemnek szól, és felhívja olvasója figyelmét a prédikáció fontosságára, a helyes és elítélendő prédikációk jellemzőire, valamint a jó tanítás és a választás fontosságára. Dávid ebben az ajánlásban emlékezteti olvasóját arra is, hogy Erdélyben a különböző vallási irányzatok megjelenése és a hitről való vitatkozás milyen fontos az igazság keresésének folyamatában, és János Zsigmond isteni igazság megtalálásához vezető út keresésének miért kulcsfigurája. Így már azok közé sorolja magát a fejedelmet is, akik értik és elfogadják az igazságot, vagyis az unitárius hitelveket követik. Ezután saját szerepét is megemlíti, hangsúlyozva, hogy az Isten által választott uralkodókat csak a tiszta tudás vezeti, és ő maga sem hirdetett hamis tanokat, hiszen a Biblia szövegének követése és szoros magyarázata az egyetlen és igaz út a tiszta és igaz hit megértésének. Így szól itt Dávid:

„Hogy felséged az elmúlt dolgokról és cselekedetekről emlékeztessem. Az Isten felséged birodalma alatt prédikáltatja vetélkedéssel az Krisztust, és tussakodás és visszavonyás által akarja megtisztítani az ő igazságát, hogy egyéb királyoknak és fejedelmeknek intéssére ennek utát meg nem fogta felséged, az Istennek igéjéhez való szeretetét és abban való gyönyörködés műelte. [...] Mert én jó lelkiesmérettel erre vallást tehetek, hogy én soha semminemű külső belcösségnek, avagy haszonnak és jutalomnak beszédével nem igyekeztem felséged elméjét megfognom, avagy imerre, avagy amarra vinnem, holott ezt ingyen éntőlem sem lehetett volna, miérthogy az királyok szüvek Istennek kezében vadnak, és oda hajtogatja, hova akarja.”²⁰

¹⁷ A kötet 196–197. lapján lévő hibajegyzék a következő bevezetővel kezdődik: „Typographus lectori s. p. Az mennyében lehetett, bizony el akartunk az nyomtatásban való vétkeket eltávoztatunk, de ugyan nem lehetett, miképpen azután eszünkben vettük, mindazonáltal azokat renndel elő akartuk számlálni, hogy az jobbítás és emendálás meg lehessen azoktól, kiknek arra kedvek vagyon.”

¹⁸ Ennek javítására és a szövegekhez való jobb hozzáférés reményével már elkezdődtek a könyv modern kiadásának előkészületei. A szövegátírásokat és jegyzeteket *A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon* kutatócsoport tagjai készítik, és a tervek szerint a kiadás pár éven belül napvilágot lát.

¹⁹ Az ajánlások szövegét lásd a mellékletben.

²⁰ DÁVID FERENC, *Első része az Szent Irasznak külön külön reszeyből vöt predicaciocnac...*, [4]. Ezen a ponton érdemes idézni Melius Juhász Péter később még említendő, ugyanekkor megjelenő kátéja előszavának egy részletét, melyben dorgálólág nyilatkozik a fejedelem vallásváltásáról: „Miért hogy kiáltó szó vagyok, az Istennek az ő parancsolatja, azután sok akadémiáknak és bölcs embereknek intési, a te feleséged hozzám való kegyelmessége is intet engemet erre, hogy én te feleségedet int-

Ezután tér át prédikátori gyakorlatára, és indokolja meg, miért és hogyan született meg a prédikációgyűjtemény. Fontos gondolata ezzel kapcsolatban, hogy Isten igazságát úgy próbálta hirdetni, ahogy megértette, és itt utal arra is, hogy a fejedelem hallotta ezeket a beszédeket. Ezzel indokolja szűkebb témaválasztását is, vagyis azt, miért fókuszált ebben az első kötetben (bár ugye több kötet később nem jelent meg) az Atyaisten és Jézus Krisztus ismeretére, valamint az unitárius hitelvek tétele ismertetésére. Utána pedig hozzátesszi: „Vallom pedig, az vetélkedésnek kezdettiben amiképpen prédikáltam, hogy úgy akartam kinyomatnom, hogy méltán senki ne vádolhasson, mintha külömbet prédikáltam volna és külömbet nyomtattam volna ki.”²¹ Vagyis ez az ajánlás azt bizonyítja, hogy Dávid beszédeit tudatosan szerkesztette össze, a didaktikus, hitvitai elemekkel tüzdelte, Istenről, Krisztusról és a Szentlélekről szóló prédikációkat pedig ezt megelőzően a fejedelem előtt mondta el, célja pedig az unitárius egyház dogmatikájának bemutatása volt. Ezt az ajánlást 1569. augusztus 20-ra datálja, vagyis, ha feltételezzük, hogy az ajánlás a kötet összeállítása után, a munkafolyamat végén született, akkor a kötet kiadását 1569 harmadik vagy negyedik negyedére (legkorábban talán augusztus legvégére, de inkább szeptember-október hónapra) tehetjük. Ezzel kapcsolatban érdemes Balázs Mihály szavait idéznünk, aki János

sem és a sötétség országából a vilárosságra, a tévelygő Antikrisztusok és eretnekek töréből és szín alatt való tettetés hamis tévelygésekből az igaz Isten ismeretére, az igaz útra és életre az Isten lelke segítségével vezetnem: mást is azért ugyanazon indulatot és szándékot gerjesztve fel bennem az Istennek kegyelmének világosító és örök életre foglaló lelke.

Nagy örömünk vala ezen, hogy Isten te felségedet a római Antikrisztus és parázna Babylon országából kihozá: de felülhaladá a bánat és siralom mindnyájunknak örömét te felséged felől, hogy a pápa eretnekségénél nagyobb veszedelmes eretnekségbe ejte Blandrata és Dávid Ferenc.” Később, az unitáriusok ellen felhozott, pontokba szedett érvei felsorolása után még azt is hozzátesszi, hogy bár egy ideig próbálta a fejedelmet védeni és az őt kritizálókat elhallgattatni, ám ez év húsvétja óta már nem tehet semmit, mivel látja, a fejedelem végleg elveszett az unitárius tanokban: „Sok jámbor keresztvén vitez urak, hadnagyok, akadémiaik, tanítók, megidegenedtenek mind e világ szerint, sőt semmi jót te felséged felől nem tudnak reményleni. Ezelőtt a felföldön bedugtam szájukat, de hogy husvét napjától fogva te felséged egynéhány hitető szavára képest pártját fogá az Antikrisztusoknak, immár semmit nem fog szóm. [...] Oltalmaztam te felségedet a tudományban és a religióban, kiért te felséged mellett fogságot is szenvedtem. Ha az Isten te felségedet e Blandrata töréből kihozza, az Úrnak lelkével mondom, hogy lelkében, testében, urasságában felséged növekedik. Ha az nem leszen, hanem megmarad felséged az Antikrisztus hitében, veszedelem következik az egész országra, mint Béza, Bullinger és az akadémiaik írják. De mindezekről felségedet Isten megszabadítsa.” Idézi: BORSÁ Gedeon, „16. századi magyar nyomtatványok”, *Magyar Könyvszemle* 96 (1976): 42–60, 43–44.

²¹ Az ilyen típusú megjegyzések a hitvitai jellegű prédikációkban gyakran megjelennek, lásd a fentebb már említett példát Enyedi Györgytől.

Zsigmond valláspolitikájának ismertetése kapcsán megjegyzi, hogy mind Dávid Ferenc prédikációiról, mint Melius Juhász Péter kátéjáról,²² melyet szintén János Zsigmondnak ajánlott,²³ „annyi bizton állítható, hogy az év októberében megtartott váradi hitvita előkészületeinél korábban látták meg a napvilágot”.²⁴

A második ajánlás egy szélesebb közönségnek szól, címsora szerint „Minden hívő és istenfélő keresztyénnek, ki ez könyvet olvassa”. Ennek az ajánlásnak már kezdete is jóval harciasabb hangot üt meg, felhívja olvasói figyelmét, hogy az ellenkező fél, vagyis a háromságos atyafiak már mindenféle hazugságokkal traktálták az olvasókat, így Dávid kénytelen megvédeni és megmagyarázni hitét és ez alapján bemutatni gyűjteményét. Azt is megjegyzi, hogy szavainak igazságát csak azok fogják megérteni és elfogadni, akiket „az Atya az Krisztusnak adott”, mert csak bennük található meg az igazságot kereső kíváncsiság és a tanulásra való vágy. Ezután a János első levelének második részéből vett ige értelmezésével támasztja alá a korábban elmondottakat. Így szól itt: „Szent János ekképpen tanít, kicsoda az hazug, hanem csak az, ki tagadja, hogy az Jézus nem az Krisztus, azaz Antikrisztus, ki tagadja az Atyát és az Fiút.” Ezután az ajánlás szövegébe lényegében egy előprédikációt komponál bele, melyben az IJán verseit magyarázva Krisztus istenfűségéről értekezik, megemlítve munkája kiadásának főbb okait, így az unitárius hit védelmét, a tértítő munkát és belmissziót, valamint a lelkészek, prédikátorok homiletikai oktatását és segédlettel való ellátását. Az ajánlás prédikáció-szövege magán hordozza már azokat a stílusjegyeket, melyeket aztán prédikációiban is megtalálunk, és harcias, hitvitai hangja nemcsak a szöveg tartalmi vizsgálata során hámozható ki, de említi például Melius Juhász Pétert, visszhangozva vitairatainak érvelését, mely aktualizálás a fentebb is említett Káté-kiadás előszava és János Zsigmond áttérése kapcsán még inkább hangsúlyossá válik. Ez a visszhang-szerű ismétlés sok helyen igaz a prédikációkra magukra is, ahogy a szakirodalom több alkalommal felhívta a gondolatbeli vagy szövegegyezésekre a figyelmet.²⁵ Fontos megjegyeznünk azt is, hogy a prédikációgyűjtemény egy olyan időszak összegző munkája, mikor Dávid hitelvei már kialakultak, kiforrtak, így szövege egységességet mutat töredékessége

²² A Melius-féle második káté sokáig a szakirodalom számára szövegében nem volt ismer, csupán Bod Péter megjegyzése miatt tudunk róla. A 70-es években Stuttgartban megtalált nyomtatványt bővebben ismerteti: BORSÁ Gedeon, „16. századi magyar nyomtatványok”, *Magyar Könyvszemle* 96 (1976): 42–60, 43–44.

²³ RMNY 266. Bod Péter a következőket mondta e kötettről: „Vagyon ajánlva János királynak, akit alkalmas festékekkel lefest, miért tántorog vallásában.” BOD Péter, *Magyar Athenas* (Nagyszében: Sárdi, 1766), 173.

²⁴ BALÁZS Mihály, „Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról”, *Credo* 14 (2008): 67–93, 84.

²⁵ Lásd pl. Kénosi Tözsér János vagy Balázs Mihály itt említett munkáit.

ellenére is. A szövegegyezésekre ezen a ponton nem egy teológiailag fontos érvelő szakasz, hanem egy személyes megjegyzés példáját hozom, melyet a következő tanulmányban Kovács Sándor is említeni fog, ám talán érdemes az inkriminált szövegész szövegkörnyezetével együtt is megnéznünk. A kötetben a második blokk 35. prédikációja, a János evangéliuma első könyvében alapuló egyik beszéd szövegében is megtalálható Melius neve, és mindkét szöveg megemlíti Mátyás királyt is, játékba hozva a Mátyás alakja köré szövődő trufa-irodalmat. Mint a prédikációból megtudjuk, a debreceni zsinatban hangzott el a megjegyzés, mely többször felhasználható szövegpéldává vált.

DÁVID Ferenc, *Első része az Szent Irasnak külön külön reszeyből vöt predicaciocnac...*, [8].

DÁVID Ferenc, *Első része az Szent Irasnak külön külön reszeyből vöt predicaciocnac...*, 166^s.

Továbbá az apostoloknak vallástételek es meg nem állhatna, holott ők mindenkoron az názáretbeli Jézus felől tesznek tanúbizonyítást, melyet az Atya megkent Szentlélekkel és hatalommal. Sohot kedig egy szóval sem emlékeznek arról, ki az názáretbeli Jézus előtt volna. Bizon, ha ezelőtt vala, volt volna, melyért imez názáretbeli Jézus becsületes volt volna, amint az Antikrisztus tanít, **avagy Melius Péter, ki csak amannak gubája volt volna, mint Mátyás királt az vámos az gubában megfogta**, semmiképpen el nem titkolták volna az apostolok, holott ő követi voltak és őfelőle igaz tudománt hirdettenek. Az próféták es semmiképpen el nem titkolták volna, és nem mindenkoron az jövendőre, hanem ugyan az jelenvalóra es mutattak volna.

Végezetre Keresztelő János holott ezt az férfiút böcsületesnek és nagyobbak nevezi önánál, megrontja az mostaniaknak es tévelygéseket, kik ezt az férfiút, azaz az emberséget, amint ők magyarázzák, ugyancsak semminek állítják lenni, avagy az istenségnek csak öszközének mondják lenni, **avagy amint Melius Péter az debreceni zsinatban mondta, hogy hasonló legyen az Mátyás király gubájához, melyben az vámos ötet megfogta**. Ez Krisztusnak nagy szidalmára vagyon, és gyalázatjára efféle káromlók elhiggyék, hogy meglátják kit jakdostanak.

Eddig sajnos nem sikerült nyomára bukkannunk a Meliushoz köthető példának, de talán nem is találjuk meg a forrásokban. Mindenesetre feltételezhetjük, hogy mind Dávid Ferenc, mind a fejedelem, valamint az unitárius olvasók számára jól

ismert példáról beszélhetünk. Az előszóban emellett számos olyan bibliai verset találunk, melyeket Dávid később is beleszó érvelésébe, hol magyarul, hol latinul, ilyen például az 1Ján 4,2: *Az ki nem vallja, hogy az Jézus Krisztus az testbe jött, az a hűtető és az Antikrisztus.*²⁶ A szöveg végén Dávid visszatér gyűjteményére, és egyúttal utal a sorozat folytatására is a szintén augusztus 20-ra datált ajánlásban:

„Ez prédikációknak kinyomtatásának munkáját és gondját reám akartam venni. Másodsor, hogy az együgyű tanítóknak és lelkipásztoroknak néminemű forma adattatnék eleiben, mikor az Atyaistenről, ennek az ő egyetlen egy Fiáról és az Szentlélekről tanítani akarnak, minemű formát kövessenek. Most az prédikációnak csak első részét akartam kinyomtatni, ha az Úristen életemet hosszabbítja, és erőt ad reá, az több keresztyéni tudományoknak csikkeliről és ezen renddel az egész derék Szentírásból öszveszedgetvén prédikációkat akarok írnom.”

Az ajánlások után található a prédikációk katalógusa, ami a sokat emlegetett megjegyzéssel kezdődik: „Az hatvanegy prédikációnak megmutató táblája, hogy mindeniket hamarabb az megjegyzett levélnek száma szerint megtalálhassad.” Ahogy a szakirodalom általában megjegyzi, a kötet összesen hatvan beszédet tartalmaz három tematikus blokkba rendezve, tizenhat ezek közül az Atyaistenről, harminchat a Messiásról, nyolc pedig a Szentlélekről szól. A legtöbb esetben értekezés-jellegű, változó hosszúságú beszédek felépítése a következő: a textust és bevezetést a summa követi, a szentbeszéd tartalmának rövid összefoglalása azonban több esetben elmarad. A tanulmányok általában hármas tagolásúak, ezekben hosszabb-rövidebb szakaszokban fejti ki Dávid részletesen érveit és veti papírra szövegmagyarázatát. A tartalomjegyzéket a prédikációkkal részletesen is összevetve nem csupán az az egy beszédszám az eltérés a jegyzék és a valós beszédlista között. A szerkezettel kapcsolatban legbeszédesebb ebből a szempontból az első blokk 9–12. beszédeinek csoportja. Itt bár négy prédikációt ígér a jegyzék, ám a *Rómaiakhoz írt levél* tizedik könyvére épülő beszédek nagyon nehezen különít-

²⁶ Ez megjelenik például az első blokk 5. prédikációjában a következő módon: „Ide való a Szent János intése is, 1. Joannis 1. [1Ján 1], melybe mindenkor prédikállja, mutatja, hogy eszünkbe vegyük magunkat, ha Istennek fiai akarunk lenni, arról az Jézus Krisztusról tegyünk vallást, aki testbe jött el, nem aki akívöl jött, azaz ki fogantatott Szentlélektől és született Szűz Máriától. [1Ján 4,3; 2Ján 1,7] *Qui non fatetur Jesum in carne venisse, hic est Antichristus et impostor.* Azaz csalárd, aki megcsalja a népet, eltagadja az igaz hitet, kétféle szakasztja az Krisztust, egyik ember, másik nem ember, hanem Isten. Vedd eszedbe azért, hogy megérthessed, hogy ezek meglöttek, és mutatnak, mint homályosodott meg az igazság.” DÁVID Ferenc, *Első része az Szent Írások külön külön részeyből vöt predicaciocnac...*, 17°. Ugyancsak említi ugyanennek a blokknak a 9. prédikációja.

hetők el, valójában egy összefüggő szövegegységet alkotnak, melyet megerősít a kötet szöveges részében lévő számozás is. Emiatt azonban a blokk utolsó beszédeinek számai is elcsúsznak, így a 13. beszéd a 10. lesz és így tovább. A 9. prédikáció előtt egy lappal vált először át a lapszámozás arabról római számokra, majd a tizedik beszédig zavaros, hibás és hiányos számozás van majdnem minden lapon. Ez felveti a kérdést, hogy mi alapján és milyen módszerrel szerkeszthették meg a gyűjteményt, és milyen ritmusban kerültek kinyomtatásra a fejezetek egyes szakaszai. Ebben a szövegegységben is találunk a napra, a prédikálásra vonatkozó megjegyzéseket, egy helyen például így szól Dávid: „Ha efféle bizonságokat akarnék előszámlálni, a nap sem volna elég,”²⁷

A templomi előadásra utalnak azok az élőbeszéd-szerű részletek, melyekben a prédikációk idejével és folyamatosságával kapcsolatban tesz megjegyzéseket Dávid. Több helyen utal a tegnapi, vagy a holnapi prédikációra egy-egy szövegrészlet, ezeket a helyeket a szakirodalom is említi mint érdekes mintákat.²⁸ Ám annak megerősítésére, hogy Dávid valóban, és talán folyamatában elmondta volna e prédikációkat, esetlegesek és ritkák a reflexiók, még akkor is, ha emlékezetünkbe idézzük a fejedelemnek szóló ajánlás szavait az udvarban való prédikálással kapcsolatban. Az utalások segítségével leglátványosabban a második blokk beszédei közötti kapcsolat tapintható ki, ahol gyakran összeköti az elhangzó prédikációkat. Több szakirodalmi munkában megemlítik azt az apokaliptikus részletet is tartalmazó helyet, melyben a püspök elköszön a hallgatóitól, a gyülekezetétől, mert, ahogy mondja, az Isten igazságának világos megmutatása miatt másutt kell vitába bocsátkoznia „az keresztényen atyafiakkal”, de megígéri, hogy visszatérte után ott folytatja, ahol abbahagyta. Ez a beszédrészlet és több más hasonló jellegű szöveghely azonban jól körülhatárolható, és nem jellemző a kötet egészére. A hallgatósághoz való kiszólásoknak ezen apró morzsáin kívül szinte alig találunk a hívek életével, az erdélyi politika, az ünnepek vagy más hasonló témák aktualitásával foglalkozó beszédeket. Jól körülírja ezt a jellegzetességet az a Dávid és Enyedi György közötti különbségekre fókuszáló néhány szakasz, mely Gellérd Imre Enyedi beszédeivel kapcsolatos részletes elemzésében szerepel az unitárius prédikációirodalomról szóló munkájában. Az egyik ezek közül: „Enyedi egyenlő Dávid Ferenc + a tapasztalati erdélyi élet.”²⁹ Pár oldallal később így kapcsolódik korábbi megjegyzéséhez: „[Enyedi m]eghatározásai közéről sem olyan elvontak, mint a Dávid Ferencéi. Enyedi mindent konkretizálni, aprópénzre váltani

²⁷ DÁVID, *Első része az Szent Irasnak külön külön részeyből vöt predicaciocnac...*, 38'.

²⁸ Erről bővebben beszél Kovács Sándor e kötetben szereplő tanulmányában.

²⁹ GELLÉRD Imre, *Négy száz év unitárius prédikációirodalma* (Kolozsvár: Unitárius Egyház, 2002), 56.

igyekszik.³⁰ Az valóban igaz, hogy nincsenek exemplum-jellegű vagy más oldó, szórakoztató betétek a Dávid-prédikációkban. Ugyancsak előbeszédre és annak lejegyzésére utalhat, hogy a prédikációk egyes részei lényegében nincsenek mondatokra tagolva, csak vesszővel elválasztott gondolatfolyamok. Leírva és a mondanivalót elemezve jól elkülöníthetőek az egyes részek, ám a nyomtatvány ritkán jelzi ezeket a határokat, egy-egy nagybetű szövegbe vetésével.

A kötet címlapjai

Mint láttuk, a prédikációgyűjtemény Dávid Ferenc szerint is két céllal született. Egyrészt írásbeli lenyomata a fejedelem előtt elmondott prédikációknak, és így lényegében reprezentációs célokat is szolgál. Másrészt az unitárius vallás terjesztése és megerősítése, Dávid Ferenc tanainak egyfajta tematikus szintézise, példakönyv készítése is célja. Fontos az, hogy a kötet nagy alakú, a folio méretű megjelenés a quarto és octavo méretű hitvitai munkák után tekintélyt kölcsönöz a nyomtatványnak. Emellett bár a címlapon lévő szöveges rész felépítése hasonlít az eddigi nyomtatványokhoz, az impresszum nem kapott helyet a címlapon.

A címlap szöveges részét gazdagon illusztrált keret veszi körül. Maga a metszet, melyet Hoffhalter Rafaelinek tulajdonítanak,³¹ nem ismeretlen és nem egyedí, Hoffhalter már korábbi működése során is felhasználta, így például Werbőczy István *Tripartitum*ának Veres Balázs által fordított magyar nyelvű, 1565-ös debreceni kiadásán.³² ugyanezt a keretet találjuk meg.³³ Ez volt Hoffhalter második magyarországi nyomtatványa, és a debreceni nyomda egyik legsikeresebb kiadványa ebből a korai időszakból. Dávid Ferenchez kapcsolódva érdemes megemlíteni, hogy az első debreceni Hoffhalter-féle nyomtatvány Melius Juhász Péter *A két Sámuel könyvei-*

³⁰ Uo., 61–62.

³¹ Lásd pl.: Soltész Zoltánné, *A magyarországi könyvdisztítés a XVI. században* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), XXXVII. tábla.

³² RMNY 207, RMNY 255. A kötet érdekessége, hogy a könyv körülbelül harmada kétféle szedésben ismert. Ezeknek az újraszedett íveknek a nyomtatására már nem Debrecenben, hanem Gyulafehérváron került sor, egy évvel Dávid prédikációskötetének megjelenése előtt. A keretet később Hoffhalter Rudolf is felhasználja a *Tripartitum* Nedelicen 1574-ben kiadott horvát nyelvű fordításához (RMNY 354).

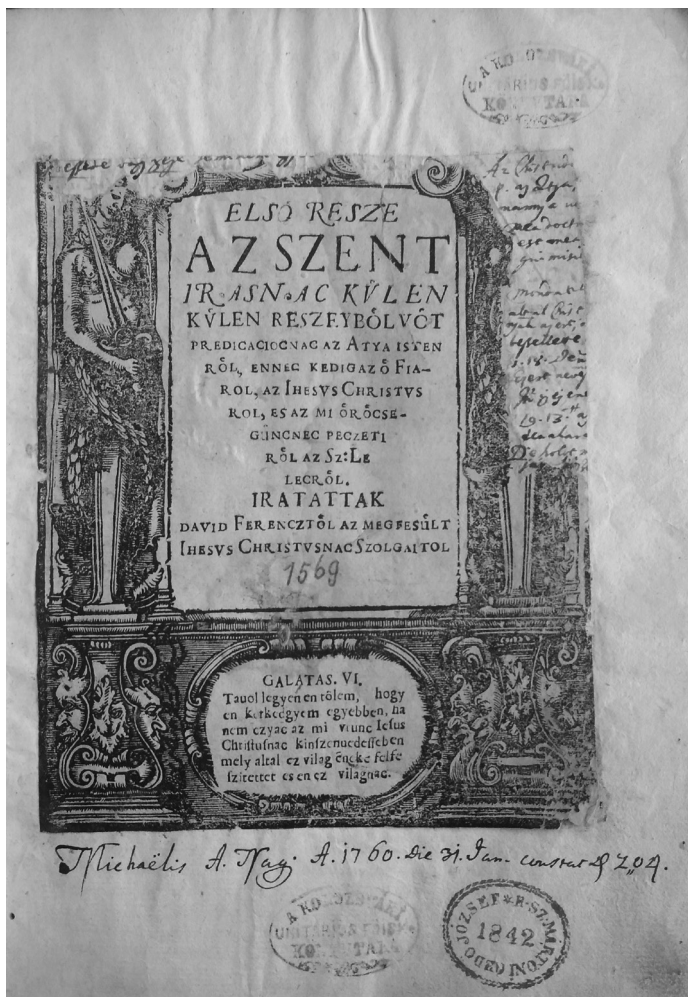
³³ Míg ebben az esetben a *Tripartitum*-címlap négy évvel megelőzi a Dávid-kötetét, az 1571-ben Kolozsváron megjelent Heltai-féle kiadás (RMNY 307) a Tinódi *Cronicájánál* (RMNY 109) már 1554-ben felhasznált, Jacobus Lucius által metszett, fő motívumként Sámson és az oroszán küzdelmét bemutató címlapkerettel jelent meg. Ez a díszítés jelenik meg majd 1611-ben a Lipsai Pál által Debrecenben nyomtatott *Tripartitum*-kiadásán (RMNY 1011) is.

nek... fordítása volt, mely ugyanebben az évben, 1565-ben jelent meg. Visszatérve a *Tripartitum*ra, Soltész Zoltánné már felhívta arra a figyelmet, hogy a Hoffhalter-címlap Johann Singriener bécsi nyomdász 1561-es *Tripartitum*-kiadásának metszetét imitálja, bár kidolgozottságban elmarad mögötte. Emellett Csűrös Ferenc a következőket mondja a címlapról: „Szokatlanul díszes [...] Verböczy *Tripartitum*ának magyar fordítása Veres Balázstól. Mind illusztrációkban, mind a betűk szépségére nézve oly kiváló ez a könyv, hogy hozzáfogható munkát sem a 16., sem a 17. századbeli összes debreceni kiadványok között egyet sem találunk. Betűi sokfélék, de nem a Huszár Gál-féle betűk. Hoffhalter a magametszésű, antwerpeni Plantinus-jellegű betűket használja, a címlapon színeseket is. Nyomása tiszta, szép egyenletes.”³⁴ A címlapkeret a korban divatos és népszerű, allegorikus alakokkal és ábrázolásokkal díszített portálészzerű keretdíszek közé tartozik, a Singriener-féle címlapot veszi mintájául, ám csak a típusban és Iustitia alakja kapcsán mutatható ki szorosabb egyezés, látványosan eltér azonban sok részletében: „Metszete az alsó és felső lécc kiképzésében, sőt a Iustitia bemutatásában is egyéni elképzelést mutat, de kevésbé harmonikus és világos felépítésű, s túl sok díszítő motívumot halmoz. Emellett női hermái is kezdetlegesebb megoldást képviselnek a Singriener-keret könnyedén kilépő, természetes mozgású figuráinál: beállításuk merev, alakjuk nem válik el olyan világosan a háttértől, s felnyúló karjuk rajza nem eléggé tisztázott.”³⁵ A metszet felső léccén egy „volutákkal lezárt timpanon”³⁶ által keretbe zárva egy tűzben égő fönixmadár látható, a tüzet két oldalról két térdre ereszkedő angyal fűjja. A jelenetet a felső párkányon újabb két fönixmadár keretezi. A következő sávban indás díszítőelemek futnak szét egy oroszlánfej alól. A címszöveget határoló két oldalsó mezőben látható nőalakok pallost és mérleget tartanak, ezek Iustitia megtestesítői. A metszet alsó léccén egy díszes ovális keret található, melyet a *Tripartitum* esetében az impresszumnak, vagyis a nyomtatás helyének, idejének és a nyomdász megnevezésének tart fenn Hoffhalter. Ezt veszik körül a minden oldalukon maszkokkal díszített pillértalpatatok.

³⁴ Csűrös Ferenc, *A debreceni városi nyomda története: 1561–1911* (Debrecen: Debrecen Szab. Királyi Város Könyvnyomda-vállalata, 1911), 46.

³⁵ Soltész Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században...*, 84–85.

³⁶ A címlap leírását szintén részletesen megadja: V. ECSEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600*, Hungaria Typographica I (Budapest: Balassi Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2004), 92. [Katalógusleírás: 161.]

DAVID Ferenc, *Első része az Szent Irsnak külen külen reszeyből vöt predicacio nac...*, címlap. (Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, jelzet: B. M. V. U 27.)

A prédikációs-kötet tehát ugyanazzal a címlapkerettel jelent meg, mint Werbőczy *Hármas-könyve* Debrecenben és Nedelicen. Az alsó ovális keretben azonban ezúttal nem az impresszum kapott helyet, hanem egy bibliai idézet. Még érdekesebbé teszi a nyomdász nevét, hogy a Wagnerre utaló szűkszávu bejegyzés nem

külön lapon, hanem az errata végén található. Felbukkan emellett Wagner neve egy másik unitárius nyomtatványban is. Dávid Ferenc *Brevis enarratió*­jában a vita jegyzőinek listájában találkozunk vele: „Gregorius Wagner scholae Albanae collega”.³⁷ Amint Csűrös már a *Tripartitum*-kiadással kapcsolatban megjegyezte, Hoffhalter színes betűket is használt a címlap nyomtatásakor. Ez a részlet fontos szerepet kap Dávid prédikációs­köteté címlapjának vizsgálatakor. A példány, ami főszerepbe kerül itt, ma a Romániai Akadémia Könyvtár kolozsvári fiókkönyvtárának gyűjteményében található,³⁸ ám nem az unitárius, hanem a református kötetek között. És mivel két, unitárius gyűjteményekből származó példány is hozzáférhető a könyvtárban, talán ezért is került el eddig a kutatók figyelmét. A kötet ugyanis egy részben pirossal nyomtatott címlapvariánst hoz. Nem csupán a betűk színe változott azonban meg, hanem a címkeretben lévő szöveg eltérő szedéssel szerepel ezen a változaton. A feliratok összehasonlítása jól mutatja a szedési különbségeket:³⁹

DÁVID Ferenc, *Első része az Szent Irasnak külen külen reszeyből vöt predicaciocnac...*
Fekete-fehér címlap

DÁVID Ferenc, *Első része az Szent Irasnak külen külen reszeyből vöt predicaciocnac...*
Színes címlap

ELSŐ RESZE
AZ SZENT
IRASNAC KÜLEN
KÜLEN RESZEYBŐL VÖT
PREDICACIOCNCAC, AZ ATYA
ISTEN
RŐL, ENNEC KEDIG AZ Ő FIA-
ROL, AZ IHESUS CHRISTUS
ROL, ES AZ MI ÖRÖCSE-

ELSŐ RESZE
AZ SZENT
IRASNAC KÜLEN
KÜLEN RESZEYBŐL VÖT
PREDICACIOCNCAC, **AZ ATYA**
ISTEN
RŐL, ENNEC KEDIG AZ Ő
FIAROL
AZ IHESUS CHRISTUSROL,
ES

³⁷ A nyomtatvány bővebb leírását lásd: RMNY 247.

³⁸ Jelzete: B. M. V. R 8.

³⁹ A pirossal szedett szakaszok a leiratban félkövérrel szedve, ezek a szerző kiemelései. A cím átírásában az ékezetes v betűt ékezetes u betűre cseréltem. Az átírásban nem jelöltem a betűméretek változását.

GÜNCNEC PECZETI
RŐL AZ SZ: LE
LECRŐL.
IRATATTAK
DAVID FERENCZTŐL AZ MEG
FESÜLT IHESUS CHRISTUSNAC
SZOLGAIATOL

GALATAS. VI.

Tavol legyen en tőlem, hogy
en ketkedgyem egyebben, ha
nem *czyac* az mi urunk Iesus
Christusnac kinszenvedesseben
mely által ez világ ennekem felfe
szitettet es en ez vilagnak.

AZ MI ÖRÖCSEGÜNCNEC PE
CZETIRŐL **AZ SZENT**
LELEKRŐL:
IRATTATTAK
DAVID FERENCZTŐL AZ MEG
FESZ-
ÜLT IHESUS CHRISTUSNAC
SZOLGA-
IATOL.

GALATAS. VI.

Tavol legyen en tőlem, hogy
en ketkedgyem egyebben, ha
nem *czyac* az mi urunk Iesus
Christusnac kinszenvedesseben
mely által ez világ ennekem felfe
szitettet es en ez vilagnak.

A piros nyomás emlékeztethet minket a *Tripartitum*-kiadásán kívül például az 1567-ben megjelent *Rövid magyarázat*⁴⁰ címlapjára is, amin látszik, hogy hasonlóan egyetlen a piros és fekete-fehér szövegek szedése és nyomása. Az alsó ovális szövegmezőben a bibliai idézetnek csak az első sora (GALATAS VI.) szerepel eltérő szedéssel és színnel.

A két előszóból kiindulva feltételezhetjük, hogy a színes címlap, melynek szövege is jobban megformált, reprezentációs célokat szolgálhatott, míg a fekete-fehér címlap az egyszerűbb, több példányban nyomott kiadás címlapja volt.

A kötet fogadtatása, továbbélése: jegyzetek és másolatok

A hitvitai témájú beszédek a korban nem voltak ritkák, és a szabad textusválasztáson alapuló beszédek között mind a 16., mind a 17. században számos olyan kéziratot és nyomtatványt találunk, amelyek elsődlegesen hitvitázó céllal születtek. Dávid már ajánlásaiban is kifejti, hogy beszédei azok ellen használandók legfőképp, akiknek „sok Krisztussa vagyon, örökkévaló és üdő szerént megtestesült, és felépítettett kenyérből, fából és kőből”.⁴¹ A polémikus szándékra

⁴⁰ RMNY 232.

⁴¹ DÁVID, *Első része az Szent Irsnak külön külön reszeyből vöt predicaciocnac...* [9].

nia, miért foglalta el a Sátán a te szívedet, hogy hazudnál a Szentlélek ellen, nem embereknek hazudtál, hanem Istennek. Hol a lelked, Ferenc?”⁴² Vagy: „Dögletes könyv ez, tudománya is pestises ennek. Dévai tömlőre méltó volt authora is”. Ugyancsak: „Bizony, bolond, paraszt, böcstelen ember volt az, az ki az Istennek szent könyvét így csúfolja volt...” És: „Ejnye, bolond bestye fattya, kár az anyád irdatlan számár.”⁴³ Más olvasóktól is maradtak fenn emellett jegyzetek, ha jó párat a későbbi tulajdonosok el is tüntettek, így egy később református kézbe kerülő kötetbe a 7. prédikáció végéhez, ahol Dávid azt mondja, hogy „az Isten minekünk kegyelmes az Jézus Krisztus által, azt tiszteljük és imádjuk”,⁴⁴ a mondatrész után szúrja az egyik olvasó: „Úgy, atyafi, de meg vagyon írva, hogy a te Uradat, Istenedet imádjad, és csak egyedül őneki szolgálj. Valaki pedig az egy élő Istenen kívül mást imád, bálványimádó az. Te az egy élő Istenen kívül imárod a Krisztust, mégpedig úgy, mint teremtett állatot, azért bálványimádó vagy.”⁴⁵

Emellett vannak természetesen, bár nem nagy számban, olyan unitárius jegyzetek is, melyek a kötet használatáról tanúskodnak. A possessori bejegyzések kívül margináliák, és egyes esetekben a kötéstábla belsejére vagy a címnegyedbe, pizsoklapokra bejegyzett megjegyzések, vendégszövegek tanúskodnak az unitárius olvasók jelenlétéről. Az egyik legérdekesebb ezek közül a ma a kolozsvári unitárius könyvtárban őrzött példány⁴⁶ kötéstáblájának belsejében található. Dávid Ferenc *Epitaphium*-át a hagyomány szerint Dávid a börtönben mondogatta,⁴⁷ mások szerint a börtön falára írta. Bár sokan kételkednek abban, hogy a szöveg valóban Dávid Ferenchez köthető, Kelemen Lajos felhívta a figyelmet egy az ádamosi templom szentélyszékének hátulján található, 1589-ben Ladislaus Pápai által odakarcot bejegyzésre, mely nemcsak a címet, de az első sort is tartalmazza: „Epitaphium Francisci Davidis: Fulmina, crux, gladius paparum, mortis imago.”, és megjegyezte az emlékről, hogy az feltételezhetően a 16. században,

⁴² A beszúrás melletti jegyzetek alapján a megjegyzés az ApCsel 5,3–4 Dávid Ferencre fordított interpretációja. A locust Dávid is magyarázta prédikációs kötetének harmadik részében, a Szentlélekről szóló prédikációk közül a hatodikban. Ehhez a magyarázathoz irányítja az olvasókat maga a kritikus bejegyző is, mivel még szintén a margón hozzászól: „Lásd fol. 181.b. e locusnak magyarázatját.”

⁴³ A fentebbi részletek különböző kezekről származó kéziratos bejegyzések a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Fiókkönyvtárában őrzött példány (jelzete: R. M. K. 8.) utolsó, 4° lapjáról.

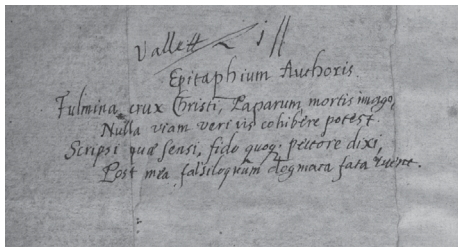
⁴⁴ DÁVID, *Első része az Szent Irasnak külön külön részeyből vőt predicacioac...*, 88°.

⁴⁵ Kéziratos bejegyzés a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Fiókkönyvtárában őrzött példány (jelzete: B. M. V. R 8) 88° lapjáról.

⁴⁶ Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára és Nagykönyvtára (Kolozsvár, Románia), könyvtári jelzete 98.

⁴⁷ JAKAB, *Dávid Ferenc emléke...*, 243.

DÁVID Ferenc, *Első része az Szent Irsnak külön külön reszeyből vőt predicaciocnac...*, kötetábla belső oldala. (Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára és Nagykönyvtára, jelzet: 98.)

Dávid Ferenc környezetében születhetett.⁴⁸ Balázs Mihály ennek ellenére jóval későbbinek tartja, hiszen legkorábbi ma ismert kéziratos változata 1740-ből való.⁴⁹ A kötetáblán szereplő változat kézírása azonban jóval korábbinak, legalább 17., de inkább 16. századnak tűnik. Az unitárius egyháztörténetből is ismert szöveghez Kénosi Tözsér a következő megjegyzést fűzi: „Egy régi kéziratos könyvben a következő följegyzést találom”.⁵⁰ Ezek szerint a 18. században ismert kötetek korábbi feljegyzései, olyanok, mint talán ez a kötetábla belsején lévő, örökítették az *Epitaphium* szövegét. Az emlék arról is árulkodik, hogy az *Epitaphium* nem egyetlen változatban élt az unitárius szöveghagyományban.⁵¹

⁴⁸ KELEMEN Lajos, „A Dávid Ferencnek tulajdonított emlékkersek”, *Unitárius Közlöny* 33 (1920): 167–168.

⁴⁹ BALÁZS, *Ferenc Dávid...*, 296.

⁵⁰ KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, KOZMA és KOZMA, *Az Erdélyi...*, 1:294.

⁵¹ A kötet az ismerttől eltérő szövegváltozatot ad. Címe: *Epitaphium Authoris*. Szövege: „Fulmina, crux Christi, paparum, mortis imago, / Nulla viam veri vis cohibere potest. / Scripsi quae sensi, fido quoque pectore dixi: / Post mea falsiloquum dogmata fata ruent.” Az unitárius egyháztörténetben szereplő szövegváltozat a következő: „Fulmina, crux, gladius paparum, mortis imago, / Nulla viam veri vis prohibere potest. / Scripsi quae sensi, fido quoque pectore dixi, / Dogmata falsiloquum post mea fata ruent.” A szöveget idézi: KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, KOZMA Mihály és KOZMA János, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, ford. MÁRKOS Albert, bev., a fordítást a latin eredetivel egybevetette és kieg. (I–III/1:) BALÁZS Mihály, kiad. (I–III/1:) HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR (B.) Lehel, ill. (II:) ELEKES Tibor, 3 köt., *Az Erdélyi/Magyar Unitárius Egyház (Kolozsvári) Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai* 4/1–4/3/1. (Kolozsvár–Budapest: Erdélyi/Magyar Unitárius Egyház–Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete–Országos Széchényi Könyvtár, 2005–2018), 1:294–295. A szakirodalom által ismert szövegváltozatról, annak történetéről és fordításairól lásd bővebben: KOVÁCS Sándor, „Unitárius mártírológia és kultuszépítés Dávid Ferenc megdicsőülésének történeteiben”, *Keresztény Magvető* 123 (2017): 359–385, 360; Valamint: KOVÁCS Sándor, „Dávid Ferenc az emlékezet és felejtés határán”, in *A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, főszerk. SZÁRAZ Orsolya, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, *Loci Memoriae Hungaricae* 7, 156–167 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 159–160.

A pizszoklap versóján emellett a prédikációk használatára vonatkozóan találunk egy soros bejegyzést: „A keresztelésről lásd meg p. 56–59, hinc Trinitatem sequitur”. A jegyzet a kötet első blokkjának utolsó beszédéhez irányít, mely a Mt 28 alapján magyarázza a kereszteléshez és a szentháromsághoz köthető igehelyeket.⁵² Egy másik kéztől pedig a második blokk beszédeire utaló jegyzeteket találunk, a jegyzetíró Isten hangjának megtestesüléséről (Jn 1), Krisztus kettős természetéről (1 Pt 3), valamint Krisztus alakjának az Ószövetségben és az evangéliumokban való megjelenéséről (Ézs 49) szóló beszédrészeket jegyezte fel a kötet hátsó táblájára.⁵³

Annak ellenére, hogy viszonylag korán megjelent a prédikációs kötet, más felekezetű kortárs prédikátorok munkáiban nem találunk utalásokat ezekre a prédikációkra. A későbbi századokból néhány említést és a szöveghasználat néhány jelét látjuk. Mint fentebb jeleztem, egyetlen olyan kéziratot találtam eddig, mely Dávid Ferenc egyik beszédét tartalmazza. Ez az első blokk 14. beszéde (a jegyzék szerint), a 11. beszéde a prédikáció szövege szerint, némileg átszerkesztett formában. A beszédet egy Túron és Sinfalván működő prédikátor másolta be a ma Marosvásárhelyi Kódexként ismert vegyes gyűjteménybe.⁵⁴ A margón rövid latin nyelvű jegyzetet olvashatunk, melyben jelzi a másoló, hogy a beszéd Dávid Ferenc gyűjteményéből való. A Mózes 1. könyvének 18. részét magyarázó prédikáció az unitárius forrásokban is gyakran felbukkanó szakaszt, az Ábrahám előtt megjelenő angyalok történetét használja a szentháromság kérdésének tárgyalásához. Ám talán a kéziratban sem véletlen a témaválasztás, hiszen a textus kapcsán a száraz tanítás helyett a hívek Ábrahám és a három angyal találkozásának mesés történetét, valamint a vendéglátás és a tiszteletadás szokásainak részleteit hallgathatják. Bár a textus és a summa megegyezik, ezután radikálisan más irányt vesz a két szöveg. Elég, ha a magyarázat első részének pár sorát idézzük ezt illusztrálандó. A nyomtatvány és a kézirat különbözőképpen vezet fel a bibliai textus magyarázatát:

⁵² DÁVID, *Első része az Szent Inasnak külön külön részeyből vöt predicaciocnac...*, 56^r–59^r. A beszéd kezdete (56^v): „XIII. prédikáció: Sz. Máté evangéliumának huszonnyolcadik részében [Mt 28,19]: *Menjetek el azért, tanítsatok minden népeket, megmossagatván őket Atyának nevében és Fiúnak és Szentléleknek.* Summa: Ez igékben Krisztus Urunknak az apostolokhoz való parancsolatja számlálattatik elő, melyben mint az tanításnak rendit, mind kedig az mosogatásnak szentségének kiszolgáltatásának módját előnkben támasztja. Tanúságok: Első az mosogatásnak, avagy keresztelésnek az ő szentségéről. Másod. Az pápának tévelygéséről az egyállatú és három személyű Istenről.”

⁵³ A jegyzetek a következők: „Vox Deus, quomodo accipitur. Vide p. 120. et 12[.]. / Quomodo probant in Christo duas naturas p. 128. / Mind az Ó, mind az Új Törvény szól a Krisztusról, és micsoda kezdetről írnak az evangélisták, p. 84 et 85 et 89.”

⁵⁴ Marosvásárhelyi Kódex (Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely, Ms. 0636).

DÁVID Ferenc, *Első része az Szent Irasnak külön külön reszeyből vöt predicaciocnac...*, 51^r.

„Contio Genes. 18”, in *Marosvásárhelyi Kódex* (Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely, Ms. 0636), 184^v.

„Külön-külön keresztfogásokat mívelnek az pápisták ez igékből, és mindenképpen igyekeznek, hogy az háromság-Istent innét kisajtolhassák, és ezt merik mondani, hogy itt ez vagon írva: Ábrahám egyet imádott és hármat látott, hogy az három személy volna, az egyet kedig, kit imádott az állatban, egy Isten legyen.”

„Ábrahám az Istennek kedves barátja, hol s miképpen látta az három angyalokot férfúnak ábrázatjokban, ez meghallott igékben megtanolhatjuk, és minemű becsülettel fogadta őket az földre való borulásával (mint annak az nemzetnek szokása volt), az Írás megmutatja.”

A két beszéd gondolatmenete végül újra összeér, ahol Ábrahám példája kapcsán a keresztényi jóakaratsnak és vendégfogadsnak becsületét mutatja meg a szöveg. És ritka alkalmként Dávid nyomtatott szövegében is a korban sokat taglalt túlkapó mulatozásnak színes példái elevenednek meg.

DÁVID Ferenc, *Első része az Szent Irasnak külön külön reszeyből vöt predicaciocnac...*, 51^r.

„Contio Genes. 18”, in *Marosvásárhelyi Kódex* (Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely, Ms. 0636), 187^r.

„Mert itt nem látni külön-külön borsos étkeket, sem külön-különféle borokat, idegen országokból italtra és ételre ingerlő szerszámokat, hanem vaj, tej, borjúhús, és az, mi a háznál taláztatik, nem külön-külön ékesség, és szőnyegen megvetett asztaok, és ezüst pohárok, hanem az fa alatt való letelepedés, és Isten szerént való ételnek és italnak gyakorlása, Istennek csodatétele felől való beszélgetés, nem bujaságra és gonoszságra indító éktelen szállások, mely lakodalomban mindenek rendeltetvén vadnak aztermészetnek táplálására, és nem romlására.”

„Itt pedig tanold meg, hogy nem kívánja az Írás, hogy külömb-külféle borsos étkeket, külön-külféle italokat, dúskálásra ingerlő muzikaszerszámokat szerezz az vendégnek, az éhezőnek, hanem kenyér, tej, méz és egyéb afféle, mellyel az ember szokott élni, jóllakhatik az éhező. Nem kívántatik az friss konyha, nem kell frissen vetett aszta, hadd másszorra az aranyas és ezüst paharokot. Jó leszen az fa árnyékában is, az étel, ital fa, vagy föld edényből is.”

A kézirat leköveti a nyomtatványban is található szöveget, néhol érdekes kiegészítésekkel, változtatásokkal. A beszédek vége kissé eltér, a kézirat belebonyolódik a farsangi időszak bűneibe és a kegyetlen emberre váró isteni büntetések taglalásába. Míg a nyomtatott prédikáció még mindig a kötet számos beszédétől nagyon eltérő hangon azzal fejezi be a gondolatmenetet, hogy ha a torkosságnak vége, fenéke nincsen, azzal az ember vagyona, valamint egészsége elvesztését kockáztatja, ahelyett, hogy segítene más embereken, ezért várhat rá Isten haragja.

Bár a források hiányában nagyon kicsi mintán vizsgálódhatunk, az világos, hogy a nyomtatott változattól a kéziratos változat felé haladva láthatóan alakul a prédikáció szövege, és bár tudjuk, hogy a Marosvásárhelyi Kódex másolói/szerzői hajlamosak átszerkeszteni a szövegeket, ilyen jellegű kreatív átírás nem jellemző még a túri-sinfalvi prédikátorra sem. Ez pedig felveti a kérdést, hogy milyen kéziratos variánsok terjedhettek Dávid Ferenc beszédeiből a 16. és 17. században. Sajnos, amíg további forrásokra nem bukkanunk, válasz helyett csak találgathatunk. Emellett Túri Tamás hívta fel arra a figyelmet, hogy Uzoni Fosztó István „Krisztus és Isten országa kapcsán Dávid Ferenc *De regno Christi* című művéhez utalja az olvasót [...]. Krisztus elsőszülöttsége kapcsán szintén Dávid Ferenc véleményét olvashatjuk, sőt 15. prédikációjának végét Uzoni Fosztó 35. beszéde szó szerint idézi.”⁵⁵ A citált szakasz láthatóan nem túl terjedelmes. A részlethez tartozó marginália pedig a következő: „Dávid Ferenc 15. prédikációjának a végén”. Vagyis amellett, hogy feltételezhetjük, hogy Uzoni Fosztónak volt valamiféle kötete Dávid Ferenc prédikációiból, nem választja el a Krisztusról szóló beszédek tömbjét a kötet többi részétől, csupán megadja a tömbön belüli prédikációs számot.

⁵⁵ Túri Tamás, *Textustól a kontextusig: Unitárius Apokalipszis-kommentárok Erdélyben a 16–18. század között*, A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 9. (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2018), 151–152.

DÁVID Ferenc, *Első része az Szent Irasnak külön külön részeyből vöt predicacionac...*, 112^v–113^r.

UZONI FOSZTÓ István, *Jelentése a Jézus Krisztusnak, melyet rövid prédikációk által tanításra alkalmaztatott szolgálja Uzoni F. István elkezdvén a torockószentgyörgyi unitaria parókiában, az 1763dikban, fogya tájban* (Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely, Ms. 0432/1–2), 2/1, 285.

„Mit jegyez az elsőszülött? Legelőször Szent Pál Heb. 12. az pátriárkákat elsőszületettnek mondja méltóságokért, az Istennek esméretiért. Mint Dávid próféta, elsőszületettnek mondatik az ő atyafiai között, maga Isainak utolsó gyermeke volt, Psal. 89., 1. Re. 16. Izrael népe miérthogy Istennek szeretetibe vala, 4. Esdr. 6., elsőszületettnek mondatik. Jere. 31. Ephraim Istennek elsőszületettnek hívattatik, maga azt mondja az Írás, Gene. 48, hogy Manasses volt Józsefnek elsőszülette.”

„Így Dávid próféta, elsőszülöttnek mondatik az ő atyafiai között, maga Isainak utolsó gyermeke volt, 89. Zsolt. 28. v., 1. Sám. 16:10. De minden földi királyoknál feljebbvaló volt. 89. S. 28. v. Így Efraim Istennek elsőszülöttének hívattatik, Jer. 31:9, pedig Józsefnek elsőszülötte Manasses volt, 2dik Efraim, Ter. 48., de Efraim feljebbvalóvá lött.”

A szorososan követett szövegrészletben Uzoni Fosztó láthatóan átalakítja a hivatkozásokat a saját rendszere szerint, emellett Ezsdrás apokrif könyvére (4Ezsdr 6,58) való hivatkozást elhagyja, ehelyett megismétli a 89. zsoltárra vonatkozó hivatkozást.

Arra is felhívnám a figyelmet, hogy a Dávid-beszédek számozásának hagyománya egyáltalán nem világos. Ugyanis itt az említett 15. prédikáció a Messiásról szóló 36 beszéd egyike, vagyis a második blokk 15. beszéde, mely a Kol 1-en alapul. De további példák hiányában nem merném állítani, hogy a gyűjtemény egyes blokkjai külön életet élve öröklődtek, vagy akár a Krisztussal foglalkozó beszédek blokkja egymagában öröklődött volna. Uzoni Fosztó esetében ennek az az oka, hogy maga is rendelkezett a prédikációgyűjtemény egy nyomtatott példányával. Míg a Dávid-beszédek hagyományozódásának kérdésében valamennyire tovább nem tudunk lépni, mind ez a kérdés, mind a kötet ismertségének és elterjedtségének megítélése a kutató fantáziájára van bízva. A püspök prédikációs

életműve olyannyira nem érte el a későbbi kutatásokban sem az ingerküszöböt, hogy amellet, hogy a Dávid Ferenc alakja köré lassan felépülő kultusz kapcsán sok minden világot látott nyomtatásban, a prédikációgyűjtemény nem került kiadásra, nem válogatták be a modern gyűjteményekbe sem, így kimaradt például az egyik legszínesebb szöveggyűjteményből, a régi magyar prédikációk 16–18. századi válogatásából, ahol az unitáriusokat Enyedi György képviselte egy beszéddel.⁵⁶ Ezek a korai unitárius prédikációk azonban mindenképp megérdemlik a kutatók figyelmét, és kiegészítve a 16. század 80-as és 90-es éveiből fennmaradt prédikációkkal, valamint összevetve a 17. századi unitárius prédikációanyaggal, tematikus, egy szerzőtől való és vegyes másolatokkal, valamint az unitárius prédikátorok által átvett, kompilált, átdolgozott, más felekezetektől származó beszédekkel, valamint a korabeli nyomtatott és levéltári anyagokkal, elvezethetnek minket a 16. és 17. század unitárius prédikációs gyakorlat újraértékeléséhez.

⁵⁶ SZELESTEI N. László, szerk., *Régi magyar prédikációk, 16–18. század: Egyetemi szöveggyűjtemény* (Budapest: Szent István Társulat, 2005), 116–120.

Mellékletek

Dávid Ferenc prédikációgyűjteményének (RMNY 269) ajánlásai⁵⁷

Melléklet 1: Első ajánlás

[3:] Az felséges Második Jánosnak, Magyarországnak, Tótországnak, Horvátországnak választott királyának az Atyaistentől az Krisztus által minden testi és lelki jó adattassék.

Felséges, kegyelmes uram! Az Istennek ígéből nyilván kiadatott parancsolat ez, hogy az ő ígét hirdessük az ő gyűlöközőtiben, ez kedig nemcsak egyre, hanem közenséggel minden egyházi szolgákra néz. De mint Pál apostol szól, némelleyk vetelkedésből nem tisztán hirdetik az Krisztust, mindazonáltal, valaminemű okból legyen, csak hogy hirdettessék az Krisztus, abban vagyon őneki öröme.

Ez Pál apostolnak mondását és az Krisztushoz való indulatot szükség megmértekelniek azoknak, kik az Krisztusnak adták magokat,⁵⁸ mert miképpen az eset után mindjárást Ádám fiaiban vetelkedés támada és halálos gyűlölség, azonképpen két isteni tisztelet, hamis és igaz, az emberek között emeltetett fel.

Az igaz, úgymint Istennek Lelkétől az ő ígének folyása szerént, az hamis kedig az pokolbeli ördög irigységéből az igazságnak meghomályossítássára, nagy háborúságra és vetelkedésre okot adott.

Sokan az emberek közül, kik az Istennek cselekedettinek tanácsát eszekben nem vehetik, avagy mindenestül fogva megtartóztatják magokat, hogy ugyan semmi isteni tiszteletre, avagy félelemre gondot ne viseljenek, avagy ugyan hogy tagadják, hogy Isten volna az, ki valami gondot viselne az emberi nemzetre, mintha az volna, efféle vetelkedések nem támadnának, azt állítják, avagy némelleyk jónak mindeneket ítélvén, békességnek okáért mindenféle tudománt válagatás nélkül bevesznek.

Dühödnek efféle dolgokban e világnak fiai, de az Isten az ő híveitől külömb ítéletet és cselekedetet kíván, tudniillik hogy az lelkeket megpróbálják és az hamis prófétáktól önnönmagokat megótmazzák, mely cselekedethöz Istenhöz való

⁵⁷ Az átírásokat készítette Lovas Borbála, azokat az eredetivel összevetette és ellenőrizte Szigeti Molnár Dávid.

⁵⁸ mgokat [nyomdahiba]

könyörgés, az Szentírásban való tudakozás és ez világnak tettetes [a. m. tetszetős] méltósága mellől való eltávozás kívántatik, sőt inkább Istentől felépített elmé, melyben az választásnak magva behintetvén gyököret vert, mert csak ezek értik és veszik az igazságát, ezeknek mindenek jóra vadnak, ezek vonattatnak az menyeyi Atyától, és mindvégig állhatatosan megmaradnak, meggyőzvé ez világnak hamis ítéletit és az önnön testi indulatjokat. [4:]

Mire való ez, és miért számlálom ezeket elő? Hogy felséged az elmúlt dolgokról és cselekedetekről emlékeztessen. Az Isten felséged birodalma alatt prédikáltatja vetélkedéssel az Krisztust és tussakodás és visszavonyás által akarja megtisztítani az ő igazságát, hogy egyéb királyoknak és fejedelmeknek intéssére ennek utát meg nem fogta felséged, az Istennek ígéjéhez való szeretetét és abban való gyönyörködés műelte. Hogy kedig ez világnak szidalmát állhatatos szüel viselte és hordozta, Istennek kiváltképpen való ajándéka és az választásnak magvának meggyökörettetése.

Tudom, hogy ez világnak fiainak külömb ítéleti vagyon felséged felől, de bizonyos vagyok, hogy az mely Isten felségedben ezt elkezdte, mindvégig es előviszi azt⁵⁹ az ő áldott szent nevének dicsőségére. Mert én jó lelkiesmérettel erre vallást tehetek, hogy én soha semminemű külső belcsőségnek, avagy haszonnak és jutalomnak beszédével⁶⁰ nem igyekeztem felséged elméjét megfognom, avagy imerre, avagy amarra vinnem, holott ezt ingyen éntőlem sem lehetett volna, miérthogy az királyok szüvek Istennek kezében vadnak, és oda hajtogatja, hova akarja.

Az én hivatalomnak tisztí és rendi szemeim előtt forgott együgyüképpen. Az Istennek igazságát, amint megérthettem, igyekeztem prédikállani és felséged eleiben terjesztenem, és ez főképpen az oka, amiért prédikációimnak első részét az Atyaistennek esméretiről és az ő Fiáról, az Jézus Krisztusról felségednek ajánlani akartam, hogy egyebek es láthassák, minemű tudománt hirdettem. Valom pedig, az vetélkedésnek kezdettiben amiképpen prédikállattam, hogy úgy akartam⁶¹ kinyomtatnom, hogy méltán senki ne vádolhasson, mintha külömbet prédikállottam volna és külömbet nyomtattam volna ki. Miképpen azért eleitől fogva az igazságnak szeretője voltam, azonképpen ennekutánna es akarok lennem és tehetségem szerént az Istennek tiszta ígét követnem. Ha kedig valamiben megcsalatoztattam volna, az kik Istennek ígéből igazbat mutatnak, megköszöenem és követni őket nem szégyenlem. De én abban bizonyos vagyok, hogy az háromság-Istent, kit az Antikrisztus talált az Szentírásban, soha meg nem

⁵⁹ az [nyomdahiba]

⁶⁰ beszédé el [nyomdahiba]

⁶¹ acratam [nyomdahiba]

mutatják, noha külön-különféle írással támasztják, az Istennek tüze és próbaköve megemíszti és megmutatja, hogy nem igaz fundamentomra építetett. Ha kedig mi, kik kérkedünk, hogy az Istennek igéjét követjük, eszünkbe akarnók vetni, hogy az utolsó üdőkben élünk, melyben az Antikrisztus rútságát az mi Krisztusunk az ő eljövételének előtte az ő országból ki akarja tisztítani, annyéra nem zúgolódnánk és az igazságot nem szidalmaznók, sőt inkább tudakozván az Írásban valóban az mi Attyánkat lélekben és igazságban tisztelnők, és az megfeszült Jézus Krisztussal, mellyet minekünk az Atyaisten ajánlott, [5:] megelőgednők. Ez kedig nyilván megleszen, mikor az irgalmasságnak és megvilágossításnak az ő üdője elérkezik, hogy azért békességgel való tűrésre és az szidalmoknak elhallgatására szoktassuk mink magunkat, az mi Krisztussunk azt mitőlünk kívánja.

Az mindenható Atya Úristen az ő áldott szent Fiáért, az mi urunk, Jézus Krisztussért az ő kegyelmességének szemeit fordítsa felségedre, és minden testi és lelki ellenségétől ótalmazza meg, hogy az ő szent gyülöközetinek dajkája lehessen felséged, és az Istennek ígíretinek beteljesítése felségedre szálljon minden üdőben. Amen.

Fejérváratt augusztusnak 20. napján

1. 5. 6. 9. esztendőben.

Az megfeszült Jézus Krisztusnak szolgálja és

Felségednek

méltatlan prédikátora

Dávid Ferenc

Melléklet 2: Második ajánlás

[6:] Minden hívó és istenfélő keresztyénnek, ki ez könyvet olvassa

Ha külön-különféle szidalommal, atyámfia, keresztyén, az te füleidet be nem tette volna az ellenkező fél, nem szükség volna semmi emlékezetet tennem és intést ez mostani írásom felől és prédikációim felől. De miérthogy ezeknek egyszer én-felőlem kiadott szentenciájok megidegenített tégedet az igazságnak kérdezkedése felől, csak azoknál, tudom, leszen hasznos intésem, kiket az Atya az Krisztusnak adott, és kikről ő azt mondja [Jn 6,45]: *Minden, ki az én Atyámtól hallott és tanult, az jó éhhozzám.* Mert tudom, hogy ezekben az igazságról való kérdezkedésnek és tanulásnak szikrája találatik, melynek üdövel fel kell gerjedni és lángot vetni.

Az hívők és választottok értik, hogy nem új dolog, hogy az tanítók az Istennek gyülekezetiben ekképpen kárhóztatják egymást. Lehetetlen kedig, hogy ezen meg ne induljanak, de ekképpen indulnak meg azért, hogy nem minden válagatás nélkül az hamist mindjára igaznak mondanák lenni, avagy az igazat hamisnak, hanem megtartóztatván magokat az hirtelenségtől, Istentől és az üdőtől várnak, mely az igazságnak mestere. Ezennel hogy haszontalan nem leszen könyörgésem és intésem, vagyon reménségem. Ezokáért Szent János első levélének második részéből vött mondást [1Ján 2,4–5], úgymint ítéletnek reguláját rövid beszéddel megmagyarázom, melyből nyilván megtetszik, mellik félnek vagyon igaz, avagy hamis tudománya.

Szent János ekképpen tanít: Kicsoda az hazug, hanem csak az, ki tagadja, hogy az Jézus nem az Krisztus, azaz Antikrisztus, ki tagadja az Atyát és az Fiút? Legelőször hazugnak mondja, azaz hamis tanítónak, az ki hazugnak lelkétől viseltettetik és az ördögnek csalárdságát és hazugságát követi, az ki tagadja, hogy az Jézus az Máriának születte, mely Szentlélektől fogantatott, hogy az nem volna az Krisztus az megígirt Messiás, mellyet az Atyaisten az ő lelkével megkent, hogy mű főpapunk és királyunk legyen. Miképpen ez Szent Máténak első részében bizonyítatik, József, Dávidnak fia, ne féljed⁶² Máriát, az te házostársodat hozzád vened, mert az mi őbenne született, az Szentlélektől vagyon, az fiat szül, és híjad ő nevét Jézusnak, mert ő megszabadítja az ő népét az ő bűneitől.

Hogy e legyen ez ígíeknek értelme, Szent Jánosnak hasonlatos mondásból bizonyítatik meg, mint kedig az Írásnak folyássából. Ezen levélnek 4. részében ekképpen szól [1Ján 4,2]: *Ebben esmértetik meg az Istennek Lelke: minden lélek, az ki vallja, hogy az Jézus Krisztus az testben jött, Istentől vagyon.* Igaz tanító az,

⁶² nyomdahiba: feleljed

azt akarja mondani, és Istennek Lelkétől viseltetik. Valaki vallja, hogy az Jézus Krisztus nem az test kívül, sem az test előtt, hanem az testben jött, azaz vallja, hogy ez, az ki született, hogy az Krisztus legyen az közbejáró, ötödik részében kedig mindenki hiszi, hogy az Jézus az Krisztus, az Máriának születte, hogy az legyen az Messiás, Istentől született, megújult ember, az Istenhöz [7:] térítettett, és igaz vallása vagyon. Második levelében [1Ján 4,2]: *Az ki nem vallja, hogy az Jézus Krisztus az testbe jött, az a hüttető és az Antikrisztus.*

Másodszor bizonyítatik az Írásnak folyásából, mert mindenütt az szent apostolok prédikállották, hogy az Jézus legyen az Krisztus. Az apostoli cselekedetekről írt könyvnek 18., 19. részében [ApCsel 18–19] Pál apostol és Apollós az Írásnak folyásából győzé meg az farizeussokat, hogy az Jézus volna az Krisztus. Szent János kilencedik részében [Jn 9] azt írja, hogy az zsidók özveesküdtek volt, hogy valaki az Jézust Krisztusnak vallaná, az gyülökezetből kirekesztetnék. Innét vagyon, hogy 20. részében [Jn 20,31] ezen evangéliomnak Szent János azt mondja, hogy azért írta az ő evangéliomát, hogy higgyük, hogy az Jézus Krisztus legyen Istennek fia, és ezt hűvén az örök életet vegyük. Holott ez az Szentírásnak fundamentoma, szükség, hogy ebben megmaradjunk és az Jézust Krisztusnak lenni valljuk, mert ha ezt nem valljuk, az Istennek igaz hívei közé nem számlálthatunk. Lássuk meg hát, kik nem vallják az Jézust Krisztusnak lenni.

Mindeneknél nyilván vagyon, hogy egyenlőképpen mind Ó- és Újtestamentomban más Krisztus, avagy Messiás előnkben nem támasztatik, hanem az asszonyállatnak magva, Ábrahámnak és Dávidnak fia. Mind a két testamentom ezen kezdi el és ezen végezi el, nem valami második személyes Istenen, avagy öröktül fogván valón. Lásd meg Mózes első könyvének 3. [1Móz 3], Szent Máténak 1. [Mt 1] és Szent János látásáról írt könyvnek 22. [Jel 22] részeit, és az evangélistáknak és apostoloknak minden írási erre néznek, hogy nem valami második személyt, kit hamissan az Antikrisztus logosnak nevezett, mely azután Krisztussá lött volna, írának meg, hanem hogy megbizonyítanak, hogy ez Jézus Krisztus legyen. Hogyha Szent János az ő evangéliumának kezdetiben valami logos felől írt volna, mely avagy az Jézus előtt volt volna, avagy Jézus nem volt volna, avagy azután Jézussá, avagy Krisztussá lött volna, három grádicsban kellett volna helyheztetni az ő írását. Legelőször az logost kellett volna megírni, és ez minekutánna született, Jézusnak neveztetett volna, és harmadszor, azután Krisztussá lött volna. Ezt sohot [a. m. sehol] kedig nem olvassuk írásában, hanem ezt, hogy az Jézus legyen az Krisztus. Sem azért írta kedig az ő evangéliomát, hogy higgyük, hogy az logos Jézussá, avagy Krisztussá lött, hanem hogy az Jézus legyen az Krisztus.

Ennek az igazságnak megerősítéssére néz, hogy Szent János mindenütt az ő levelében, holott az Krisztust megírja, nem valami logoson kezdi el, az ki az

Jézus előtt volna, hanem az Jézuson. Azonképpen az ő eljövételit az testen kezdi el, nem az test előtt, 1. Joan. 4. [1Ján 4,2]. Hogy az test előtt valami eljövételét tudta, avagy értette volna, vajjon eltitkolta volna-e? Avagy elhatta [a. m. elhagyta] volna-e? Holott az testben való eljövele ezeknek értelme szerint csak az második eljövele volna önekie. Azonképpen, mikor tanít az örök élet felől, azt helyhezeti az egy Atyaistennek esméretiben, és az kit elbocsátott, az Jézus Krisztusban. Nyilván, ha ez előtt, ki elbocsátott, [8:] más volt volna, mely öröktül fogva az Atyának állatjából született volna, semmiképpen el nem titkolta volna, mert ha úgy lőtt volna, annak az ő esméreti szükséges lőtt volna az örök életnek megadáására.

Továbbá az apostoloknak vallástételek es meg nem állhatna, holott ők mindenkoron az názáretbeli Jézus felől tesznek tanúbizonságot, mellyet az Atya megkent Szentlélekkel és hatalommal. Sohot kedig egy szóval sem emlékeznek arról, ki az názáretbeli Jézus előtt volna. Bizon, ha ez előtt vala, volt volna, melyért imez názáretbeli Jézus becsületes volt volna, amint az Antikrisztus tanít, avagy Melius Péter, ki csak amannak gubája volt volna, mint Mátyás királt az vámos az gubában megfogta, semmiképpen el nem titkolták volna az apostolok, holott ő követi voltanak és őfelőle igaz tudománt hirdettenek. Az próféták es semmiképpen el nem titkolták volna, és nem mindenkoron az jövendőre, hanem ugyan az jelenvalóra es mutattak volna.

Jóllehet az Mózes, próféták és apostolok elég nyilván ezt az Jézust írják meg, és megbizonítják, hogy az legyen az Krisztus, mindazonáltal az Antikrisztus, az pápa ezelőtt valót talált, mely nagyobb és böcsületesb volna ennél, ki öröktül fogván ugyanazon teremtő Isten volt volna, ki az Atya, és az Ótestamentomban mindeneket cselekedett volna, holott ennek minden cselekedetit és tanítássát az evangélisták megírják. Lásd meg Matthei 4. [Mt 4], Joan. 2. és 4. [Jn 2, Jn 4], Actor. 1. [ApCsel 1], Heb. 1. és 2. [Zsid 1, Zsid 2]. Ennek kedig bizonságára az Ótestamentomból az angyalokat hozta be, holott azok az angyalok sohot nem mondatnak Istennek fiainak, hanem ugyan csak angyaloknak. Rövideden es, az Antikrisztussal együtt vallást tenni, hogy az logos az Jézus előtt volt, avagy hogy ez a Jézus Krisztus ne legyen, mely az Krisztust és annak az ő mihozzánk való jótétét kioltaná⁶³ az hűvöknek szűvekből, melyből az pápának hazugsága kiteszik, és az Krisztus ellen való támadása, mert tagadja, hogy az Jézus legyen az Krisztus.

Másodszor, ez mondásban megmagyaráztatik, ki legyen az Antikrisztus, tudniillik ki az Atyát és Fiút tagadja, kicsoda az, ki tagadja az Atyát és a Fiút, az

⁶³ kioltani [nyomdahiba]

Antikrisztus, az római pápa, mely sem az Atyát, sem az Fiút vallja, mely az önön vallásából nyilván kitetszik. Az egy Isten öneki az állat, mely sem szül, sem születettik, avagy az egy Isten amaz három egyszersmind, tudniillik az Atya, az Fiú és az Szentlélek. Az háromnak kedig egyszersmind fia sincsen, sem lehet, meg amint az pápa tanítváni mondják, az Atya mennyben Isten fia nem lehet, mert úgy egyik Isten [9]: az másikat szülné és nemzené, és ekképpen két Isten volna, hanem mennyében az⁶⁴ Atya személy, avagy tulajdonság, annyéban fia az Krisztus, mintha valaki halott volna és elhihetné, hogy az tulajdonság szülné, avagy nemzené. Miérthogy az Atyaistent ekképpen változtatta meg állatban és személyben, és azt megtagadta, nem csoda, hogy Szent János azt mondja, hogy fia nincsen, mert azt az egyetlenegy fiút, az ki fogantatott Szentlélektől és született Szűz Máriától, megtagadván más fiút gondolt, mellyet es állatból és személyből öszveszerkesztett.

Annakokáért ha az Antikrisztus hármast Istene és duplást Krisztussa igazság, bizonyával Antikrisztus az nem lehet, melyről János azt mondja [1Ján 2,22], hogy az Atyát és Fiút megtagadja, amellet abban az gyűlöközetben, mely az római pápátul függ, az örök élet és az Istennek igaz esméreti vagyon, miképpen Szent Jánosnak 17. részében [Jn 17,3] írván vagyon. Bizon, ok nélkül szakadtanak el az Lutherék az pápától, hogyha az háromság-Isten és a kettős Krisztus, mellyet az pápával egyetemben vallnak, igazság. De nyilván vagyon ez, hogy Szent János tagadja, hogy az pápának, az Antikrisztusnak igaz Istene, avagy Krisztussa volna, mert méltatlan mondatatnék Antikrisztusnak az, az ki Krisztus ellen támadott, hogyha az Krisztusról igaz vallása volna, méltatlan jövendölte volna Dániel es öfelőle [Dán 11,38], hogy oly Istent tisztel és imád, az kit az mű atyáink nem esmértének.

Minden azért, valamint akarja, induljon az ő ítleti szerént, én kedig, miérthogy tudom és látom, hogy az Antikrisztusnak sok isteni vadnak, tudniillik az háromság, az állat, egy háromban, három egyben, három személyű, avagy három tulajdonságban különböző, és látom, hogy sok Krisztussa vagyon, örökévelő és üdő szerént megtestesült, és felépítettett kenyérből, fából és kőből, én azért ugyan tagadom, hogy öneki igazi Isten és Krisztussa volna, mert minden ő találmánya hazukság és csalárdság, és nyilván vagyon, hogy nem Antikrisztus az, valaki az Szentháromságot tagadja, avagy az állatot, avagy az természeteket, avagy az megtestesülést, mert ezek mind az Antikrisztusnak leleményi, és valahon ezek tanítatnak és forgattatnak, ott igaz Isten és Krisztus nem lehet. Méltán

⁶⁴ mennyé az ben az [nyomdahiba]

mondhatjuk kedig az Szent Jánosnak vallástételéből Antikrisztusnak nem azt,⁶⁵ ki az háromság-Istent tagadja, hanem ki az Atyát és Fiút tagadja, melyet minékünk az egész derék Szentírás előnkben ad, hogy azért az Antikrisztusnak bélyegét, az háromság-Istent homlokunkról levethetnök és az Krisztus által egyenest az Atyaistenhöz mehetnénk. Ez prédikációknak kinyomtatásának munkáját és gondját reám akartam venni. Másodsor, hogy az együgyű tanítóknak és lelkipásztoroknak [10:] néminemű forma adattatnék eleiben, mikor az Atyaistenről, ennek az ő egyetlen egy Fiáról és az Szentlélekről tanítani akarnak, minemű formát kövessenek. Most az prédikációnak csak első részét akartam kinyomtatni, ha az Úristen életemet hosszabbítja, és erőt ad reá, az több keresztyéni tudományoknak csikkeliről, és ezen renddel az egész derék Szentírásból öszveszedezetvén prédikációkat akarok írnom. Ha mit használtam, avagy használok az Istennek gyűlökezetiben, ez nem enyím, hanem az én Istenemé, ha kedig nem használok (mert esmérem az én gyarló és tudatlan voltomat), akaratom ellen lött, mert nem magam hasznát, hanem az Istennek gyűlökezettinek építését akartam keresni, ám szolgálódnak, káromoljanak bátor engemet az én ellenségim, az világosság-nak Atyja, az mi Krisztusunknak Istene látja és érti minden embernek titkját, ő leszen igaz ítélő bíró. Az Atyaisten az Krisztussért bocsássa meg az káromlóknak minden bűnöket, és adjon őnekiek ítílettre és igaz értelemre való lelket, és igazgasson minden hívő keresztyént az világosságnak és békességnek útára. Amen.

Albae Juliae
anno servatoris nostri
1569
20. Augusti

⁶⁵ az [nyomdahiba]

An Unknown Acquaintance: The Sermon Collection of Francis David

Francis David, or Ferenc Dávid, the first bishop of the Transylvanian Unitarian Church, produced the only printed sermon collection published by the Unitarians in the 16th and 17th centuries. This folio-sized volume has an interesting publication history as it accompanied the most important Unitarian publications of the early period, such as *Rövid magyarázat* (*Short explanation*) and *Rövid útmutatás* (*Short guide*), *De falsa et vera*, *Brevis enarratio*, *Dehortatio et descriptio Dei tripersonati*, etc. This volume also ends an era of free printing, followed by a more than a century-long period of handwritten sermon collections. The paper focuses on the details of the writing and editing period, the features of the publication, and the afterlife of the work and the sermons within by examining the surviving cca. dozen copies. The main aim of the paper is to reintroduce David's sermon collection, to begin a new discussion about the Unitarian sermon tradition, textual and printing history connected to Unitarian authors, and to present new results of the research.

KOVÁCS SÁNDOR

Dávid Ferenc, a prédikátor

Az erdélyi reformátor életművével és prédikációival tudományos igénnyel első monográfiusa, az unitárius Jakab Elek foglalkozott. A prédikációk¹ ismertetésekor fennkölt mondatok kerültek ki tolla alól, Dávid Ferenc megnyerő, szép alkat, gyors felfogású, legyőzhetetlen érvelő, bámulatra méltó dialektikájának ereje, lángész, beszédei a „szónoklati technika” gyöngyszemei. Történeti és erkölcsi példákkal, hasonlatokkal, metaforákkal fűszerezett szónoklatának ellenállhatatlan varázsa volt, lelkesedése mindenkit magával ragadott. Beszédei megannyi sikertült szellemi alkotás, az egyházi irodalom örök remekei.²

Dávid Ferenc szónoki teljesítményéről és prédikációinak hatásáról hasonlóan vélekedtek a 20. század unitárius írói is, a teljesség igénye nélkül csak a legismertebb tanulmányokra és szerzőikre hivatkozom. Kiss Ernő irodalomtörténész értékelésében Dávid Ferenc a 16. század „legkiválóbb szónoka”, aki messze felülmúlta protestáns kortársait. Melius Juhász Péter ugyan többet írt, de „prédikációs formátlanok, tele makacs korlátoltsággal és harcias zordsággal”, Kulcsár György „lagymatag”, Bornemisza „szószátyár”.³ Kiss Ernő 1910-ben, Dávid Ferenc születése négy századik évfordulójára összeállított monográfiájában változtatás nélkül megismételte korábbi jellemzését.⁴ Talán Borbély István volt az első unitárius író, aki megpróbálta elfogulatlanul értékelni Dávid Ferenc életművét és az 1569-ben közreadott prédikációkat. Borbély megállapítása ma is helytálló: a postilláskötet alapján nem lehet Dávid szónoklatai hatásosságáról értekezni, mert annak középpontjában a trinitás kérdése áll, a Szentháromság bizonyítása vagy cáfolása

¹ DÁVID FERENC, *Első része az Szent Irasnak külön külön reszeyből vött predicaciocnac az atya Istenről, ennek kedig az ő Fiarol az Ihesus Christusrol es az mi öröcsegüncnec peczetiröl az Sz. Lelecröl* [...] (Alba Julia: Gregorius Vagnerus [typ. Hoffhalter], 1569). RMNY 269. [A továbbiakban: *Prédikációk.*]

² JAKAB ELEK, *Dávid Ferenc emléke* (Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, 1879), 161.

³ KISS ERNŐ, „Dávid Ferencz mint szónok”, *Keresztény Magvető* 42 (1907): 71–72.

⁴ KISS ERNŐ, *Dávid Ferenc születésének négy százados emlékünnepe* (Kolozsvár: Magyarországi Unitárius Egyház, 1910), 74.

pedig elméleti kérdés, gyakorlati haszna a prédikálásban nincs, „ha mégis megpróbálkozik vele a szónok, a siker vagy sikertelenség, mely vállalkozását kíséri, pusztán a mellett tanúskodik, mennyire jó theoretikus az illető.”⁵

A Borbély által bemutatott theoretikushoz és racionális gondolkodóhoz Iván László az 1930-as évek közepén lélektani szempontból közelített. Szerinte Dávid Ferenc elsősorban nem theoretikus, hanem mélyen vallásos ember, akinek minden cselekedete és írása vallásosságából táplálkozott. Iván jellembrázolásában a Dávid Ferenc-i életpálya egyetlen értelme az evangélium, törekvéseinek lényege minél közelebb lépni a Szentíráshoz. Dávid Ferenc vallástörténeti jelentősége „szigorúan a religiosum területéhez tartozó, mint ahogy egyénisége is távol áll az elméleti ember típusától és maradéktalanul a vallásos típusban oldódik fel.”⁶ Iván László felvetéseit kortársa és barátja, Balázs Ferenc méltatta és vitatta, egyetértett a szerzővel abban, hogy Dávid Ferenc mély vallásosságát racionalitása elé kell helyezni, de vitatta, hogy tisztán „vallási természet” volt. Iván tanulmánya azért is jelentős, mert a harmincas évek derekán ő volt az első, aki a Ravasz László, Thienemann Tivadar és Borbély István által megrajzolt örök keresőt, a 16. század legeredetibb gondolkodóját, a theoretikus Dávid Ferencet megpróbálta a Balázs Ferenc által élesen bírált Spranger-féle lélektani tipológia „vallási típusába” besorolni.

Az unitarizmust népszerűsítő kiadványok Dávid Ference hosszú időre meghatározta a prédikációiról írottakat is.⁷ A 20. és 21. század unitárius lelkészei prédikációikban rendszerint az egyetlen magyar felekezet alapítójának, a népszerű és népből eredő prédikátornak állítottak és állítanak emléket.

Gellérd Imre, a múlt század második felének emblematikus lelkésze, az unitárius prédikációirodalom egyik első értője és kutatója próbálkozott meg Dávid Ferenc prédikátori munkásságának értékelésével. Gellérd helyesen mutat rá arra, hogy az 1569-ben megjelent prédikációskötet mindannak összefoglalása, amit

⁵ BORBÉLY István, „Unitárius polemikusok Magyarországon a XVI. században”, *Keresztény Magvető* 44 (1909): 245.

⁶ IVÁN László, *Dávid Ferenc arca a szellemtudományi lélektan tükrében*, Keresztény Magvető Füzetei 17 (Kolozsvár: Polonyi Nyomda, 1936), 13.

⁷ Gagyhy Dénes *Dávid Ferenc* című, 1926-ban megjelent ismeretterjesztő írásában a következőképpen jellemzi a prédikátor Dávid Ferencet: „Mint egyházi szónok nagy ő igazán. Fennmaradt prédikációi első minőségűek mindenféle templomi beszéd között. A középkori szónokok hagyományával szakít; nem igyekszik a képzeletet foglalkoztatni vagy megrémíteni a hallgatókat; az unalmas theológiai fejtegetéseket, üres és hamis okoskodásokat kerüli, még azokat a külső szépségeket sem használja fel, melyeknek nyomán önként fakad a hatás. Az egyszerűség és természetesség embere, az ész és igazság vezérli szavait. Semmiféle tekintélyt sem ismer el, egyedül a bibliára támaszkodik, igéivel bizonyít és cáfol.” GAGYHY Dénes, *Dávid Ferenc*, Unitárius Könyvtár 6 (Kolozsvár: [Unitárius Irodalmi Társ.], 1926), 17.

Dávid korábbi műveiben kifejtett, az azonban enyhe túlzás, hogy a prédikációk „reformatori munkájának koronája.”⁸ A tragikus sorsú Gellérd Imre a 20. század unitárius teológiájának szemüvegén keresztül vizsgálta a prédikációkat, ezért válhatott Dávid Ferenc a Varga Béla hitrendszerében megjelenő értékkereszténység előképévé.⁹ A Varga Béla és Erdő János-féle hittani kategóriák alapján tárgyalta Gellérd Dávid Ferenc teológiai felfogását az Isten, ember, Jézus, a Szentlélek, a Biblia, az egyház, a túlvilág, Isten országa, az üdvözülés, a bűn, a fejlődés és az erkölcs címszavak alá csoportosította a prédikációkat.

Az unitárius szerzők után vizsgáljuk meg röviden az irodalom- és művelődéstörténészek Dávid Ferencről alkotott értékítéletét. Pintér Jenő irodalomtörténetében Dávid hatását az élő szóval elmondott prédikációkban látta. Írásba foglalt prédikációiban ugyan volt erő és lendület – írja – de varázsereje szóközi képességeiben rejtett, „bibliai hangulatát a rajongó teológus és filozófus tudományos gondolkodásával s az idézeteket, példákat, hasonlatokat, képeket kedvelő templomi szónok népies érvelésével olvastotta egybe.”¹⁰

A hatkötetes, úgynevezett *Spénó*tnak a reformáció irodalmát és a vallásos értekező prózát tárgyaló fejezetét Varjas Béla állította össze, sommás, Horváth János és Ravasz László észrevételeit összegző véleménye ma is helytálló: „[N]yugodt érvelésű fejtegetések, bibliai exegézisek, Huszár Gál és Melius beszédeivel rokonok. Társadalomkritikai és erkölcsi problémákkal alig foglalkozik.”¹¹

Huszonegyedik századi olvasóként ha felróhatunk valamit Dávid Ferencnek, az éppen prédikációinak dogmatikus szárazsága. Az ő prédikációi, miként a Melius Juhász Péteré is, teológusok számára készített exegézis, szakszöveg. Ha a postilláskönyvek kelendősege a mindet elbíró műfaji sajátosságaiban keresendő, amint ezt Nemeskürty István állítja, akkor Dávid beszédei aligha számítottak „kelendőnek”.¹² Nála a műfaj jellegzetességeire elbeszélésre, anekdotára, pletykára, a személyes sérelmeinek felhánytorgatására elvtve találunk példát. Ő a prédikációkat, amint azt az ajánlásban is olvassuk, egyrészt az ellenfelek rágalmai cáfolatára másrészt azért bocsátotta közre, „hogy az együgyű tanítóknak és

⁸ GELLÉRD Imre, *Négy száz év unitárius prédikációirodalma* (Kolozsvár: Unitárius Egyház, 2002), 13.

⁹ „az első három század által eltemetett jézusi értékkereszténységet az ontologikum sírjából kias-ta...” Uo., 24.

¹⁰ PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténete: Második kötet: A magyar irodalom a XVI. században* (Budapest: Franklin-Társulat, 1930), 100.

¹¹ KLANICZAY Tibor, szerk., *A magyar irodalom története I: A magyar irodalom története 1600-ig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 331.

¹² NEMESKÜRTY István, „A XVI. század utolsó három évtizedének postillairodalmából”, *Irodalomtörténeti közlemények* 61 (1957): 453.

lelkipásztoroknak néminemű forma adattatnék eleiben, mikor az Atyaistenről, ennek az ő egyetlen egy Fiáról és az Szentlélekről tanítani akarnak, minemű formát kövessenek.¹³ Prédikációi nem az egyházi év ünnepeire írott szentbeszéd, hanem a hitviták hevében és az alakuló egyház szervezésének gondjai közepette megszülető, valószínűleg Gyulafehérvárott a fejedelmi udvarban elmondott igemagyarázatok.¹⁴ Erre a szerző is többször utal, először a János Zsigmondnak címzett ajánlásban olvassuk, hogy beszédeit úgy nyomtattatta ki, ahogyan a templomban elhangzottak, nehogy valaki azzal vádolja, hogy mást adott ki, mint amit prédikált. Az Atyáról írott ötödik prédikációjában pedig arról beszél, hogy Isten igazsága terjesztéséért el kell menjen, de visszatérésekor ott fogja folytatni, ahol abbahagyta.¹⁵

A konciók katalógusában olvasható csoportosítás szerint 16 beszéd az Atyaistenről, 36 az Atyaistentől megígért Messiásról és 8 a Szentlélekről szól. A számokat illetően nem árt óvatosnak lenni. A második ajánlásban, amelynek címe *Minden hívő és istenfőlo keresztyénnek, ki ez könyvet olvassa*, János első levele alapján (1Ján 2,22) hosszasan értekezik arról, hogy a sátán támasztotta tudósok tagadják, hogy a Szentlélektől fogantatott, Szűz Máriától született ember Jézus, a megígért Messiás. Ha ezt az okfejtést a Krisztusról szóló ciklushoz számoljuk, akkor a beszédek száma eggyel bővíthető és kikerekedik a mutatóban ígért hatvanegy szentbeszéd. A prédikációk felépítése többé-kevésbé azonos, a textus után következő *Summá*ban rövid tartalmi összefoglaló, majd *Tanúságok* címen rendszerint a három tételben összefoglalt mondandó olvasható. Balázs Mihály megállapította, hogy a János evangéliumának prologusáról írott magyar nyelvű szövegek forrásai a *Brevis Explicatio*ban és az *Explicatio primi capitibus*ban megjelent magyarázatok. Teológiai szempontból a prédikációk nem hoznak újat a *De falsa et verá*ban, a *Rövid Magyarázat*ban és a *Rövid Útmutatás*ban megfogalmazottakhoz képest.¹⁶

Az első rész egymást követő nyolc prédikációja egy szerkezeti egységnek tekinthető. Ezekben hermeneutikai kérdéseket, a Szentírás és tradíció, a Szentírás

¹³ DÁVID, *Első része az Szent Irsnak külön külön reszeyből vöt predicaciocnac...* 10.

¹⁴ Kolozsvárott legkorábban Dávid Ferenc csak 1568 második felében kezdett el magyar nyelven prédikálni. A szász és magyar közösség közötti ellentétekről és nyelvhasználatról lásd: SZEGEDI Edit, *O istorie a antitrinitarismului din Transilvania* (Kolozsvár: Egyetemi Műhely kiadó, 2020), 32–50.

¹⁵ „...el kellett mennem és az keresztyén atyafiakkal szembe lennem, és az anyaszentegyház rendelkezéséről és tudományáról szólnom. Most az keresztyéneket Istennek ajánlom, és intem, hogy megismerjék azt, amit prédikáltam. Ígérem erre magamat, hogy mikor Isten módot ad megterében, az hol ezt elhattam, azon kezdem el...” *Prédikációk*, I.5., 20’.

¹⁶ Mihály BALÁZS, *Ferenc Dávid*, Ungarländische Antitrinitarier IV, Bibliotheca Dissidentium XXVI (Baden-Baden: Éditions Valentin Koerner, 2008), 230–233.

és az értelem viszonyát tárgyalja, a *Rövid Úrmutatás*ban már megfogalmazottakhoz hasonlóan.¹⁷ A prédikációkról elmondható, hogy azokban jóval egyszerűbbek a történeti reflexiók, mint *De falsa et verá*ban és a *Rövid Magyarázat*ban. A szentháromsági dogma kialakulása több változatban is szerepel: az V. prédikációban a szentháromságtan megalkotói Platón és Arisztotelész filozófiájából vették az *essentia* és *hypostatis* fogalmait.¹⁸ A VI. prédikációban azt olvassuk, hogy a szentháromság az Iganthus, Ireneus és Hilariosz után fellépő Athanasziosz tanában jelenik meg.¹⁹ A VIII. prédikációban Platón és Arisztotelész úgy szerepel, mint akik a természet folyásából felismerték Isten oszthatatlan egységét: „Plato, Aristoteles és a több bölcsek az teremtett állatoknak rendiből eszekben vötték, hogy csak egy legyen az Isten...”²⁰ A *Rövid Magyarázat*ban és a *De Falsa et verá*ban megfogalmazott okfejtését – az Isten a végéről az elejére menvén tisztítja meg az ő anyaszentegyházát – itt is megismétli.²¹

A dogmatikai kérdések és íge hasogatása mellett az I–VIII. részben elég gyakran foglalkozik a prédikátorok egyházhoz való viszonyával. Kötetnyitó első prédikációjában (1Tim 6,20–21) „előszámlálja, mire kelljen főképpen az prédikátoroknak néznie, hogy az ő tiszteben Isten szerint járjanak, és az anyaszentegyháznak épületire szolgáljanak.”²² A prédikátor feladatai: 1. Isten ígét megőrizni, 2. a pogány gondolkodást (azaz a Szentháromság kérdésében a pogány filozófusok módján gondolkodni) eltávoztatni és 3. a hamis tudományok haszontalanságára figyelmeztetni.²³ Krisztus emberi természetének taglalásakor a pápásokat (Antikrisztus) de főként Melius Juhász Pétert kifigurázó hasonlattal

¹⁷ Uo., 230–231.

¹⁸ *Prédikációk*, I.5., 17’.

¹⁹ „Ha itt elő akarnám számlálni az első anyaszentegyháznak vallását, minekelőtte az Antikrisztusnak hamissága bejött az Istennek gyüleközetiben, Ignatiusnak, Ireneusnak, Hilariusnak és sok helyen Chrisostomusnak is, miképpen Istennek akaratjából [23r:] hamar való üdön megbizonyítjuk, mikor az Írás egy Istent nevez, nem ért hármat rajta, hanem egyet, a mi Urunk, Jézus Krisztusnak Szent Atyját.” Uo., I.6., 22’–23’.

²⁰ Uo., I.8., 29’.

²¹ „Lassan-lassan az Isten az dolognak végén kezdette el, és az mi utolsó időnkben akarja Ő Szent Felsége megtisztítani az ő anyaszentegyházát a tévelygésekből megőrizni...” Uo., I.1., 2’.

²² Uo., I.1., 1’.

²³ A prédikátornak „jó lelkiismerettel kell az ő tiszteben eljárni, és senki személyével nem kell gondolni [...], hanem csak az igazságban és a Szentírásnak az Jézus Krisztus felől való fundamentomában. Vagyon ugyan valami vakmerősége, amíg az igazságot nem érti, de azért háborog lelkiismereti, és noha szemei betapasztattanak emberi bölcsességnek vélekedésével, de ugyan nincsen lelke csendességben mindaddig es, míglén az írást megegyenesíti, és az fundamentumban megmaradván az Isten akaratját megérti. Annakokáért meg kell szabadítanunk a mi lelkiismeretünket, és meg kell mutatnunk, hogy embereknek rabjai nem vagyunk.” Uo., I.1., 1’–2’.

él: „Bizon, ha ezelőtt vala, volt volna, melyért imez názáretbeli Jézus becületes volt volna, amint az Antikrisztus tanít, avagy Melius Péter, ki csak amannak gubája volt volna, mint Mátyás királt az vámos az gubában megfogta.”²⁴ Ezt a hasonlatot a Krisztusról írott XXXV. beszédben is megismételte: „Melius Péter az debreceni zsinatban mondra, hogy hasonló legyen az Mátyás király gubájához, melyben az vámos ötet megfogta.”²⁵ Az Melius nyakába akasztott guba eredetét egyelőre nem találtam, az azonban, hogy két beszédben is hivatkozik rá, azt valószínűsíti, hogy Melius mégiscsak használhatta.

III. prédikációja szerint is a prédikátorok feladata az, hogy Krisztus felől tanítsák a népet, és ne saját eszközre és bölcsességükre hagyatkozzanak.²⁶ „Tudnod kell, hogy az egyházi szolgáltnak nem ő magoktól vagyon méltóságok, hanem az Istennek ígéről, mert önekiek is bizonyos regula adatott eleikben, mellyet követniük kell az Szentírásnak magyarázásában”²⁷. A prédikatori kérdéskör taglalásakor Melanchthon *De ecclesia et de autoritate verbi Dei* könyvének olvasására utasítja hallgatóit.²⁸ A IV. prédikációban az egyházi szolgáltnak arra figyelmezteti, hogyha nem forgatják a Szentírást, megfogytokoznak dolgaikban.²⁹ Ugyan itt a hitben való helytállás szép példáját adja a következő hasonlatban: „Az hadnagy a seregben kit hová állat, vagy strázsára, vagy álló seregbe, egyebet nem mer mivelni, feje, jószága és tisztessége vesztése alatt, hanem rendet kell állani. Azonképpen az Isten tökéletes állhatatosságot kíván az igazságnak vallásában az ő fiaitól. Nemhogy ma egy hitet, holnap esmét mást kezdjenek, hanem az igazságban tökéletesek legyenek.”³⁰

A IX. prédikáció a Róm 10,6–10 alapján írott roppant terjedelmes, tizenöt levélnyi okfejtés az Ó- és Újszövetség viszonyáról és Krisztus személyéről, az Atyáról és az ő nevéről. Ez legalább hat prédikáció anyaga, amit a szerkesztő négy beszédre osztott, de úgy tűnik, mintha maga a szerkesztő is összezavarodott volna a beszéd tagolásakor, érvei megegyeznek a *Rövid magyarázatban* és a *Rövid Útmu-*

²⁴ Uo., I.1., 8’.

²⁵ Uo., II.35, 166’.

²⁶ Uo., I.3., 12’–12’.

²⁷ Uo., I.3., 11’.

²⁸ BALÁZS, *Ferenc Dávid...*, 231.; *Prédikációk*, I.3., 11’.

²⁹ „Mert az egyházi szolga köteles az Istennek ígéhez, és arra kell az népet emlékeztetni. [...] Miképpen az deák ember ha magát az írásra és annak olvasására nem szoktatja, elfelejti. Mennél inkább az Istennek mennyei bölcsességét, mely bölcsességet ad az kisdedeknek, Psal. 18. [Zsolt 18,8], ha az prédikátor nem forgatja, megfogytokozik dolgában. [...] Azt a régi evangéliumot, mellyet az Atya Úristen paradicsomba hirdtetett, és melybe az jövőő Messiást megígérte volt, kell most is prédikállanunk szüntelen, az Istennek népét arra, és nem embereknek okoskodó találmányokra tanítanunk és vezérlelnünk.” *Prédikációk*, I.4., 14’.

³⁰ Uo., II.1., 14’.

tatásban megfogalmazottakkal. A IX. prédikáció megtöri az addig alkalmazott rendet, de a soron következő, XIII–XVI. beszédeiben a szerző ismét visszakanyarodik a szentháromság kérdésének antitrinitárius magyarázatához.

A második és egyben leghosszabb szerkezeti egység *Az Atyaistenről megígért Messiásról* szól, és központjában János evangéliuma prológusának magyarázata áll (X., XVIII., XXIV–XXX.). Ebben a részben is a szentháromság dogmájának abszurditását taglalja a Fiúról írott VII. prédikációjában (Ézs 49,2–3). Figyelmezteti hallgatóit, hogy elégedjenek meg Isten igéjével, és hagyjanak békét Platon és Trismegistus okoskodásának, a keresztényeknek nem kell Lombardus és a skolasztikusok bolondsága, kétséges és észvesztő magyarázatához fordulni, elég nekik Isten igazsága és tiszta igéje. Ezt követi két illusztráció a szentháromság dogmájának kialakulásáról. Az első Nyssai Gergely *De vita Gregorii Thaumaturgijából*, Szent Gergely életrajzából származik,³¹ Dávid Ferenc nagyon leleményesen fordítja visszajára az álomban kapott isteni kinyilatkoztatást, a szent látomása szerint Szűz Mária utasítására János evangélista diktálta le a Csodatevőnek a Credót, aki ébredése után azonnal le is írta azt.³²

A második illusztráció érdekes adalékkal egészíti ki Iulianus császár életrajzát. A prédikációban leírtak szerint a császár a jeruzsálemi templom újjáépíttetésén fáradozott, amikor csodálatos módon egy kútból János evangéliuma prológusa került elő, ebben pedig azt találták, hogy az ige a szentháromság második személye.³³

³¹ „Azt írja Nissenus Gergely a Szent Gergelynek, kit csodatelekeknek mesterének nevez, életének históriájában: Mikor az püspökségre akarnak választani, egy étszaka semmit nem aludt és sokféle gondolatokban sapolódott [a. m. panszkodott, sopánkodott], azonközben egy igen szép asszonyállat jő hozzája, bízattni és bátorítani kezdi, és arra inti, hogy az tisztét hátra ne [88v:] hagyja, és ő segítségül leszen neki. Esmeg másodsor mikor elaludt volna, láta álmában egy szép ifjat, kinek látásán megijede. Az asszonyállat viszontag eljőve, az álmat neki megmagyarazza, azt mondván, hogy ő volna Szűz Mária, Krisztusnak anyja, az ifjú kedig János evangélista volna, ki vele beszélle. És azt írja Nissenus Gergely, hogy az Isten felől tanította, mely tanítás semmit nem különböz az pápának háromságos Istenétül, mert ott is az igét az második személynek mondja lenni. Mely dologból megtetszik, minemü álomból és hazugságokból akarják tévelgő tudományokkal az híveket elaltatni.” Uo., II.7., 88^r–88^v.

³² D. Tóth Judit, „Pogány tanítványból csodatevő püspök: Thaumaturgos Szent Gergely keresztény identitása Nyssai Szent Gergely *Vitájában*”, in *Biográfia és identitás*, szerk. Tóth Orsolya, Hereditas Graeco-Latinatis VIII, (Debrecen: DE Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanaszék, 2020), 226.

³³ „Mondják azt is, hogy mikor Iulianus császár az megromlott Jeruzsálemet meg akarná építeni, az Isten semmiképpen el nem hagyhatja vala vele az elkezdett dolgot. Mikoron dolgoznának, találának valami boltokra, azt ázni kezdék, egy kutat lelének, abba kötélen egy embert alá eresztének. Midőn azért ott járna és alá-fel tapogatna, egy levelet talál, melyben írva vala a Szent János evangéliomának kezdeti. Mikor az embert az kútból felvonták volna, megolvassák az levelet, és azt

A Krisztusról szóló VIII–XVIII. posztillák minden bizonnyal egymást követő napokon hangzottak el, a prédikátor utal is erre. A VIII. prédikáció végén jelzi, hogy a Fiú örökkévaló voltát „holnap megmagyarázom.”³⁴ A IX. befejező részében pedig: „Most erről nem akarok többet szólnom, hanem csak az kezdetnek ígéréjéről akarok szólni, hogy az tegnapi magyarázatot fel ne bontsam.”³⁵ A XII. prédikáció így kezdődik: „...az tegnapi prédikációba előszámoltuk...”³⁶. Hasonlóképpen a XVI. prédikációban is az előzőre utal: „...ez előtt való prédikációban megmagyaráztuk...”³⁷ A XVII. és XVIII. beszéd is egymást követő napon hangozhatott el: „hogy kedig ez igaz legyen, ez következő prédikációban Szent János írásából megmagyarázom”³⁸, „Szent Pálnak írásából megértjük, ez előtt való prédikációban...”³⁹ A XI. prédikáció párhuzamai a mi Krisztusunk és a pápa Krisztusa között teljességgel megfelelnek a *De falsa et verá*ban olvasható ellentételeknek a törvényes és a fattyú Krisztus között.⁴⁰

A XXIV–XXX. prédikáció is feltehetően egymáshoz közeli időpontban hangzott el, bár a beszédekben erre nem találunk közvetlen utalást. Terjedelmüket tekintve – az a kötet hasonló hosszúságú beszédeire is vonatkozik – elképzelhető, hogy a rövidebbek egy-egy istentisztelet szentbeszédéül szolgáltak. Az istentisztelet liturgiáját a maga egészében szemlélve – ének(ek), könyörgés(ek), textusolvasás, miatyánk – nehezen hihető, hogy a szónok hosszabb beszédeit ne tagolta volna. Valószínű, hogy a délelőtti prédikáció textusát és okfejtését a délutáni istentiszteleten fejezhette be. Ezek a beszédek tartalmi szempontból nem illenek Nemeskürty Istvánnak a korszak postilláiról írott jellemzésébe, mert nem „miniatűr enciklopédiák”, és nem is „hasznos ismeretek tára.”⁴¹ Ma már lehetetlen megállapítani, hogy a jámbor hívek mit értettek meg a pápistákkal és szofistákkal folytatott polémiából, a szentháromság bírálatából, Krisztus praexistenciájából. Dávid Ferenc beszédeiből nem ismerjük meg „a 16. századi ember igazi hétköznapjait”⁴², hacsak attól a néhány bírálattól eltekintünk, amiben pl. kora

találak rajta, hogy az ige, az második személy az háromságba volna mennek [a. m. menynek] és földnek teremtője.” *Prédikációk*, II.7., 88°.

³⁴ Uo., II.8., 92°.

³⁵ Uo., II.9., 95°.

³⁶ Uo., II.12., 102°.

³⁷ Uo., II.16., 113°.

³⁸ Uo., II.17., 118°.

³⁹ Uo., II.18., 119°.

⁴⁰ *Két Könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*, ford. PÉTER Lajos, szerk., bev. tan. BALÁZS Mihály (Kolozsvár, 2002), 257–258.

⁴¹ NEMESKÜRTY, „A XVI. század utolsó három évtizedének postillairódmalmából”..., 453.

⁴² Uo.

lakodalmas szokásainak pazarlásait elítéli. Ebben újdonság nincs, hiszen ismert Dávid Ferencnek a farsangi mulatozások betiltására tett javaslata is 1573-ból.⁴³ A teljesség igénye nélkül a prédikációkból – elsősorban a János prológusához írott magyarázatokból – megpróbáltam kiválasztani azokat a részeket, amelyek a hétköznapi emberéhez szóltak, amelyeket a szónok az érdeklődés ébrentartása céljából adott elő.

A XXV. prédikáció (Jn 1,6–9) első részben azt fejtegeti, ki volt Keresztelő Szent János, a másodikban pedig azt, miképpen tett bizonyosságot Krisztusról. Keresztelő Istentől való küldetését már az Ószövetség prófétái megjövendölték, ő volt az, aki a Messiás szolgálatára kiválasztott. A kiválasztás fontosságát hangsúlyozandó, a szónok a Kolozsváron is feltűnedező és Heltai által is erőteljesen bírált azon vándorprédikátorokat utasította rendre, akik minden egyházi felhatalmazás nélkül prédikáltak.⁴⁴ Keresztelő kivételes egyéniségére és kiválasztására utalt, és így figyelmeztette híveit óvakodjanak a hivatal nélkül futkározó hamis tanítóktól.⁴⁵ Az anabaptisták és spiritualisták radikális szociáletikai nézeteivel nem értett egyet, de ezeket átértelmezett és megszelídített formában mégiscsak hívei elé tárta.⁴⁶ A vendégszeretetről és jótékonykodásról az Ábrahámot meglátogató három angyal kapcsán írt a XI. prédikációban.⁴⁷

⁴³ Kiss András, „Farsangolás Kolozsvárt – 1582-ben”, in K. A., *Források és értelmezések* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1994), 104.

⁴⁴ Lásd Balázs Mihálynak a Heltai imakönyvéhez írt bevezető tanulmányát. *Heltai Gáspár imádságos könyve (1570–1571)*, szerk., bev. BALÁZS Mihály (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2006), 47–52.

⁴⁵ „Mindazáltal látod-é: hivatal nélkül, kibocsátás nélkül nem prédikál, maga nagy ember és tudománya igaz, elég vagyon. Azt mongya az evangélista: *fuit homo missus a Deo* [Jn 1,6], nem száguldott szabadon hivatalába az ő kívánsága szerint, hanem az Isten bocsátá őtet, és azt akarta, hogy ez hivatalba legyen. Panaszolkozik az Isten az prófétáknál az hamis tanítók ellen, mely igen viszkolódott [a. m. viszkett] talpok, hivatal nélkül futottanak, beütötték magokat az nép közibe, holott az keresztyéni gyülekezettől ingyen hivatalok sem volt Ier. 23. [Jer 23,21], Ezech. 34. [Ez 34], ez első dolog, kit Szent János felől értend kell.” *Prédikációk*, II.25., 139’.

⁴⁶ BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Humanizmus és reformáció 14 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 174.

⁴⁷ „Ábrahámnak az ő példájában az keresztyéni jóakaratsnak és vendégfogadásnak az ő böcsületi mutatattik meg, mert jövényeket és idegeneket befogadván házokban tudatlan az Istennek angyalinnak adott szállást, Hebreorum 13. [Zsid 13,2]. [...] mindnyájan intettünk, hogy igaz szeretetből és jóakaratsból evel egymást tiszteljük, és az jövényektől avagy az úton járóktól kezeinket és segítségünket meg ne vonjuk. [...] Az ételben és italban kedig, az lakodalomnak készítésében a keresztyéni mértékletességet szükség megtanolnunk és követnünk. Mert itt nem látni külön-külön borsos étkeket, sem külön-különféle borokat, idegen országokból italra és ételre ingerlő szerszámokat, hanem vaj, tej, borjúhús, és ami a háznál találattik, nem külön külön ékesség és szőnyeggel [53v:] megvetett asztalok és ezüstpharak, hanem az fa alatt való letelepedés és Isten szerént való

A XXVI. prédikációban is találunk néhány, kifejezetten a gyülekezetnek címzett utalást. A Jn 1,9–10 írott beszéd az előző folytatása, a *Summában* Keresztelő megítéléséről – ő-e a Messiás vagy sem – elmélkedve a mindenkori tanítók sorsát mutatja be hallgatóinak.

„De miképpen az emberek, hogy az igaz úton középaránt nem tudnak járni, hanem félfelé kilépnek, azonképpen Keresztelő János felől is nagyobb vala az vélekedés, hogy nem mint tisztí mutatja vala, mert ötet Messiásnak állítják vala, Luc. 3. [Lk 3,15], Ioan. I. [Jn 1,20]: *Azért kérdeék ha ő volna-é a Krisztus*. Olyan most is ez világ ítéleti az tanítók felől avagy Isten gyanánt böcsüli, avagy lába alá nyomódja.”

A bizonyítások során az előző beszédhez hasonlóan jár el, bőven idézi latinul lokusait, de a záró gondolatok, az aktualizálás az egyszerű híveknek szól.⁴⁸

A két részre osztott XXVII. (Jn 1,11–12) prédikációban arra keresi a választ, többnyire Sozzini argumentumai alapján, hogy ki Krisztus népe, kik közé jött, és kik vetették meg, illetve kik azok, akik befogadták. Ebből a beszédből sem hiányzik a skolasztikus mesterek és doktorok, illetve a pápa elmarasztalása, amiért

ételnek és itálnak gyakorlása, Istennek csodatétele felől való beszélgetés, nem bujáságra és gonosz-
ságra indító éktelen szólások, mely lakodalomban mindenek rendeltetvén vadnak az természetnek táplálására, és nem romlására.

Ha igaz keresztvények akarunk lenni, ezeket szükség, hogy kövessük, és e világnak az ő gonosz szokásait eltávoztassuk, melyben mi üdönkben az lakodalmok természetnek romlására és egészségnek gyötrelmére rendeltetnek, és az tobzódásnak és torkosságának vége, feneke nincsen, elannyira, hogy az emberek az lakodalmoknak miatta marhájokból önne magokat kipusztítják, külön-különféle betegségekre az ő testekben okot adnak, és afféle haszontalan és heában való költséggel az atyjafiai szeretetet megvonsszák, mert amivel az szegényeket megsegíthetnék, azt elköltvén minden igazság ellen csalárd kereskedéseknek módját veszik elő, hogy azt, amit elköltetnek, viszontag begyűthessék.” *Prédikációk*, I.11., 53^r–53^v.

⁴⁸ „Ha ezt követed, el ne tévelyedgyél, nem leszen három teremő Istened, mint Athanasiusnak az Pápa fiaival, hanem megértted ki legyen az te Istened és Krisztusod [...] Íme, az Krisztus köztök járt, csodákat tött, nem akarták megesmerni, hogy érettek jött. Nemde mostan is az Isten méltán panaszkodhatik-é hogy prédikáltatja evangéliomát, az által akarattját meg akarja építeni romlásokból, szidalmazták, boszorkány hitnek, török hitnek mondják, vagy aminek akarják, nem bosszúság-e ez Isten ellen. De várd el [a. m. várd ki] csak, csufolódjál Isteneddel, majd megtaláloed, amit kere[s]sz. [...] serkenj fel és az te Krisztusodat böcsüld meg, esmerd meg mi jót tött veled. Mint járt ez világon, miképpen pecsételte be Atyjának tudományát vérével, ezt elhívén az örök életnek fia léssz, megmenekedel Pápától és az ő szemfényvesztő szerzésétől. [...] Rövideden mit tanolánk. Meg értők először, mint mondatik Krisztus igaz világosságnak, és mint világosíttya meg az embereket, kik ez világra jönnek, azaz, születtenek, hogyha világosságra akarnak jutni ötle hallgassanak [a. m. őt hallgassák]. Másodsor, ez Krisztus mint volt ez világon, és mint teremtette, megmagyarázok az írás folyása szerint.” Uo., II.26., 142^v–143^r.

Krisztusból a Szentháromság második személyét megalkották. A híveknek szóló üzenet is világos: a híveknek nem a skolasztikus okoskodás, hanem a Miatyánk és Credo ismerete a fontos.⁴⁹

Az utolsó szerkezeti egységet a Szentlélekről írott nyolc prédikáció alkotja. Teológiai okfejtésében ez a rész sem tartalmaz újdonságot, az Ézs 4,4–6-ra írt első beszédében a *Lélek* értelmezése során Szervét gondolatrendszerét ismétli meg. A három ézsaiási textusra írott beszéd szépen kimunkált egység, és bár a harmadik beszéd terjedelme inkább vázlatra utal, könnyen elképzelhető, hogy textusát Dávid legalább két prédikációban alaposan kibontotta hallgatói előtt. Az 1Ján 2,20–21-re írt negyedik postilla is inkább vázlat, mint szentbeszéd. A hetedik prédikáció (1Kor 12,4–12) katekizációs formában a *De Falsa et verá-*ban leírtakat ismétli újra, hasonlóképpen a nyolcadik és egyben utolsó beszéd (2Kor 13,13), mely kiegészül a vallástétel sommájával, azaz a hitvallással, ami a *Rövid Magyarázatban* is olvasható.

Horváth János jegyezte meg, hogy Dávid higgadt, fejtegető prédikációinak személyesebb jelleget a szövegbe szőtt pár sornyi fohászok adnak.⁵⁰ Ennek egyik szép példája a Krisztusról írott nyolcadik prédikáció bevezetése:

„Könyörögjünk az örök, mindenható Atya Úristennek, mennynek, földnek teremtetőjének, hogy könyörüljön rajtunk, és az pokolbeli ördögöt, a Sátánt az veszedelemnek fiával egyetemben lábunk alá vesse és megnyomódja, hogy az ő bűlyegét homlokunkról levehessük, és az ő szent Fiának, az mi Urunk Jézus Krisztusnak országában megépülhessünk, és az ő szent akaratja szerint öneki kedves dolgot cselekedhessünk.”⁵¹

⁴⁹ „Az Úristen az ő híveit megoltalmazta, megmarad az miatyánk és a Credo. Nem tudták az Istennek hívei az *essentiát* és *personát*, hanem az barátok az kalastromokban disputáltak affelől. Sőt mikor az kezdetett is, hogy eképpen szőlljanak az atya Isten teremtető, a fiú Isten megváltó, az Szentlélek Isten megszentelő, az skolasztikus doktorok disputáltak, hogy lehet az persona. Azért afféle veszedekések meg nem háborítottá a szegény községet. Most is azonképpen nem hagyá megálattni az Úristen benne az igazságnak gyarapodását. Látod-é, hogy ami nem az fundamentomra való el akarja égetni és rontani, hogy az mi az szentíráshoz ragasztatott, ahonnét jött oda való legyen, és az ő fiának homlokokról le akarja vetni az pápának, az Antikrisztusnak bélyegét, hogy megmondhassák, cecidit Babylon, Apocal. 18. [Jel 18,2]. Ennél több immár nincsen, hanem a szentháromságról való tudomány, kinek az Úristen véget éri. Nem botránkozol azért meg most is, ha efféle akadályokat eltaszít előled, mert hű az Isten, megmutatja és bepecsételi az örök bódogságot benned.” Uo., II.27., 145’.

⁵⁰ HORVÁTH JÁNOS, *A reformáció jegyében* (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1957), 356.

⁵¹ *Prédikációk*, II.8., 89’.

A beszédek befejezésekor is ritkán olvashatunk egy-egy rövid könyörgést: „Könyörögjünk az Atyaistennek, ki az ő jó voltából az ő fiát minékünk adta, és ez asszonyállatnak magvának általa az pokolbeli ördögnek az ő hatalmát meg akarta rontani, hogy az ő Lelkének általa ezt az ő fiát megismerhessük, és erről egyedül tanúbizonságot tehesünk. Amen.”⁵² Az utolsó prédikáció és hitvallás után a következő könyörgés szépen egybecseng a váradi dispután elmondottal: „Járullyunk az dicsőségének Attyához, és könyeregjünk önékie, hogy az igaz ítéletnek és értelemnek lelkét adja meg minékünk, hogy az igazt a hamistól megválaszthassuk, és az igazt követhessük, hogy a mennyei szent Attyánknak tanítványi lehessünk, az ő szent akaratyá szerént gyümölcsöt teremthessünk, és ötet dicsőíthessük. Ámen.”⁵³ „Dicsértessék az Atyaisten az Krisztus által, ki minket naponként világosít és az ő igéjének igaz értelmére viszen. Könyörgök önékie, hogy az ő kegyelmességét meg ne vonnya, sőt inkább dajon erőt, hogy az ő szent gyülekezetiben naponként munkálkodhassam és építhessek.”⁵⁴

A nyomtatásban előforduló hibákat a tipográfus Georgius Wagner amennyiben lehetett az erratában előszámlálta, hogy „az jobbítás és emendálás meglehesen azoktól akiknek arra kedvek vagyon.”⁵⁵ A felsorolt, szám szerint 29. „nyomtatásban esett vétek” elenyészően kevés, ahhoz képest, hogy a kötetben milyen sok a nyomdahiba, minden bizonnyal gyorsan állították össze és nem maradt idejük a szöveget korrigálni.

Dávid Ferenc textust magyarázó prédikációi az antitrinitárius teológia kordokumentumai. Meglátásom szerint egy részük Gyulaféhevárott a fejedelmi udvarban, másik részük a hitvitákra érkező papoknak tartott istentiszteleteken, műhelymunkákon hangozhatott el. Mai olvasóként ezt úgy képzelem el, hogy a püspök valahányszor alkalma nyílt „lelkésztovábbképzt” tartott az antitrinitárius tanokat propagáló prédikátorai részére. Hogy ez kezdetben igen sikeres volt, azt az unitarizmus terjedése is igazolta.

⁵² Uo., II.1., 62’.

⁵³ NAGY Lajos, SIMÉN Domokos, kiad., *A nagyváradi disputáció* (Kolozsvár: Stein János Erdélyi Múzeum-Egylet Könyvtárú Bizománya, 1870), 11.

⁵⁴ *Prédikációk*, III.8., 193’.

⁵⁵ Lásd a prédikációkhoz kötött *Typographus Lectori S. P.* foliót.

Francis David, the Preacher

Francis David's selected sermons were published by the printing press of Alba Iulia (Gyulafehérvár) in 1569. These sermons are structured in an almost identical way: biblical text, brief summary, lessons and the proper sermon. Most of the sermons, which adhered very strictly to the explanation of the text, were probably preached in the court of John Sigismund, Prince of Transylvania, while others at services and workshops for priests who came to the religious disputes. As modern readers, we might posit the likelihood that bishop Francis David held training courses for pastors to prepare them for propagating the antitrinitarian doctrines whenever they had the opportunity. This paper examines to what extent Francis David's sermons can be considered miniature encyclopaedias or repositories of useful knowledge as were the sermons of the 16th century. The study concludes that although these sermons were delivered in church, they were not addressed to the ordinary people of the congregation but were rather intended as a guide for Unitarian clergy.

VARGA RÉKA

„...az mi prédikátorunkat győzd meg, (...)
többé mi kenyeret neki nem nyújtunk”

PRÉDIKÁCIÓ A PÉCSI POLGÁROK SZÁJÁBÓL

Válaszúti György *Pécsi Disputája* egyedülálló szövegtárhelye a magyar nyelvű unitárius irodalomnak. A reformáció korában igen népszerűnek számító műfaj, a vallási disputáció – legyen akár valós történeti eseményeket megörökítő anyag, akár fikció leírása – általában rendkívül részletes képet adott a szerző nézeteiről.¹ Nincs ez másképpen a *Pécsi Disputa* esetében sem, az alkotó rendkívüli részletességgel, bibliai helyek sokaságával alátámasztva sorakoztatja fel érveit az unitárius dogmák mellett.

A *Pécsi Disputa* két másolatban maradt fenn, egy teljes és egy csonka változatban, melyek alapján 1981-ben Dán Róbert és Németh S. Katalin készítette el az alkotás betűhű kiadását. Dán Róbert szerint a *Disputának* egyetlen célkitűzése van, mégpedig az antitrinitárius hitelvek igazságának bizonyítása,² mely jól látszik a mű felépítésén is, hiszen a rövid történeti bevezető után minden részletre kiterő leírást, az unitárius hitelvek melletti érvelést kapunk.

A mű sajátossága, hogy egy 1588-ban, Baranyában lezajlott unitárius-református hitvitát örökít meg, így ellentétben a legtöbb 16. századból fennmaradt írásos emlékkel, nem Erdélyből származik, hanem a Hódoltság területéről. A *Disputa* az unitarizmus fellegvárának tartott Kolozsvártól messze született, de az itteniek Erdéllyel való kapcsolata az antitrinitarizmus folyamatos térhódításának visszaszorulásával is megmaradt.³ Olyan híres vendégek is érkeztek a pécsi unitáriusokhoz, mint például az zsoltárszerző Bogáti Fazakas Miklós,⁴ akinek munkáit a mű forrásai között tudhatjuk.⁵

1 VÁLASZÚTI György, *Pécsi Disputa*, kiad. DÁN Róbert és NÉMETH S. Katalin, Régi magyar prózai emlékek 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 9.

2 Uo., 13.

3 A művel kapcsolatos legújabb előadások elhangzottak az „Emlékezés az 1588-as Pécsi Disputára”, mely 2018-ban zajlott Pécsen a Mindenszentek templomában.

4 Bogáti Fazakas Miklós életműve új életrajzzal nemrég jelent meg a *Régi Magyar Költők Tára* 16/ XIII/A kötetében.

5 VÁLASZÚTI, *Pécsi Disputa...*, 765.

Válaszúti műve abból a szempontból is figyelemre méltó, hogy az antitrinitárius prédikátor a *Disputa* szövege alapján igencsak szélsőséges elveket vallott egy olyan időszakban, amikor ez az erdélyi antitrinitarizmusra már kevésbé volt jellemző. Válaszúti a magyar antitrinitárius mozgalom második hullámához tartozott, és az 1570-es évek közepétől a radikalizálódó irányzat híve volt.⁶ Erdélytől nem független azonban a *Disputa*, hiszen Válaszúti maga is innen származott, 1572-től már biztosan a pécsi unitárius gyülekezet másodpapjaként szolgált. Majd Jászberényi György 1588-as halála után Pécs vezető unitárius lelkésze lett.

Mivel Baranya török fennhatóság alá tartozott ekkoriban, a *Pécsi Disputa* igencsak egyedi, hiszen annak ellenére nyerhetünk betekintést általa a Hódoltság életébe, hogy maga a szöveg viszonylag kevésszer említi a város török vezetését. Képet kapunk a várfalon kívül szorult keresztény felekezet szokásairól, a közös templom használatáról és mindennapi polgári életről, illetve a kereskedők munkájával, utazásaival kapcsolatban is sok információt találhatunk.⁷

A szakirodalom máig nem ért teljesen egyet abban, hogy vajon csupán vallási vagy politikai/gazdasági okai is lehettek-e a vita kialakulásának. A szakirodalom egy része azt az álláspontot képviseli, hogy a török nem engedte volna meg a keresztény felekezeteknek a harcot – talán figyelembe véve a nagyharsányi hitvita szerencsétlen kimenetelét, illetve egy 1565-ös eseményt, mely során a közös templomot használó katolikusok és reformátusok kerültek összetűzésbe, s a beszámoló alapján a református prédikátor kitepte a katolikus pap kezéből az oltáriszentséget, földhöz vágta és megtaposta, amit aztán a város török előjárója halálal büntetett – így csakis vallási indítékai lehettek a vitának, és nem a két város közötti kereskedelmi rivalizálás szülte meg az unitáriusok eretnekké bélyegzését, hanem az unitarizmus folyamatos térhódítását kívánták csupán korlátozni a tolnaiak.⁸ Dán Róbert kutatásai⁹ alapján azonban majdnem bizonyosak lehetünk abban, hogy a vallási tényező mellett Pécs és Tolna városok gazdasági rivalizálása is szerepet játszott a történet alakulásában.

Ez lehet a legfőbb oka annak is, hogy a műben – s ezek alapján valószínűleg a leírt vitában is igen nagy szerep jutott a pécsi polgárságnak. A már említett gazdasági-kereskedelmi ellentétekről csak pár szóban szeretnék írni. Tolna és Pécs¹⁰

⁶ VÁLASZÚTI, *Pécsi Disputa...*, 11.

⁷ Uo., 51–74.

⁸ SZÁSZ János, „Adatok a pécsi disputa történetéhez”, *Keresztény Magvető*, 108 (1993): 166–167, 167.

⁹ VÁLASZÚTI, *Pécsi Disputa...*, 13.

¹⁰ A témában nemrégiben publikált alkotások közül érdemes kiemelni a *Pécs Története* III. kötetét: VONYÓ József, főszerk., *Pécs története III. A hódoltság korában (1543–1686)* (Pécs–Budapest: Pécs Története Alapítvány–Kronosz Kiadó–Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020).

is fontos kereskedővárosnak számított a 16. században, előbbi a Duna melletti elhelyezkedése miatt, utóbbi pedig az innen Ausztriába és az Adriai-tenger felé vezető utak miatt. Pécs árutermelőinek is fontos piaca, illetve a Duna menti városok felé irányuló kereskedelem fontos pontja is volt Tolna. A két város közti viszony ebből adódóan kissé hűvös volt, illetve az is közrejátszott viszonyukban, hogy míg Tolna ekkor közel már egy évtizede református vezetés alatt állt, addig Pécsen Jászberényi, majd Válaszúti György vezetésével az unitáriusok kerültek többségbe. A református Tolna ráadásul nemcsak a baranyai antitrinitáriusokkal állt szemben, hanem az ellenfél hitének saját területén történő, egyre erőteljesebb terjedésével is számolnia kellett.¹¹ A korábban már említett tragikus végű baranyai hitvitáról most nem szólnék bővebben, de Alvinczi György kivégzése is árnyként vetült a két település kapcsolatára. A tolnai városvezetők tehát aggodalommal figyelték az unitarizmus térhódítását városukban is, így hamarosan már hivatalos körökben sem rejtették véka alá azon véleményüket, hogy eretneknek tekintik Válaszúti követőit (ennek eleinte csak magánlevelezésükben adtak hangot). A *Disputa* szerint amíg Jászberényi élt, addig a tolnaiak nem mertek cselekedni,¹² halálával azonban elérkezettnek látták az időt református prédikátorukkal, Decsi Gáspárral az élen, hogy elszigeteljék gazdaságilag is a pécsi antitrinitáriusokat. Ehhez jól jött az eretnekként való kiközösítés és az ezzel járó gazdasági embargó is, így tehát szó szerint létkérdés volt a pécsieknek, hogy sikerül-e tisztázniuk magukat az eretnekvádak alól.

A pécsi városvezetés és a polgárok is egy Decsi Gáspár-Válaszúti György-vitában látták a megoldást, a tolnai református prédikátor azonban nem igazán hajlott erre. Az, hogy az unitáriusok hitvitát szerettek volna kieszközölni, nem meglepő annak fényében, hogy az Erdélyből érkező misszióknak mindig is bevett módszere volt disputát generálni a különböző városok más vallású prédikátoraival. Tanulmányomban szeretném kicsit sorra venni a *Pécsi Disputa* bevezető fejezetének azon részeit, ahol olyan tettekkel szerepel a polgárság, amelyek a vita szempontjából hangsúlyosak.

Azt már tudjuk tehát, hogy milyen gazdasági érdekek húzódhattak meg a vita mögött, s hogy miért kellett ebben aktívan részt venniük a pécsi polgároknak is, hiszen a kereskedelem akadályozása miatt mégiscsak az ő megélhetésükről volt szó. Érdekes kérdés azonban az is, hogy magában a hitvitában miért és hogyan vehettek részt a pécsi polgárok. Ahogy előszavában Dán Róbert is írja, a *Disputa* bepillantást enged a pécsi művelődéstörténeti és egyházpolitikai viszonyokba is,

¹¹ VÁLASZÚTI, *Pécsi Disputa...*, 15–16.

¹² Uo., 72.

illetve képet kaphatunk a városi polgárok „képzettségéről is”. Szász János is rámutat, hogy a pécsi unitáriusok iskolája főiskola jellegű intézmény lehetett,¹³ ahol héber, görög és latin nyelven is tanulhattak a diákok, s amely egyik fő feladatának az utánpótlás képzését tekintette– ezeket jezsuita forrásokból tudjuk főként.¹⁴ Feltételezhetjük persze, hogy a pécsi kereskedőknek hébe-hóbe meg kellett védeniük vallásukat utazásaik során, de a *Pécsi Disputából* kibontakozó városlakók képe ennél egy kicsit többet sejtet. Válaszúti György könyvtára természetesen jól felszerelt volt, az erdélyi írásokis megtalálhatók voltak benne, s a *Disputa* olvasása során azt is láthatjuk, hogy ezek hatása a kereskedők hozzászólásaiban is tükröződik. A pécsi unitárius polgárok ismerték tehát az alapvető teológiai munkákat, ez alátámasztani látszik azokat a feltételezéseket, miszerint Válaszúti György vezetésével Pécsen egy igencsak komoly unitárius iskola működött.¹⁵

Ezután a talán kicsit hosszúra sikerült bevezető után vegyük sorra tehát, hogy melyek azok a helyzetek, ahol pécsi kereskedőink fontos szerepet játszanak a történet során. Munkám folyamán megpróbáltam két csoportra osztani a pécsi polgárok szerepvállalását, illetve felszólalásait a *Disputában*, de éles határt a kettő között nem feltétlenül lehet és nem is érdemes húzni. Az egyik csoportba tartoznak azok a részek, ahol a pécsiek – Válaszúttal vagy nélküle – a kereskedelmi érdekeiket szem előtt tartva szerepelnek a műben, a másik csoportba pedig azok, ahol már a két prédikátor közötti beszélgetésben vesznek részt a polgárok. Azért nem választható el élesen a két csoport, mert amikor a pécsi kereskedők a tolnaiakat próbálják meggyőzni, és szállást kérni tőlük, azok a hitük miatt tagadják meg ezt, tehát nem csupán vallási köntösbe öltöztetett gazdasági történések lehetnek ezek. A történet elején a *Disputa* név szerint felsorolja azokat a kereskedőket, akik Tolnába mentek, s ekkor hangzik el az a fontos mondat a pécsi polgárok szájából, amellyel Decsi Gáspárt megpróbálták a hitvitára rávenni: „jőjjön Pécsre és az mi prédikátorunkat győzd meg, és ha Szentírásból meggyőztetitek, többé mi kenyeret neki nem nyújtunk, és így hozzád térvén, veled egyesek leszünk.”¹⁶ A pécsi polgárok által „eltartott” Válaszúti Györgyről van itt szó, azt ígérik tehát a pécsi kereskedők, hogy ha a tolnai református prédikátor meg tudja győzni, illetve le tudja győzni bibliai érvekkel a pécsi unitárius papot, akkor a pécsiek meneszti őt, és átpártolnak a reformátusokhoz. Tudjuk azonban azt is, hogy Válaszúti György radikális antitrinitarizmusának igen fontos szegmense volt a bib-

¹³ Szász, „Adatok...”, 166.

¹⁴ Lásd: MOLNÁR Antal, *A katolikus egyház a bódolt Dunántúlon* (Budapest: METEM, 2003).

¹⁵ VÁLASZÚTI, *Pécsi Disputa...*, 18.

¹⁶ Uo., 53–54.

liakritika, így tulajdonképpen majdnem hogy biztosra mentek a pécsi polgárok. A „többé kenyeret neki nem adunk”-frázis a szövegben többször is előfordul,¹⁷ rendszerint azzal a feltétellel összekötve, hogy az ellenfél a Szentírásból vagy annak segítségével győzze meg Válaszúti Györgyöt.

A polgárok nemcsak az unitáriusoknál, hanem természetesen a reformátusoknál is nagy hatással voltak lelki vezetőjükre. A történet során megtudjuk, hogy Decsi Gáspár nem volt hajlandó hitvitába bonyolódni a pécsi unitáriusokkal, így amikor a pécsi polgárok a dunaföldvári vásárban találkoztak Skaricza Máté ráckevei református lelkésszel, megegyeztek vele abban, hogy ő megy el vitázni helyette. Ezt ő azzal a feltétellel tette meg, hogy előtte engedélyt kér a „neki kenyeret adó” kevei polgároktól.¹⁸

A két város közötti levelezés, melyet Válaszúti beillesztett a *Disputa* szövegébe, szintén a városvezetők, polgárok között zajlik és természetesen nem a vallási vezetők között. Anélkül, hogy belemennék a részletekbe, fontosnak tartom megjegyezni, hogy az egymásra mutogatás és csúfolódás igen érdekes kombinációját olvashatjuk a szövegben, ahol egymást és egymás vallását különféle exkrementumokkal állítják párhuzamba.¹⁹

A polgárok feladata több ízben is az volt, hogy biztosítsák Skaricza Mátét arról, hogy nem esik bántódása, amennyiben Pécsre utazik, illetve ott helyben is megígérték többször, hogy sem a török, sem a magyar nem fogja bántani.²⁰ Hogy a török miért nem mutatott nagyobb érdeklődést a két város és két vallás közötti vita iránt, talán külön tanulmányt érdemelne.

Itt térnék át azokra a részekre, melyek inkább a teológiára, mintsem a kereskedelmi mozzanatokra koncentrálnak, bár ahogy már említettem, nem feltétlenül lehet éles határvonalat húzni a kettő között.

Amikor Skaricza Máté különös körülmények között, majdnemhogy titokban Pécsre érkezik, követség rohan elé, s másnap István deák házánál összegyűlik a polgárság színe-java, illetve két vitázó prédikátorunk is megjelenik. Válaszúti így írja le a történeteket: „...István deákhhoz az vendégségre begyűlvén, nagy bőséggel el annyira hogy láttattunk éltetni testünket az jó ételekkel, de bizony lelkünk is örvendezett és legeltetett az sok jó kérdésekben. Nem annyira az én kérdekedéseimnek miatta, mint polgárinknak külön-különb kérdekedésekből, kik örvendezvén Máté uram jelenlétének, tudakozni tőle örömost ügyekeztek. És az

¹⁷ Uo., 64.

¹⁸ Uo., 55.

¹⁹ VÁLASZÚTI, *Pécsi Disputa...*, 63–66.

²⁰ Uo., 82.

mi tudományunkot az övével egyben vetvén igazságban megerősödni kívánatosan erőlködtenek. Sőt inkább ugyan én magomat is egynéhányszor arra erőltet-
tenek, hogy ne szóljak, hanem ők akarnak most szólni, és ők akarnak értekezni,
kinek örömet engedtem...²¹ Ebből a kiragadott szövegrészletből is láthatjuk,
hogy a polgárok nem csupán bele-beleszóltak az esetleges háromságtani vitákba,
mert hát valószínűleg erről esett szó, hanem maguk kérték Válaszútítól, hogy
ők is kérdezhessenek és felszólalhassanak. Az pedig, hogy az egyszerű polgárok
és kereskedők maguk is szerettek volna teológiai kérdésekbe bonyolódni, való-
ban egy erősen művelt, bibliai ismeretekkel rendelkező polgári réteget sejtet. Ez
abból is látszik, hogy a polgárok nagy része a deák jelzöt viseli a neve mellett,
mely nem egyházi tisztségükre, hanem valószínűleg iskolázottságukra utal.²² Ist-
ván deákról például biztosan tudhatjuk, hogy kereskedő volt, mert többször
megfordult Skaricza Máté városában, Ráckevén is. A testi és lelki étkek illetén
módon való leírása egyébként ismerősnek tűnhet az olvasó számára, hiszen Jaco-
bus Palaeologus is nagy előszeretettel használta írásaiban ezt a fogást,²³ s ahogy
a szakirodalom rámutat, a *Pécsi Disputa* szerzőjére nagy hatással voltak a görög
eretnek munkái.²⁴

Különös figyelmet érdemel a polgárok mellett maga a pécsi polgármester is.
Szabó Gergely neve többször is megjelenik a mű bevezető részében, felmerül a
tolnaiakkal való levelezés során, a leveleket ugyanis ő és a pécsi főbíró, Kiss Farkas
írták. A későbbiekben már a templomban zajló disputáció közben is megidéz-
dik alakja: „Mikor azért Máté uram sok szó és kedve szerint való prédikálás után,
az bizonyságok számlálását elvégezte vala, nem tűrheti magát polgármesterünk,
hanem felkelvén az Bibliát ragada, és Máté uramnak az prédikáló székbe feltolja.
Ezt látván Racziai János, ki pápista közöttünk, Máté uram gazdjája, gyorsalkodik
kimenni, és egy Bibliát siete behozni, kit Máté uramnak felemelvén monda: In-
nét bizonyíts uram, százesztendős Biblia ez. De Máté uram egyiket is nem akarja
megnyitni...²⁵ A fenti jelenet alapján a pécsi polgármesterről is elmondható,
hogy nem csupán politikai úton kíván küzdeni, és nem csupán a kereskedel-
mi érdekeket tartja szem előtt, hanem a teológiai vitába is beleáll: a református
prédikátor beszédét nem tűrve egy Bibliát kezd lobogtatni, hogy Skaricza abból
győzze meg a hallgatóságot (ez többször is elhangzik a műben).

²¹ Uo., 90.

²² Uo., 18.

²³ *Válogatás* Jacobus PALAEOLOGUS *munkáiból*, ford. NAGYILLÉS János, vál., jegyz. BALÁZS Mihály (Budapest: A Dunánál Könyv- és Lapkiadó, 2003), 23.

²⁴ Uo., 18.

²⁵ VÁLASZÚTI, *Pécsi Disputa...*, 128.

Szabó Gyula tanulmányában²⁶ részletesen kifejti, hogy hogyan alakulhatott ki ez a fajta ellenállás a bevett vallásokkal szemben a pécsi polgárok esetében. A gazdaság, illetve a kereskedelem ebben is fontos szerepet játszott. A bogumilizmus és a huszitizmus egyfajta talajt adott a mindenkori szembenállásnak, előkészítve a reformáció terjedését, mely a török bevonulása után kezdett jelentősen terjedni. A pécsi püspökség hosszabb időre megszűnt tevékenykedni Baranyában, emellett az is közrejátszhatott, hogy a világgjáró pécsi kereskedők Európa nyugati felén járván elsőkézből ismerkedhettek meg a reformáció tanaival, így fogékonyabbá váltak az Erdélyből érkező antitrinitarizmus iránt is. Azonban a polgárság igen erőteljes szerepe nem tudható be csupán a lázadó polgároknak. Jacobus Palaeologus munkásságát ebben az esetben sem lehet figyelmen kívül hagyni. Ahogy fentebb már említettem, Válaszúti György *Pécsi Disputájában* erősen támaszkodik a görög eretnek munkáira. Palaeologus az unitarizmus terjedését csak „vertikális irányúként tudta elképzelni,²⁷ amely valószínűleg összefügg azzal, hogy maga is arisztokrata körökben mozgott élete folyamán. Kitűnik ez részint írásaiból, amelyekben nem is feltétlenül vesződött azzal, hogy a dogmatikai alapelveket az egyszerű polgárok által felfogható nyelven írja le,²⁸ részint abból, hogy műveinek címettjei is főként nemesek voltak,²⁹ mely a korban ugyan nem volt szokatlan, hiszen a nemesek tudták például a könyvkiadást támogatni, de a *Pécsi Disputával* összehasonlítva érdekes lehet. Baranyában a helyzet egy kicsit más ugyanis, mint Erdélyben. Az arisztokrata uralkodóréteg szinte teljesen hiányzik, a vezetés pedig török. Éppen ezért az a fajta sajátos helyzet alakult itt ki, hogy az unitáriusok a jól felszerelt iskolájukkal a gyülekezet tagjait taníttatták, így alakulhatott ki egy olyan kereskedőréteg, amely jól felkészült volt a háromságtani kérdésekben. Látható tehát, hogy míg műveiben Palaeologus az arisztokrácia szerepére fektet nagy hangsúlyt az unitarizmus terjedésében, addig Válaszúti ennek mintájára azokat a kereskedőket, városlakókat, polgárokat vonja be a hitelvek terjesztésébe, akik mobilitásuk révén sokfelé elvihetik a szentháromság-tagadó tanokat.

Elmondható tehát, hogy ezzel az erős, ellenállásra igencsak hajlamos pécsi polgársággal a háta mögött Válaszúti Györgynek és a baranyai unitarizmusnak

²⁶ SZABÓ Gyula, „Szabadgondolkodó társadalmi rétegek a török alatti Pécsen és Baranyában”, *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* (1964): 241–262, 241–245.

²⁷ Lech SZCZUCKI, *Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken)*, ford. VARSÁNYI István és SCHULEK Tibor, *Humanizmus és reformáció 9* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), 58.

²⁸ Uo., 58.

²⁹ PALAEOLOGUS, *Válogatás...*, 37.

erős bázisa alakult ki, mely nem hátrált meg akkor sem, amikor vallásuk miatt a reformátusok korlátozásokkal sújtották őket. A *Pécsi Disputa* bevezető részében Válaszúti nevével nevezi a közreműködő polgárokat, akik mind a két város közötti fizikai kapcsolat, mind a későbbi hitvitában jelentős szerepet játszottak. Az, hogy egy város polgármestere a prédikátori széken kifejtett hitelvek feletti felháborodásában majdnem felmászik oda egy Bibliát lobogtatva, illetve az, hogy a pécsi polgárok szinte rászólnak Válaszúti Györgyre, hogy maradjon csendben, mert ők szeretnék kérdezni, egyedülálló jelenségnek tűnik. A minta sem hagyható figyelmen kívül, hiszen mint fentebb említettem, míg Palaeologusnak ott voltak a nemesek, addig ez a réteg Válaszúti környezetéből szinte teljes mértékben hiányzott, így a város rátermett polgáraival kellett pótolnia őket, mely a település társadalmi összetételét tekintve szinte magától értetődő volt. Természetesen én is tisztában vagyok azzal, hogy mindkét esetben talán némi túlzás történt Válaszúti részéről, de annyi mindenesetre biztos, hogy a pécsi polgárok ha prédikátorokhoz méltó bibliai ismeretekkel nem is rendelkeztek, de meglepően felkészültek voltak e téren, s ezen tudásukat nem is félték használni hitük és megélhetésük védelmében.

**„...az mi prédikátorunkat győzd meg, (...)
többé mi kenyeret neki nem nyújtunk”
*The Citizens of Pécs Are Preaching***

The *Disputation of Pécs* (*Pécsi Disputa*) by György Válaszúti is a unique segment of 16th-century antitrinitarian literature. Since Pécs was occupied by the Ottoman Empire, Christians had to live by strict rules. They had to live outside the city walls, and they could only use one church. The dispute is a chronicle of a religious debate between the reformed citizens of Tolna and the antitrinitarian citizens of Pécs.

Although the literature has not reached a consensus yet, we can be quite sure that the debate had a religious and an economic background as well. As the mongers of Pécs had to use the road which led through Tolna to get to the fairs and markets, they had smaller debates on the road as well. Since the two cities were competing, the people of Tolna had to come up with new ideas and the banning of antitrinitarianism seemed like a good cause. They called the mongers of Pécs heretics and denied them all help.

The other reason was purely religious. György Válaszúti and his rather radical antitrinitarianism was not only unacceptable for the citizens of Tolna, they also had to face the spreading of Válaszúti's words in their own city. Válaszúti, originally from Transylvania, had all the resources – books, letters, ideas – coming from the motherland to keep him and his radical ideas up to date. Among the authors he mentions in his work, there is a theologian called Jacobus Palaeologus. The Greek heretic's main idea was to unite all the Christian, Jewish and Muslim denominations. When he was persecuted by Rome, he found shelter in Transylvania.

When we are talking about the citizens of Pécs and their role in the dispute, we need to mention the Greek heretic as well. Válaszúti claims in the *Disputation of Pécs* that the citizens played a very important role during the events, not only in the beginning when we can read about the letters between the two cities, but later too, when they discussed religion. Válaszúti mentions several times that he needs to talk to the citizens who “give him the bread” before important decisions as well as to his opponent in the debate, Máté Skaricza. This important role of the citizens in the debate leads us back to Palaeologus, who thought that religion should come from the aristocrats, as in Transylvania, and the others can follow them.

Pécs was in a very different position at the time as occupied by the Ottomans, they did not have aristocrats. There were only the leaders and the citizens. I will

argue in the paper that Válaszúti took Palaeologus's ideas and reformulated them to the situation of Pécs. Without the aristocrats, Válaszúti only had the citizens who could lead the people in the matter of religion, eventually playing an important role during the dispute.

SIMON JÓZSEF

*A természetjog eszméje
Enyedi György prédikációiban**

Bevezetés

Annak ellenére, hogy szinte lehetetlen összefoglalni a természetjogi gondolkodás elméletére és történetére vonatkozó álláspontokat, mégis tehetünk néhány olyan állítást, amit a szakirodalom túlnyomó többsége elfogad.¹ Történeti szempontból kétségkívül Hugo Grotius (1583–1645) 1625-ben Párizsban publikált, *A háború és béke jogáról*² című műve jelenti a döntő fordulópontot a modern természetjogi gondolkodás történetében. E szempont hangsúlyozása egyben ama tézis elfogadását is jelenti, hogy az e területen jelentkező 16. századi fejlemények is inkább a természetjogi gondolkodás modern hagyományához sorolhatóak – mintegy előzményekként –, semmint a középkori tomista paradigmához. Az ember társias mivoltának 16. századi értelmezései, melyek ezen antropológiai sajátosságot a pozitív jogrendszereken túl kívánták megalapozni, két fő típust mutatnak Grotius publikációja előtt. Az egyik típus a kései skolasztika voluntarizmusa, mely Isten intellektuálisan megragadhatatlan pusztá akaratóban mutatta fel a társiaság kötelezettségének társadalmon kívüli

* A tanulmány elkészítését az 137963 számú OTKA-projekt ('A magyar filozófia története a korai újkorban (1570-1710)') támogatta.

¹ A könyvtárnyi szakirodalomból mindenekelőtt lásd: Knud HAAKONSSSEN, *Natural law and moral philosophy. From Grotius to the Scottish Enlightenment* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 37–53; valamint Craig L. CARR–Michael J. SEIDLER, „Pufendorf, Sociality and the Modern State”, in Haakonssen (ed.), *Grotius, Pufendorf and Modern Natural Law* (Dartmouth: Ashgate, 1999), 133–157; Fiametta PALLADINI, *Samuel Pufendorf. Disciple of Hobbes* (Leiden–Boston: Brill, 2020); Timothy J. HOCHSTRASSER, *Natural Law Theories in the Early Enlightenment* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).

² Hugo GROTIUS, *De iure belli ac pacis* (Paris: Buon, 1625); modern magyar fordítása: Uő., *A háború és béke jogáról*, ford. Haraszti György, Brósz Róbert és Diósi György (Budapest: Pallas Stúdió–Attraktor Kiadó, 1999).

elméletét.³ A másik típus a protestáns természetjogi gondolkodás, mely úgy vélte, hogy bár az *individuális-belső* emberi moralitás kizárólag a hitre és a ki nyilatkoztatásra alapozható (értsd: nem lehetséges ezektől független morálfilozófia), a *közösségben* megvalósuló *külső* cselekedetekre vonatkozóan mégis meg lehet állapítani bizonyos általános alapelveket, mégpedig kizárólag az emberi értelem használatával.⁴ E két típus – melyeket Francisco Suárez (1548–1617) és Philipp Melanchthon (1497–1560) neveivel fémjelezhetünk – alkotja a modern természetjogi gondolkodás Grotius előtti korszakának paradigmaticus vonatkoztatási pontjait, melyek mentén jelen tanulmány kísérletet tesz arra, hogy elhelyezze Enyedi György (1555–1597) néhány prédikációjának szövegrészletét.

Mindenekelőtt előre kell bocsátanunk egy módszertani megjegyzést. A természetjogi gondolkodás fogalmán egy filozófiai *elméletet* értünk, még ha ezen elmélet a lehető legkülönbözőbb módozatok szerint is artikulálódik a releváns szövegekben. Jelen tanulmány vizsgálatait azonban olyan szövegeken végzi, melyek műfaja éppenhogy nem elméletek diszkurzív levezetését szolgálja. Ha van műfaj, mely *kontextuális* – értsd: nem diszkurzív-teoretikus – elemzés után kiált, az a prédikáció. Másként fogalmazva: még ha fel is lehet mutatni elméleti-filozófiai jellegű gondolatmeneteket Enyedi prédikációiban, akkor sem feledkezhetünk meg arról, hogy ezen művek – akár a lejegyzésük által rendelkezésünkre álló formában is – elsődleges célja nem valamely teoretikus tézis igazságának felmutatása volt. Csakis úgy tehetünk tehát kísérletet Enyedi természetjogi gondolkodásának felvázolására, hogy e módszertani nehézséget mindvégig szem előtt tartjuk.

Másfelől: szinte sokkolóan hat az a tény, hogy Enyedi nagy *teoretikus* főművének, az *Explicationes*nek (Kolozsvár 1598) – valamint egyéb kéziratosszerű teoretikus műveinek – elemzését el lehetett végezni a politikai filozófia kérdéseinek érintése nélkül.⁵ Nyilvánvaló, hogy az egzegetikai főmű esetében adott egy felekezeti jellegű kultúrpolitikai kontextus, melyet a szerző mindvégig figyelembe vesz, azonban az *Explicationes*nek mégis sincs politikai filozófiája. Ez valószínűleg világos volt Bene Sándor számára is, aki ennek ellenére programszerűen meghirdetett magyar

³ TATTAY Szilárd, „Suárez mint a modern racionalista természetjogtanok előfutára?” *Különbség* 20 (2020) / 1, 57–84; Haakonssen, *Natural law*, 37–53.

⁴ Merio SCATTOLA, *Das Naturrecht vor dem Naturrecht: Zur Geschichte des „ius naturae“ im 16. Jahrhundert* (Tübingen: Niemeyer, 1999); Mads Langballe JENSEN, *Humanist in Reformation Politics. Philipp Melanchthon on Political Philosophy and Natural Law* (Leiden: Brill, 2019).

⁵ Vö. SIMON József, *Explicationes explicationum: Filozófia, irodalom és egzegetika Enyedi György életművében* (Budapest: Typotex Kiadó, 2016).

eszmétörténeti vázlatában úgy fogalmaz, hogy „[Enyedi György] prédikációi révén [...] a XVI. század egyik legeredetibb és legtermékenyebb magyar politikaelméleti gondolkodójaként kanonizálódhat”.⁶ Jelen tanulmány célja Bene e sejtésének igazolása.

67. beszéd⁷

A 2. Kolozsvári Kódexben a 3. triacas első prédikációja⁸ a 5Móz 16,18 szöveg-helyre épül: *Bírákat és tisztségviselőket válassz minden városidban* etc. Enyedi a beszéd diszpozíciója után rögtön a politikai autoritás legitimitásának újszövetségi alaptextusát hivatkozva Pál apostol Rómaiakhoz írt levele 13,1 helyét idézve: „*Minden lelkek az feljebbvaló hatalmasságoknak alá legyenek vettelve. Mert nincs hatalmasság, hanem csak Istentől, és az kik vadnak, őtölle rendeltettek.*” A politikai alá- és fölrendeltség eredete Isten, minden politikai kényszerítő hatalom Istentől származik. Enyedi mindenestre kissé közelebből is szemügyre kívánja venni a problémát; felteszi a politikai autoritásra vonatkozó örök filozófiai kérdést: „Miért legyen az emberek között szükséges az tisztviselő, magisztrátus?”⁹ A válasz filozófiai jelleget ölt: a tapasztalat azt mutatja, hogy mind az élettelen, mind az élő természet dolgait is valamiféle kötél tartja össze. A gondolat azt feltételezi, hogy a dolgok saját létezésükben széttartóak: annak analógiájára, ahogy „az madarat, ha valahová be nem rekeszted, együtt nem lesznek sokáig”,¹⁰ úgy az élettelen dolgok is az individualitás felé tendálnak. Azonban mégiscsak van valamiféle kötél, ami az élő és élettelen természet dolgait „öszvekapcsolja, mint az kőlabban, nem maradhatnak meg az kövek egymáson, ha vassal vagy mésszel öszve nem ragasztd őket”.¹¹ Enyedi itt nem tér ki arra a fél évszázad múlva lázasan kutatott kérdésre, hogy e kötél mesterséges, azaz ember-alkotta jellegű volna, avagy metafizikai szükségszerűséggel a dolgok természetébe van-e kódolva.

⁶ BENE Sándor, „Eszmétörténet és irodalomtörténet: A magyar politikai hagyomány kutatása.” *BUKSZ* 19 (2007) / 1, 50–64, ott 64.

⁷ Enyedi prédikációit Lovas Borbála modern kiadása alapján idézem: *Enyedi György prédikációi*, I. és III. kötet, kiad. Lovas Borbála (Budapest: MTA–ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2016–2018). A bibliai idézetek esetében is végig megtartottam a prédikációk átírása során Lovas Borbála által megállapított szövegalakot.

⁸ *Enyedi György prédikációi*, I, 35–42.

⁹ Uo., 35.

¹⁰ Uo., 36.

¹¹ Uo., 35.

Az emberi társadalom – *társaság és gyülekezet* – megléte is tapasztalati tény. Az „egymás mellett való megmaradás”¹² itt is valamiféle kötelet feltételez. „De mi-csoda az kötél?” – kérdi Enyedi, majd visszautasítja azt, hogy e kötél valamiféle empirikusan hozzáférhető anyagi dolog volna, mint pl. a várost bekerítő kőfal. E kötélek nem más, mint a törvény. „Ez az kötél, mely az embereket egy társaságban tartja.”¹³ Ez pontosan megfelel Cicero törvény-definíciójának (*De re publica* 1,49): *lex sit civilis societatis vinculum*.¹⁴ A törvény által kilátásba helyezett büntetés miatt tartózkodik az ember attól, hogy elfoglalja szomszédja szántóföldjét vagy szőlőjét. A törvény azonban nem fizikai entitás, Enyedi egy rendkívül nehezen kezelhető utalással Démoszthenészre hivatkozva állítja, hogy „*Az törvény, úgymond, lélek*”.¹⁵ Ahogy az ember megszűnik létezni, ha elveszük a lelkét, úgy a társadalom is felbomlik lelke, azaz a törvények nélkül.

Mi jellemzi a törvény létmódját? „Láttad-e valaha, hogy az törvény az piacon sétált volna?”¹⁶ A törvény lélek-szerű, láthatatlan volta ellenére mégis képes ellátni cicerói *vinculum*-funkcióját, de ehhez nem elegendő az, hogy a bölcs ember elméjében létezzen:¹⁷ „ha az törvént csak őmagában tekintend meg, al-

¹² Uo., 36.

¹³ Uo. – Nagyon fontos, hogy nem a római jogi hagyományt tükrözi Enyedi szóhasználata, mely előbbi így definiálja a társadalmi kötelezettséget: *Omnis obligationes sunt juris vinculum*, majd civil, szűk értelemben vett civil és természetjogi kötelezettség (*vinculum*) alosztályra bontja azt. (*Institutiones* (I. 3,13 Pr)). Ezzel szemben a cicerói filozófia a törvényt tartja kötéleknek, mely persze rendelkezik (főként Enyedinél) a rendtartás-kiszolgáltatás normatív mozzanatával. A megkülönböztetésre lásd Scattola, *Das Naturrecht, passim*.

¹⁴ Cicero, *De re publica*, rec. K. Ziegler (Lipsiae: Teubner, MCMLV), 30; magyarul: Cicero, *Az állam*, ford. Hamza Gábor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 93): [...] *a törvényt a polgári közösség köteleke* [...].

¹⁵ Enyedi György *prédikációi*, I, 36.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Enyedi itt kétségtől Arisztotelész *Politika* című művének egy problémájára utal implicit módon, vö. *Politika* 3,16, 1287a1–1287b35 (magyarul Uő: *Politika*, ford. Simon Endre (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1969), 191–194). Arisztotelész dilemmája az önkényesen uralkodó monarcha és a törvényeken alapuló kormányzás kettősségére vonatkozik, ahol is a politikai kényszer legitímációjának kulcsa az lesz, hogy az antik gondolkodó az önkényes hatalomgyakorlás fölé pozicionálja az értelmes törvényt. A „*gerjedelem nélküli tiszta ész*”-ként definiált törvény egyetemes erkölcsi törvény, szemben az írott törvényekkel: az írott törvényt figyelmen kívül hagyó monarcha csak erre hivatkozva róhat politikai kényszert alattvalóira. Jóllehet Enyedi átveszi az írott törvény elégtelenségének gondolatát, megközelítése már a modernitás normativitás-problémáját tükrözi. Bár, mint látni fogjuk, Enyedi is a bölcs elméjében fennálló morális ésszerűsége vezet vissza a társadalmi kötelezettség normativitását, mégis ennek ki kell egészülnie a rendtartást biztosító választás *külső* tényezőjével is. A fenti Démoszthenész-utalásban a törvénnyel azonosított lélek tézisének hátterében is talán az Arisztotelész által a *Politika* 3. könyvében megfogalmazottak állhatnak.

kalmatlan és elégtelen arra, hogy az embereket igazgassa”.¹⁸ A láthatatlan morális rend normatívitását nem biztosíthatja egyedül annak értelmes felfogása, „az erőten papíros és gondolkodás, hanem vastagga és erősökké kell tenni”.¹⁹ Ahogy Cicero fogalmaz: „Lex est mutus magistratus, et magistratus est lex loquens”.²⁰ A törvény normatívitását a tisztségviselők választás által elnyert politikai autoritása biztosítja.

Enyedi megmarad a cicerói keretek között, és nem tér ki az akarat eszméjének tárgyalására, ahogy azt a kortárs késő-skolasztikus gondolkodók és majd a 17. századi szekuláris szerzők teszik. Ehelyett a magistrátus szükségszerűségét hangsúlyozza – természetesen a politikai autoritás szükségtelenségét hangoztató anabaptista felfogással szemben.

68. beszéd

A 68. beszéd²¹ Biasnak, a hét görög bölcs egyikének tulajdonított ama, már Arisztotelész korára is aforisztikussá vált mondásával kezdődik, miszerint a „magisztrátus (politikai hivatal) mutatja meg az embert”.²² Enyedi felveszi a 67. beszéd fonalát és a törvény ott bemutatott kettős aspektusát a bölcsesség és az eszeség képességeihez köti. Felhívja a jámbor gyülekezet figyelmét arra, hogy bár a két kifejezés mind a Szentírásban, mind a pogány filozófusok szövegeiben gyakorta „egy értelemben és egyért vetetik, de ha valóban megvizsgálod, különb egyik az másiknál”.²³ Enyedi a bölcsességet az elme éles voltaként határozza meg, „az mely gondolkodásokban és különb-külömb tudományoknak értésében áll”.²⁴ Az eszeség ezzel szemben „az erkölcsnek egyenes voltában, magaviselésében és az tisztességes cselekedetekben”.²⁵ Mindez pontosan megfelel annak, ahogy Ariszto-

¹⁸ Enyedi György *prédikációi*, I, 37.

¹⁹ Uo.

²⁰ Cicero, *De legibus* 3, 1, ed. G. P. Goold, Loeb Classical Library (Cambridge MA–London: Harvard University Press–Heinemann, MCMLXXVII), 460: [...] *vere dici potest magistratum legem esse loquentem, legem autem mutum magistratum.* magyarul: Cicero, *A törvények*, ford. Simon Attila (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 2008), 69: [...] *és valóban azt mondhatjuk, hogy a tisztségviselő nem más, mint beszélő törvény, a törvény pedig nem más, mint néma tisztségviselő.*

²¹ Uo., 43–48.

²² Uo., 43. vö. Arisztotelész, *Nikomakhoszi etika* 1130a1–2, ford. Szabó Miklós (Budapest: Európa Kiadó, 1997), 149.

²³ Enyedi György *prédikációi*, I, 43.

²⁴ Uo., 44.

²⁵ Uo.

relész megkülönbözteti a bölcsesség (σοφία) és a gyakorlati okosság (φρόνησις) lelki alkatait a *Nikomakhoszi etika* 6. könyvében.²⁶

A bölcsesség az igazság megismerését biztosítja: igazságon Enyedi mindvégig igazságosságot, azaz *justitiá-t* (δικαιοσύνη-t) ért. Körvonalazódik Enyedi pontos terminológiája: a törvény igazságát megismeri a bölcs, míg az eszes rendtartást szerez a törvény kiszolgáltatásával. A hangsúly azonban itt is a bölcsességen van: azt a követelményt, hogy a politikai hatalom letéteményesének a bölcsességen túl az eszességgel (gyakorlati okossággal) is rendelkeznie kell, maga a bölcs állapítja meg: „Itt is azért az bölcs megkéránja a tisztségviselőtől mind azt, hogy bölcs, mind azt, hogy eszes legyen.”²⁷ Majd újból bővül a terminológia: a bölcs gondolkodásán és beszédén túl az eszes munkájára és cselekedetére van szükség ahhoz, hogy a társadalomban fennálljon a törvény cicerói *vinculum*a. Az arisztotelészi *gyakorlati okosság* képes biztosítani a intellektuális-természetjogi értékrend normativitását – még ha a természetjogi perspektíva egyelőre nem is hangsúlyos az 1593 novemberi beszédekben. A bölcsesség nemcsak megismeri az igazságosság és a hamisság természetjogi értékeit, hanem előírja azok kényszerítését is a pozitív jogi keretek között az eszeség által. Enyedi e normatív jelleget a *rendtartás* fogalmával fejezi ki: ehhez nincs szükség egy olyan Isten eszméjére, mely Isten akarata az emberi elme által beláthatatlan módon biztosítja a természetjogi értékek normativitását.

184. beszéd

1596. novemberében Enyedi ismét a politikai alávetés jelenségkörét vizsgálja az 1Pét 2,13–19 (*Annakokáért legyetek alávetve minden emberi rendelésnek az Istenért*) szöveghelyen alapuló prédikációjában.²⁸ A téma: a politikai engedelmség – a 17. századi természetjogi terminológia szerint: a kötelezettség. A szekuláris hatalommal szembeni engedelmség összhangban van a Szentírással. Amíg a politikai alá- és fölrendeltség témáját az 1593-as prédikációk a *felsőbbség* szempontjából vizsgálták, addig az 184-es, 1596 novemberére datált beszéd a politikai *alattvalók* perspektívájából veszi szemügyre ugyanezt.

„[...] az emberi társaság és gyülekezet is úgy maradhat meg, ha nemcsak az fejedelmek járnak el tiszteken, hanem az község is az

²⁶ Arisztotelész, *Nikomakhoszi etika*, 6,5–7, 1139b24–1141b23, magyarul: Uo., 193–197.

²⁷ Uo., 44.

²⁸ *Enyedi György prédikációi*, III, 227–248.

ő rendit és hivatalját követi, és az előttök járókhöz engedelmességét megmutatja.”²⁹

Három év elteltével Enyedi pontosan ugyanott veszi fel a probléma terminológiai fonalát, ahol 1593-ban abbahagyta. A Péter-levéliben szereplő *alávettetetés* fogalma a *rendtartás* mozzanatára tartozik. A cicerói kötelék itt kozmikus vízióba ágyazódik:

„Mely igen szép és szükséges dolog legyen az *rendtartás*, csak innét is megtetszik, hogy ez világi bölcsek azt mondták, hogy ez egész világnak *lelke formája* és valósága az rendelés, az miképpen hogy semmi nem maradhat, mielt az ő formája elvész, azonképpen ez világ is addig áll meg, az még az ő rendi meg [82r:] nem bomol.”³⁰ [saját kiemeléseim – S. J.]

Rendelésen itt Enyedi sztoikus ízű gondviselést ért. Az 1593-as beszédeknél jóval erősebb az a gondolat, hogy maga a rendtartás köteléke is hozzátartozik minden egyes élettelen vagy élő dolog létezéséhez: a társadalom mint az elrendezett kozmosz része csakis formáját birtokolva létezhet. Az engedelmisség éppen olyan természetes sajátossága az embernek, mint a kő egyes részeinek ama sajátossága, hogy a konkrét követ alkotják. Ahogy a világ személytelen makrokozmoszát a rendtartás tartja fent, úgy a mikrokozmoszként felfogott „embernek és emberi társaságnak is ebben vagyon a megmaradása”.

„Immár az embert az bölcsek kis világnak híják és mondják lenni, tehát az miképpen az nagy világnak megmaradása az rendtartásban áll, azonképpen az embernek és emberi társaságnak is ebben vagyon megmaradása. Az rend pedig azt kívánja, hogy az mi hova helyeztetett, abban tökéletesen megmaradjon, mert ha helyét elváltoztatja, és az mi alatt vagyon, fellyül akar lenni, mindjárt az rend megbomol. Mielt az rend megbomol, az dolog is mindjárt elvész. Szükség tehát, hogy ha kiket vagy az Isten, vagy az embereknek bölcs tanácsa vagy hatalmassága alább való helyre ültetett, ne fészkelődj|:en|ek, ne nyughatatlankodjanak, helyekből ki ne mászszanak [...]”³¹

²⁹ Uo., 228.

³⁰ Uo., 229.

³¹ Uo.

Másként fogalmazva: az engedelmség természetes kötelezettség. Az az elvárás, hogy egy politikai alattvaló valamely pozitív jogi környezetben engedelmeskjen a politikai autoritás képviselőjének, nem a politikai autoritás birtoklójának előírásából következik, hanem természetes, a konkrét politikai berendezkedésen túli kötelezettség. Ez az a természetes kötelezettség, amit Enyedi összeköt azzal a gondolattal, hogy minden szekuláris politikai hatalom Istentől származik. A Péter-levélen túl Pál Római leveléből a 13,1-et idézi Enyedi: „*nincsen méltóság, hanem csak az Istentől*”.³² Ennek ellenpólusát a Péter-levél megfogalmazásában „*emberi rendelkezéseknek engedjétek az Istenért*”.³³ az 'emberi rendelkezések' kifejezés képviseli. Miután az általában vett engedelmség természetjogi kötelezettségét összekötötte Istennel, az emberi rendelkezések alatt Enyedi nyugodtan értheti a közjót: *az embereknek hasznát és javát*. Vagyis: az emberi pozitív törvényeknek való engedelmséget motiválhatja az ezen törvények által szem előtt tartott *közjó* célja, azonban ezen túlmenően a politikai autoritásnak való engedelmség teisztikus alapokon nyugvó természetjogi kötelezettség. Enyedi megfogalmazásában: „Illik tehát az két dologért, de főképpen az Istenért ennek megmaradni és böcsületben tartani.”³⁴

Enyedi több szempontból veszi górcső alá az engedelmség ezen elméletét. Először is, az engedelmség természetjogi távlatát megerősíti az, hogy az Enyedi által máshol igencsak kárhozottat pogányok e szempontból „sok dolgokban azok az természetnek tulajdonságait követvén közelebb járnak nállunknál az Isten törvényéhez”.³⁵ A pogányok törvényei nemcsak a helytelen cselekedeteket büntették, hanem jutalmazták is a törvénnyel konform tetteket. Enyedi szerint a modernitás szinte csak a büntetésre koncentrált. Ám a kortárs leírásban mégsem ez az érdekes:

„Mind ez világ háládatlan, és nemhogy az jóknak jutalmuk volna, de még bosszúság, megutálás, szidalom jutalmak. Ha kik elő akarnek menni, és azt akarják, hogy böcsületben legyenek, bátor nem az jámborságnak utát kövessék, hanem ha álnaksággal, valami mesteriséggel vagy hízelkedéssel, vagy erőszak-tétellel előrúghatják magokat, azoké az böcsület, az hasznos tiszt és jutalom. Az Isten pedig azt mondja, hogy azért kell elsőben az fejedelemséget megböcsüllenünk, hogy az jóknak jót ad, az gonoszokat megbünteti.”³⁶

³² Uo., 230.

³³ Uo.

³⁴ Uo., 231–232.

³⁵ Uo., 232.

³⁶ Uo.

A természetes és pozitív jogi állapot közötti éles határvonal nagyon modernné teszi Enyedit. A társadalom önszerveződő jutalmazó mechanizmusa teljesen leválik az erények természetes jutalmazásának gondolatáról. A társadalom intersubjektív tere éppoly autonóm, mint amilyen amorális természetjogi szempontból.

„Másfelől: 1Pét 2,15: *Mert ez Istennek akarhatja.*

De az Úristen felől sokkal különb ítéletben kell lennünk. Mert holott Őfelsége minden jóknak és bölcsességnek kútfeje, semmit ő nem akar, az mi jó és bölcsességből nem volna, azért |:az:| ő akarhatja elegendő ok mindeneknek cselekedetire. Ha mit azért értünk, hogy Isten akarhatja, nem kell azt kérdeznünk, mint az emberektől, miért akarja. Hanem elég minékünk, ha ő akarja. Mert mindjárt tudnunk kell, hogy jóból és bölcs tanácsból vagy, azért kell neki engednünk.”³⁷

Az ember természetesen nem képes mérlegelni Isten szándékait a teremtésre, az emberi társadalom vagy a természetes morális értékrend teremtésére vonatkozóan: „ő akarhatja elegendő ok mindeneknek cselekedetire”. Azonban annyit mégis képesek vagyunk belátni, hogy ez az elegendő ok – mintegy a leibnizi elégséges alap mintájára – előfeltételezi Istennek a jóra vonatkozó bölcsességét. Ha ez így van, akkor az engedelmisség természetjogi kötelezettsége azért nyugszik Isten akaratán, mert Isten a morális értékek objektív rendjének megfelelően várja el az egyes embertől, hogy engedelmeskedjen a pozitív emberi törvényeknek. Isten akarata nem irányulhat olyan dolgokra, melyekről ő előzetesen ne látta volna be, hogy azok morálisan jók. Isten akaratának eme intellektualista előfeltételezettsége nyújtja számunkra annak garanciáját, hogy politikai engedelmisségünk összhangban van Isten akaratával. Még Ábrahám engedelmissége is ezen nyugszik akkor, amikor Isten megparancsolja neki fia feláldozását.³⁸

Mindez – mint oly sok kora újkori természetjogi gondolkodó esetében – az ellenállási jog korlátozásával jár együtt. Enyedi a saját felekezetével szemben felhozott politikai érvre reagál: azt költik róluk, hogy „pártütésre, háborúságszerzésre indítják az népet, és hogy az fejedelmeknek engedetlenné teszik a népet”.³⁹ Enyedi érzékeli, hogy az engedelmisség természetjogi követelménye mintha sértené az alattvalók szabadságát. Külön pontban kitérve e problémára két dologra kísérli

³⁷ Uo., 233.

³⁸ Uo., 234.

³⁹ Uo., 235.

meg rávezetni hallgatóságát.⁴⁰ Egyfelől szabadságon Jn 8,32–36 alapján teológiai szabadságot ért, főként belső, lelki szabadságot. Másfelől semmiféle vallási újitó mozgalom nem irányulhat a politikai rend felforgatására és a politikai rendből történő kivonulásra a „szabadság színe alatt”.

A 184-es beszéd második része a Péter-levél ama megfogalmazását bontja ki, miszerint „Mindeneket böcsüljetek, az atyafiúságot szeressétek”. Bármiféle teológiai megfontolás nélkül Enyedi rögtön áttér a szekuláris társadalom elemzésére: „Az emberi társaságnak sokféle grádusi vannak.”⁴¹

„Első és legközönségesb az, hogy mindnyájan emberek vagyunk, [85v:] mindnyájan elmével, okossággal bírunk, mindnyájan Isten ábrázatjára teremtetünk. Azért ez az első tisztünk, hogy senkit meg ne utáljunk, kinek-kinek az ő tisztességét megadjuk.”⁴²

Az emberi *societas* első megközelítésben az emberek kozmopolita közössége, melyben minden egyes embert megillet az emberi méltóság – ahogy 100 évvel később fogalmaztak volna a felvilágosodás nagy természetjogi gondolkodói. Nagyon fontos: a sztenderd antropológiai sajátosság az értelmes mivelton kívül az ember isten-képmás jellege – és nem az eredendő bűn. Másodszor: „az atyafiúságot szeressétek”:⁴³ Enyedi ezt már valamivel szűkebb társadalmi környezetnek tartja: a keresztény világ individuumait érti ezen. A harmadik és a negyedik értelemben vett emberi közösséget a Péter-levél ama két megfogalmazása közti különbséggel szemlélteti Enyedi, miszerint „Az Istent féljétek”⁴⁴ és „Az királt tiszteljétek”.⁴⁵ Az istenfélelem esetében Enyedi a világi szövetségek megtartásáról ír: a szöveg itt elsősorban azt fejezi ki, hogy az istenfélelem adott esetben felülírhatja a szerződéses kötelezettségeket. Valószínűleg túloznánk akkor, ha e sorokba azt is beleolvassánk, hogy a törvény által nem szabályozott szerződések megtartásának természetjogi követelményét fogalmazza meg. Talán annyit mondhatunk, hogy a szerződéses feleknek meg kell tartaniuk vállalásaikat, amennyiben az nem ütközik Isten valamely parancsába. A király tisztelete a törvényeknek való politikai engedelmesség, mely a fenti természetjogi érvelés miatt akár a gonosz uralkodóval szemben is kötelező érvényű. Szélsőséges esetekben itt megengedhető az ellenállási jog: az ártatlan megölésére,

⁴⁰ Uo., 237–238.

⁴¹ Uo., 238.

⁴² Uo., 239.

⁴³ Uo., 240.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo., 240.

a város felgyújtására vagy az alattvaló Istene megtagadására vonatkozó parancs megtagadható a szolga részéről.

Az engedelmisség mindenestre paradigmatikusan természetes kötelezettség. Enyedi egy paradox példával érzékelteti hallgatósága számára a tézist. A társadalom valamely tagja önnön ártatlanságának vélelme mellett kifogást emelhet ama büntetés ellen, melyet a politikai autoritás képviselője egy törvény állítólagos – ám el nem követett – megszegése miatt ró ki rá. Az egyén e búsulásának jogosságát Enyedi azzal utasítja vissza, hogy a törvény meg nem szegésére vonatkozó ilyen morális meggyőződés összeegyeztethető a politikai kényszerrel. Az egyén ama bizonyosságának, hogy a törvényt nem sértette meg, önmagában felül kell írnia a végsősoron jogtalan büntetés felett érzett méltatlankodást – az adott büntetés elfogadása mellett is.⁴⁶ A természetes kötelezettség nem egy olyan értékrend, mely alapján felülírhatnánk a pozitív jogi törvényeket, hanem maga az engedelmisség kötelezettsége, még ha az adott pozitív törvény helyességét nem is képes belátni az alattvaló.

Tanulságok

Enyedi fent vizsgált prédikációi minden kétséget kizáróan tanúskodnak arról, hogy a politikai alá-fölrendeltséget jellemző társadalmi kötelezettség olyan koncepcióját vallotta, mely a természetjogi gondolkodás jellemzőit viseli magán. Úgy tűnik, hogy a cicerói elemek fent ismertetett erőteljes megléte a Grotius előtti természetjogi koncepciók protestáns változatához helyezi őt közel. Melanchthon híres, *Epitome moralis philosophiae* (1538) című természetjogi művében ugyanúgy összeköti a törvény cicerói *vinculum*-funkcióját azzal az arisztotelészi gondolattal, hogy az igazságosság teljes mértékben áthatja a törvényt, mint ahogy azt Enyedi teszi: „Nem ok nélkül mondja egy bölcs, hogy sem az estvéli, sem az hajnali csillag nem fénlík úgy, mint az igazság.”⁴⁷ Ennek ellenére a döntő me-

⁴⁶ Uo., 245.

⁴⁷ Uo., I, 38. Vö. Philipp MELANCHTHON, *Epitome moralis philosophiae* (Argentorati: Mylius, 1538), 61–62: [...] incipiendum est a regina uirtutum Iusticia, de qua vere inquit Aristoteles: Neque Hesperum, neque liciferum formosiozem esse Iustitia. Haec enim gubernat caeteras uirtutes & praecipuum uinculum est societatis ciuilis. – Arisztotelész megfelelő helye: *Nikomakhoszi Etika* 1129b29, ford. SZABÓ Miklós (Budapest: Európa Kiadó, 1997), 148: Éppen ezért sokan a legmagasabb rendű erénynek tartják az igazságosságot, olyannak, hogy sem az esti, sem a hajnali csillag nem lehet oly csodálatos [...]. – Megjegyezhetjük, hogy mind Melanchthon, mind Enyedi elfogadni látszik az arisztotelészi Plátón-kritika restriktívját: az igazságosság mégoly átfogó erénye

lanchthoni elméleti elem hiányzik Enyedinéél. Melanchthonnál a természetjogi koncepció a *külső* cselekedetek mindenkire érvényes alapelveit tárja fel az emberi természetes észhasználat segítségével: a természetes emberi értelem az ösbűn miatt képtelen individuális etikai tanítást adni. Egy rövid idézet erejéig lássunk egy példát a Praeceptor Germaniae által vallott elképzelés kortárs magyar nyelvű megfogalmazására! Bornemisza Péter így fogalmaz a fejedelem hivatalával kapcsolatban: „Azert ha nem ohattjais nepet *belső* titkon halgato bünöktül, kiket hadgyon az Isten itelő szeki eleibe, De *külsőkeppen* az io erkölczre io gondot viseljen.”⁴⁸ [saját kiemeléseim – S. J.]

Úgy tűnik, hogy Enyedi másként vélekedett a „belső titkon halgato bünök”-ről. Mindenekelőtt nem húzza meg a belső-individuális evangéliumi etika és a külső társadalmi cselekedetekre vonatkozó filozófiai természetjog közötti határvonalat. Az e határvonal hátterében meghúzódó ösbűn hangsúlyozása helyett az emberi léthelyzet kilátástalansága egy kozmológiai vízióba ágyazódik. Idézzük a 174. beszédet:

„De hogy mi ezeket jobban megérthessük, ím így gondolkodjunk és elmélkedjünk: *Fő és legnagyobb oka, az miért ez jelen való világban és életben az ember bódog nem lehet, ez itt alatt és köztünk való dolgoknak változása, álhatatlansága, és mondjam azt, tökéletlensége.* Mert itt semmi nincs megmaradandó, hanem mind elmúló, hol világosság, hol sötétség, hol hév, hol hideg, hol élet, hol halál, hol egészség, hol betegség, hol tiszta, hol felleget idő |;vagyon|. Mivel-hogy pedig az emberek ezek között forognak, ők is szüntelen változásban vadnak, nemcsak testekben, hanem elméjükben is. Mert nemcsak testek hűl, hevül, fárad és nyugszik, hanem elméjükben is hol vigadnak, örülnek, hol pedig szomorkodnak, bánkódnak. Az bódogságnak pedig állhatatosnak és mindenkor azon [a. m. azonos] színűnek kell lenni. Mert az mi megváltozik, avagy jobban, avagy gonoszban leszen.”

Amikor Enyedi arról beszél, hogy „Fő és legnagyobb oka, az miért ez jelen való világban és életben az ember bódog nem lehet”, akkor a melanchthoni-bornemisza folytatás úgy hangozna, hogy „[...] *az eredendő bűn*”. Enyedinéél azonban

tökéletes ugyan, de nem a platóni értelemben, „nem általánosságban véve, hanem a másokkal való viszonylatban”. Vö. *Nikomakhoszi Etika*, uo.

⁴⁸ BORNEMISZA Péter, *Predikatioc, egész esztendő által minden vasnapra rendeltetett euangeliomból* (Detrekő–Rarbok, 1584), Dclxxx [681].

ehelyett az ember tökéletlenségéről olvasunk, mely a teremtett világ kozmikus víziójába illeszkedik. Az ember egy kozmikus rend része: ez a léthelyzet bár összhangban van az ember teológiai bűnös mivoltával, értelmezése mégis filozófiai jellegű, és nem az eredendő bűn koncepciója mentén bomlik ki. Minden további nélkül adható természetes erkölcsstan, ami összhangban van a keresztény hittel.

Enyedi gondolkodásának e sajátossága egycsapásra közelebb viszi a prédikációk világát az *Explicationes* koncepciójához. A 174. beszéd fenti – talán plutarkhoszi ihletettségű⁴⁹ – antropológiai részlete pontosan ama humanizmus-attitűd kifejeződése, mint amely Enyedit arra ösztönzi, hogy az Újszövetség egyes részleteit az antik profán görög irodalom nyelvhasználata analízise mellett értelmezze. Az *Explicationes* módszertani humanizmusa tehát nemcsak cicerói-arisztotelészi felhangú protestáns természetjogi elméletként köszön vissza a prédikációkban, hanem oly módon is, hogy a természetes észhasználatnak van létjogosultsága az individuális etika területén is. Ahogy az *Explicationes* egezetikai vizsgálatai során, úgy a prédikációkban is egy olyan szerző áll előttünk, aki az antik római-görög kultúrát integrálhatónak tartja a keresztény vallás üzenetébe.

⁴⁹ Vö. SIMON, *Explicationes*, 181–187.

The Idea of Natural Law in György Enyedi's Sermons

Although György Enyedi's (1555-1597) posthumous exegetical masterpiece *Explicationes* (Cluj, 1598) did not contain any explicit statements on political thinking, his Hungarian sermons testify his theoretical interest towards political philosophy. The paper focuses on sermons 67, 68 and 184, wherein Enyedi formulates his version of natural law. Due to his antitrinitarian theological presuppositions and his philosophical anthropology deeply inherent in the former, Enyedi's position does not match fully the standard versions of natural law of his time. On the one hand, Enyedi's approach proves to be much more intellectual in character than the voluntaristic correction of Thomist natural law in Scholastic-Suárezian theory. On the other hand, the antitrinitarian dismissal of original sin as a chief anthropological motif results in differences from the Protestant natural law tradition, as Melancthon developed it in the 1530s. Against this background, the paper explores Enyedi's basic theoretical convictions relating to political authority and to natural obligation in the context of the humanistic ideal proper to Enyedi's efforts in the field of Bible interpretation.

SZIGETI MOLNÁR DÁVID
*Prédikáció és fegyelmezetlenség**

Csáki Miklósról, a hátszegi református gyülekezet papjáról a következőket írja a Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye marossolymosi zsinatának jegyzőkönyve 1716-ban:

„NagyKarácson szombattyán, úgymint 4. Januárii 1716. reggeltől fogva estvéig és NagyKarácson első napjának écajájának kezdetitől fogva virrattig (...) mind borozott és részekeskedett és azt egészen részekeskedésével töltötte el, annyira, hogy N[agy]Karácson első napján is reggel crapulose és borittason ment bé a templomba, és minekutánna actiojához fogott volna, felmenvén a prédikállóséjkebe ott okádott. Onnan leszállván a maga székibe, ott is hányt, a communicatioja után is visszatérvén székibe, minekutánna maga is communicált volna, ott is okádott és hányt.”¹

Az unitáriusoknál is előfordultak ilyen kirívó esetek. Például ahhoz képest, hogy az 1660-as években Erdélybe befogadott lengyel testvérek (lengyelországi unitáriusok) az általuk „elfajzott”-nak tekintett erdélyi hitsorsosaiknál erkölcsileg felsőbbrendűnek tartották magukat,² nem egy ügyük azért mégiscsak az itteni parciális- és főkonzisztóriumok vagy a zsinat elé került. Ezek közül is azé a részeges Manyotzki Pálé lehetett a legkényesebb (1680/81), akiről egyebek között a következőket jegyezték fel:

* A tanulmány az NKFIH (OTKA) FK 135165 számú pályázatának támogatásával készült.

1 BUZOGÁNY Dezső és Ősz Sándor Előd, szerk., kiad., bev., jegyz., *A Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései: 1686–1718, 1810–1815*, Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 4. (Kolozsvár: Erdélyi Református Egyházkerület, 2007), 148.

2 KESERŰ Gizella, „Kettős kötelekben: A 17. századi lengyel-magyar unitárius érintkezésekről”, *Keresztény Magvető* 12 (2017): 305–330, 308–309.

„[L]engyel eklézsiát isteni szolgálatkor, részegen rámenvén, megháborította, megbotránkoztatva, tanító diakónusnak kezéből zsol-tárkönyvet kivevén, vissza sem adván, tisztességbeli, becsületes, <v>árasban lakó asszonyi állatnak házára menvén, ajtáját vizeletivel megrútitotta, jámborságra intetvén, hűttel azt mondotta, hogy »Ő sohasem leszen.«, szent gyülekezetben isteni szolgálatra hívatvatván, azt felelte: »Ördög menjen, én nem megyek.«³

Talán már ezekből a figyelemfelkeltőnek szánt példákban is látszik valamelyest, hogy az alábbi tanulmányban az unitárius prédikációirodalmat – nem épp megszokott módon – az egyházfegyelem felől fogom megközelíteni, s éppen ezért feltétlenül szeretném előre jelezni, hogy amikor így járok el, a körülmények kényszerének engedek. Melyek ezek a körülmények? Egyrészt a különböző recepció-történeti adatok (margináliák, interlineáriák stb.) nekünk jóval szűkebben állnak rendelkezésünkre, mint más felekezeteket kutató kollégáinknak. Ennek legfőbb oka, s ezt nem lehet elégszer mondani, hogy a kora újkorban az unitáriusok csak néhány prédikációjukat nyomtathatták ki.⁴ Másrészt nem tudjuk, hogy a 17. század vége előtt recipiáltak-e széleskörűen valamilyen *ars praedicandū*, vagy az-e a valószínűbb, hogy kezdő „hítszónokaik” többsége – legyenek azok akár lelkészek, akár iskolamesterek – nem elméleti munkákból, hanem mások szó- vagy írásbeli gyakorlatából leste el a prédikációkészítés fogásait. Itt jegyezném meg, hogy ez ugyanúgy lehetett inter-, mint intrakonfesszionális tudásforgalom. Harmadrészt a 16–17. századi unitárius kéziratos prédikációirodalom jelentékeny része elpusztult, az ide vágó adatokat (témák, textusok) már a 18. századi egyháztörténész, Kénosi Tözsér János is alapvetően az iskolák matrikuláiból, a faszcikulusokból írta ki. Tényleg a szükség szorít rá tehát minket arra, hogy a jegyzőkönyvekben megörökített normatív szabályokból és főleg a normasértésekből következtessünk arra, hogy milyen elvárások alapján íródhattak az unitárius prédikációk, továbbá hogy hogyan viszonyulhattak a hívek, a papok és az iskolamesterek ehhez a még javában fénykorát élő műfajhoz.

³ KDUEkP&Fk. II. (1606–1693), 233.

⁴ Nyomtatott unitárius prédikációk 1670-ig: RMNY 269, RMNY 306, RMNY 688, (RMNY 1252 – ezt azért adják közre, hogy a prédikátorok esküvői beszédeket állíthassanak össze a felhasználásával), RMNY 1253, RMNY 3349.

Hívek

A hívekkel kezdem, akiket csak és kizárólag a felsőbbség szemszögéből láthatunk, ami ugyanúgy torzítja alábbi megjelenítésüket és a prédikációhoz való viszonyuk leírását, mint az, hogy az említett felsőbbség a rossz tapasztalatokat nemegyszer általánosítva szívesen nagyította fel a közösség egyszerű tagjainak hibáit.⁵ E vétkes közül is a leginkább szemet szűrőt, a templomba járás elmulasztását ostorozták legtöbbször. Enyedi György (1555–1597) unitárius püspök például, aki „arra is kioktatta híveit, hogyan üljenek, miképpen tartsák lábukat a keresztyén tanítók beszédeit hallgatva”,⁶ sokszor dorgálta a szószékről gyülekezetének azokat a tagjait, akik nem vették komolyan a templomi életet, nem hallgattak prédikációt. 18. beszédeben például azt mondja: „Meglássák azért, az kik megutálják az Isten igéjének hallgatását, vagy azt mondják, hogy más dolgok vagyon nekik, mikor az prédikációra kellene menniek, mit cselekednek. Sőt, vadnak oly istentelenek, hogy imígy csúfolkodnak, hogy nám, elegen mennek oda, könyörögjenek érterem is etc.”⁷ E részlet tele van közhelelyekkel, mégis utalnék itt azokra a kora újkori unitárius kompozicionálisokra (más néven: rekonziliációkra), amelyek Enyedi és utódja, Várfalvi Kósa János (†1601) elnöklése alatt keletkeztek. Ezek ugyanis a korábbiakkal ellentétben gyakran szabták feltételül az összeveszett házastársaknak, hogy járjanak temp-

⁵ A világi jogszabályokra több okból sem térhetek ki külön, de összefüggésüket az egyházi törvénykezéssel semmiképp sem bagatellizálnám el. Vö. pl. KOLOSVÁRI Sándor és ÓVÁRI Kelemen, szerk., jegyz., *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*, 5 köt. Magyarországi Jogtörténeti Emlékek (Budapest: M[agyar] T[udományos] Akadémia [Történelmi Bizottsága], 1885–1902), 1:88–90, 1:198, 1:204, 1:268–269.

⁶ ENYEDI György, *Válogatott művei*, vál. BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, bev. BALÁZS Mihály, jegyz. BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, SZALAI Judit, a latin szövegeket ford. SZALAI Judit, LATZKOVITS Miklós, Téka (Bukarest–Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 1997), 15.

⁷ ENYEDI György, *Prédikációi*, kiad., bev., jegyz. LOVAS Borbála, 3 köt. (Budapest: MTA–ELTE HECE – Magyar Unitárius Egyház, 2016–2018), 1:178. Lovas Borbála felhívta a figyelmem egy olyan Enyedi-prédikációrészletre is, amelyet még nem adott ki: „És noha érezzük a nyavalyát, de egy cseppnyire sem jámborodunk, úgyhogy az Isten panasza nyilván fejünkön esik [Hag 2,17]: És nem lón etc. A köeső után láttál-e valakit, aki előbbi gonoszságát elhatta volna? [44v:] A korszomán nem úgy dőzsölnek-e, mint azelőtt? A prédikációra többen jönnek-e most? Úgy sietnek reá, hogy közben ingyen sem taníthatunk, mert a kőfalnak és a verebeknek nem prédikálhatunk. Valami jó rendtartást, vagy isteni tiszteletre vagy jámbor életre valót, szabnak is a bírák, amiképpen cselekedének az nínivebeliek? Igen. De ami jó volt is, felbontották. Nem szabad vala az Atyáink idejében vasárnapon alá-fel kullogni, de most hátrahattuk azt, szabadon lovagolnak mezőben búzájok látni. Ereds-z-e most, gyönyörködjél benne, igen szépen találod a földhöz paskolva.” 45. beszéd. K4, 44^{r-v}.

lomba. Egy 1598-as békéltető egyezséglevélben például azt olvassuk, hogy „mivelhogy András deák ezelőtt elmúlta az Isten ígijének hallgatását, mostan immár, ha csak annyi ereje leszen is, az mint most vagyon, tehát az prédikációra mindenkor elmenjen és szorgalmason hallgassa, tanoljon.”⁸ Márpedig ebből ugyanarra lehet következtetni, mint Dávid Ferenc és Enyedi György prédikációinak szembeállításából: a századvégi unitáriusok a dogmatizálás helyett inkább az erkölcsi tanításra fektették a súlyt beszédekben.⁹ A templomkerülést persze nem sikerült felszámolniuk, s a következő század vége felé, 1684-ben a vizitátorok már nem is a tízparancsolatra vagy az erkölcsi érzékre, hanem a világi törvényre hivatkoztak a vasárnapot meg nem tartók ellenében.¹⁰

Itt azonnal különbséget is kell tennünk a hétköznapi istentiszteleten való részvétel és a vasárnap megélése között. Az utóbbit csak „igaz” okból (ilyen volt például az idült betegség), az előbbit egyéb erősebb-gyengébb indokkal is elmulasztatták a hívek. 1685-ből például egyenesen olyan végzés őrződött meg, amelyben egyértelműen tekintettel voltak a jobbágyok mezei munkájára: „ennek utána prédikátor atyánkfia péntek napokon is prédikáljon, excepto, ha mikor jobbágyok lévén többire auditori, és földesuroknak arbitriumok alatt levők az külső munkára kényszerítettek kimenni.”¹¹ Emellett akkor is elmaradt a hétköznapi prédikáció, ha a lelkipásztornak halotti beszédet is kellett mondania azon a héten.¹²

Mindezek ellenére voltak mulasztások, sőt egyesek még vissza is éltek azzal, hogy mások részt vettek az istentiszteleten. Toroczka Máté unitárius püspök leánya, Erzsébet 1617-ben akkor vitte el – voltaképp „elrabolta” – közös gyer-

⁸ KDUEK&Fkjk. I. (1588–1606), 200.

⁹ KLANICZAY Tibor, szerk., *A magyar irodalom története I: A magyar irodalom története 1600-ig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 501.

¹⁰ „Az kik az templomot nem gyakorolják, azok ellen végeztetett, hogyha három vasárnap egymás után igaz ok nélkül az templumban nem menne valaki, az egyházfiak által admoneáltassanak, ha mégis nem cselekszik, az vármegye tisztei animadvertáljanak ellenek az ország törvénye szerint.” PVJk. (1674, 1684–1685), 30. Alighanem arra a törvényre céloznak, amelyet a református papok folyamodására – egy csaknem fél évszázados rendelkezés kiegészítéseként – 1664-ben hoztak: „Az mely paraszt ember templomat nem akarván frequentálni, az isteni tiszteletet elmulatja háromszor egymásután, az olyanokat az dominus terrestris istenhez való buzgóságából, méltó mentsége nem lévén az olyan jobbágyoknak, kézi kalodában veretesse, hogy azáltal is isteni tiszteletre szoktathassa, communi voto concludáltak.” SZILÁGYI Sándor, szerk., *Erdélyi országgyűlési emlékek – történeti bevezetésekkel*, Magyar Történelmi Emlékek, 21 köt. (Budapest: M. T[ud]. Akadémia Könyvtár- és Hivatala, 1875–1898), 13:372. Vö. CC P. 1. T. 1. A. 2. F. 1.

¹¹ PVJk. (1674, 1684–1685), 59.

¹² Uo., 23.

meküket férje házából, amikor az a reggeli prédikációt hallgatta.¹³ Talán unitárius vonatkozású az az 1570. évi adat is, amelyet az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárban* tettek közzé: „Maradek peterne Anna, ezt vallia hogy eo Nala zolgalt ez Borbara New lean ... egy kort kerettzett volt Teole az predicationa es sokaig keset oda, Masnap Megh Montak nekj, hoga nem volt az praedication, hane(m) Brassay Janoshoz Ment volt”.¹⁴

Olyanok is voltak, akik mások templomba járását vagy az istentisztelet megtartását akadályozták. Az előbbire különböző fogalomlevelekből is lehet következtetni. 1597-ben Szegedi János deák például csak úgy vehette feleségül Székesfejérvári Mátyás unitárius prédikátor hajadon leányát, hogy fogadást kellett tennie, miszerint Kata asszonyt „hütiben, vallásában (...) meg nem háborítom, hanem oda az templomba járjon az Isten igjének hallgatására és tanulására, ahova ez idejég is járt”.¹⁵ De nemcsak vegyes házasságokban, hanem erősen hierarchizált, többfélekezű közösségekben is előfordult a vallás szabad gyakorlásának korlátozása, sőt esetenként ellehetetlenítése. Erre számtalan példát lehetne idézni. Az alábbi egy 1659. évi replikációból való: „Az néhai Nemes Tamás uram, mikor Hídvégin az unitárius pap egy vasárnap az prédikációra harangoztatott volna, maga szolgálait fegyveres kézzel az templumnak ajtajára állatta, az unitáriusokat templumban be nem bocsátotta”.¹⁶

Közelebről érdemes megnézni azt is, hogy milyen normasértéseket követtek el a templomba járók. A prédikáció alatt a szakrális tér határán, például a templomajtóban, a cinteremben, a torony alatt, a templom mellett stb. álltak vagy ültek,¹⁷ mert késve érkeztek, előbb el akartak indulni,¹⁸ vagy – mint Kiss Réka ide vágó, református adata mutatja – a templom mellé tett székeken zsinaoltak, vagyis lármáztak, zajongtak, trécseltek.¹⁹ Peter Burke említi meg, hogy a mise alatti sétálgatást, álldogálást Nyugat-Európában is gyakran kellett tiltani a reneszánsz és a kora újkor idején,²⁰ s csakugyan voltak olyan hívek, akik a hely

¹³ KDUEkP&Fkjk. II. (1606–1693), 55.

¹⁴ *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, Szabó T. Attila, szerk., *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, 14 köt. (Bukarest–Budapest: Kriterion Könyvkiadó–Akadémiai Kiadó, 1975–2014), 10:894.

¹⁵ KDUEkP&Fkjk. I. (1588–1606), 159.

¹⁶ A fejedelem rezolúciójára az unitárius valláson levők replikációja terhelhetéseik előadásával... MUEKvGylt. RegA [96] G. 15.

¹⁷ PVjk. (1674, 1684–1685), 16, 24. UPVjk. (1692–1725), 11.

¹⁸ Vö. *Erdélyi Magyar...*, 10:894.

¹⁹ Kiss Réka, *Egyház és közösség a kora újkorban: A Kükküllői Református Egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében*, Néprajzi tanulmányok (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2011), 228.

²⁰ Peter Burke, *Az olasz reneszánsz: Kultúra és társadalom Itáliában*, ford. Bérczes Tibor, Osiris Könyvtár: Történelem (Budapest: Osiris Kiadó, 1999), 214–215. Peter Burke, *Népi kultúra a*

szentségét nem tartották nagyra.²¹ Ám az is kiderül az Unitárius püspöki vizitációs jegyzőkönyvből, hogy sokszor nem volt elég ülőhely, nem mindenkinek volt széke,²² vagy a korábban érkezők úgy ültek le, hogy az újonnan jövők nem tudtak tőlük a templomba bemenni,²³ illetőleg sokan elfoglalták vagy csak foglalták – hol jogosan, hol jogtalanul – a még szabad székeket.²⁴ Letűlni olykor veszélyes, sőt életveszélyes is lehetett, sok esetben a templomi székek javításra szorultak,²⁵ vagy „a’ templum boltozása omlólag áll”.²⁶

A templomkerülés és a tér deszakralizációja után a normasértések között említhetjük a részegséget is. Igen gyakran megesett, hogy némelyek részegen mentek a templomba.²⁷ Ez főként házasságkötés idején fordult elő, de például 1640-ben az egyik kolozsvári diák is túl sok bort ivott, s mikor mások a prédikáció végén felegyenesedtek, ő hanyatt esett.²⁸ Az ilyen és hasonló eseteknek azzal is próbálták elejét venni, hogy 1682-ben végzést hoztak a vasárnap is borméréssel foglalkozó papok ellen:

„Mivel látja és nagy fájdalommal tapasztalja az Szent Zsinat, hogy az pap atyafiaknak vasárnapi napokon való borárulásokból sok inkomódumok származtak, és ezután is származnának, ha gyakorlanák, sőt hivatalokban való negligencia is annak felette az auditoroknak is nagy botránkozása, azért tetszett, hogy a’ modo inposterum tolláltassék az az abúzus, és senki pap és mester atyánkfiai közül cégért vasárnapi napon kiteve ne tartson, sőt az parókiában részegeskedő embert ne szenvedjen, hanem házától kiadhatja vagy betegnek, vagy útonjárónak, ha úgy tetszik.”²⁹

Ez többször határozatba ment, arra azonban nem találtam konkrét példát a 16–17. századi jegyzőkönyvekben, hogy valamelyik unitárius lelkész részegen prédi-

kora újkori Európában, ford. BÉRCZES Tibor, *Metamorphosis Historiae* (Budapest: Századvég–Hajnal István Kör, 1991), 254.

²¹ Őket meg is büntették. UPVJk. (1692–1725), 11.

²² Uo., 36, 49, 93, 132.

²³ Uo., 134.

²⁴ Uo., 36, 158, 163–164.

²⁵ Uo., 65.

²⁶ Uo., 129.

²⁷ Uo., 5, 124.

²⁸ Edit DOMÁNYHÁZI, Miklós LATZKOVITS, ed., *Fasciculus rerum scholasticarum Collegii Claudiopolitani Unitariorum 1626–1648*, *Fontes Rerum Scholasticarum VII/1*. (Szeged: József Attila University, 1997), 141.

²⁹ UZs&FtJk. I. (1629–1736), 133.

kált volna. Annál inkább meglepő egy másik káros szenvedéllyel, a dohányzással kapcsolatos, 1684. évi szabédi végzés, amelyet, sajnos, nem tudok kontextusba helyezni: „az tubákozók ennek utána elsőbben meginttessenek prédikátor atyánkfia által, ha kik mégis vakmerőlködnének, az tubákhoz tartozó eszközöket templumban bevinnének, annál inkább ha ott azzal élének, az ekléziától megbünttessenek. Ide értvén csak az háza fiait.”³⁰

Végül a hívek viselkedését akkor is illetlennek tekintették, ha a prédikáció alatt lármáztak, vagy épp „cincogtak”, kacagtak (esetleg elaludtak),³¹ vagy ha az istentisztelet után – mint ha mi se történt volna – azonnal kivetkőztek erkölcsük-ből.³² Az ilyenek ellen hozták az alábbi végzést:

„Mivel minden diecőzisekből keservesen értünk olyan panaszt, hogy az Isten igéje azzal böcstelenítettik, hogy az templomból kimenvén némely versenyes emberek (csak azért menvén templomban), hogy minden mérgeket akkor önthessék ki felebarátjok ellen, és így az Isten igijének tiszta bevött magyát az rút rankorizálásnak, versengésnek záporával megvesztegetik, végeztetett azért, hogy minden ekléziákban a' r. seniorok a' data praesentium prima occasione kiírjanak, és imponálják serio, hogy senki versengésre az templom előtt meg ne álljon, hanem vagyon bíró háza, ott lássanak a' respublika dolgához.”³³

Nehéz megállapítani, hogy ennek és a többi intézkedésnek mekkora foganatja volt. Abból, hogy a végzéseket kénytelenek voltak az alsóbb fórumokon gyakran megismételni, arra lehetne következtetni, hogy nem sok vagy szinte semmi. Nem látjuk azonban azokat, akiket épp ezek a határozatok tartottak vissza a normasértésektől. Ezzel át is térhetünk a papságra.

³⁰ PVJk. (1674, 1684–1685), 36–37.

³¹ DOMÁNYHÁZI, LATZKOVITS, *Fasciculus rerum...*, 97, 100, 132, 141. Kiss, *Egyház és...*, 186–187. Elalvára példát csak a 18. századból ismerek: „Karácsnfalvi [!] mester, Tana János atyánkfia ... [a]z templumban mások botránkoztatására az prédikáció alatt úgy elaludt, hogy az pap költötte fel, leszállván az prédikálószelekből, ezért is inkurrál 3 forint pénában.” BENCZÉDI Gergely, *Innen-onnan az akták és lim-lomok közül összeszedvegtvén kötetbe költette, Püspöki vizsgálati jegyzőkönyvek* (Kolozsvár: 1888), lapszám nélkül. A MUEKvGyLt.-ban található digitális másolatban az oldal fotójának fájlnevezése: _MG_8310JPG.

³² Vö. „[F]inita concione az éneklésben az egyházfiat nagy szóval szólította meg”. UPVJk. (1692–1725), 145.

³³ UZs&FtJk. I. (1629–1736), 90–91.

Papok

A hívekkel ellentétben a papok nemcsak morális, hanem dogmatikai és retorikai szabályokon is túltehették és egyesek túl is tették magukat. „Nemtörődömségük” három izgalmas, atipikus korpuszt szült, a dogmatikailag és retorikailag rendhagyó, továbbá az „amorális” prédikációkét.

1. *Dogmatika* – Az egyházi vagy világi hatóság részéről eltiltott hitelveket (legyenek azok radikálisabbak vagy mérsékeltőbbek a bevett unitárius vallásnál) nem volt szabad hirdetni, mert – ahogy például a Radecius-féle *Disciplina Ecclesiastica*-ban (1626), azaz az Egyházi rendtartásban fogalmaztak – „nem áll sem a tanítók, sem a hallgatók érdekében, hogy az egyházban ki-ki azt, ami véletlenül eszébe jut, vaktában, amint kótyagos feje diktálja, a hívek közt elhintse és terjessze.”³⁴ Ebből a szempontból figyelemreméltó Enyedi György nonadorantista tanokat hirdető vagy a Dálnoki Nagy testvérek (Mihály és János) ugyanezen nonadorantista felfogást a dési perben bevett unitárius valláshoz idomító prédikációinak atipikussága, a remonstráns hatás, vagy épp az, hogy nem hivatkoznak a 16. századi nonadorantistákat, illetőleg, hogy a 17. századi másolatokból kihagyják a rájuk való hivatkozásokat.³⁵ A prédikáció normát sértett akkor is, ha olyan eltöröltnek vélt, babonás cselekedeteket, szertartásokat vagy szokásokat legitimált, mint amilyenre például az 1671. évi kövendi zsinati határozat is utalt:

„Mivel nagyobb részint ekléziáinkból amaz sötétségnek cselekedete, mellyel karácson éccakáján, nagypéntek éccakáján harangoztattak, templomokban koncionáltak és némünemű megholt embereknek nevekre neveztetett napokon babonáskodtanak, tolláttatott, megmaradván mindazáltal még ekeddig némely diecözisekben, ergó úgy tetszett az Szent Zsinatnak, hogy a modo in posterum minden ekléziáinkból tolláttassék és in perpetuum abrogáltassék.”³⁶

³⁴ KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, KOZMA Mihály és KOZMA János, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, ford. MÁRKOS Albert, bev., a fordítást a latin eredetivel egybevetette és kieg. (I–III/1:) BALÁZS Mihály, kiad. (I–III/1:) HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR (B.) Lehel, ill. (II:) ELEKES Tibor, 3 köt., *Az Erdélyi/Magyar Unitárius Egyház (Kolozsvári) Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1–4/3/1.* (Kolozsvár–Budapest: Erdélyi/Magyar Unitárius Egyház–Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete–Országos Széchényi Könyvtár, 2005–2018), 3:773.

³⁵ LOVAS Borbála, „Másolási stratégiák Enyedi György prédikációinak hagyományozódásában”, *Studia Litteraria* 52, 3–4. sz. (2013): 79–94, 85.

³⁶ UZs&FtJk. I. (1629–1736), 85.

2. *Retorika* – Balázs Mihály kérdezett rá először, hogy vajon milyen *ars praedicandī*kat használhattak az unitáriusok a 17. században, s ő hívta fel a figyelmet „Bartholomaeus Keckermann műveinek roppant izgalmas, s bizonyos tekintetben felekezeti határokat átlépő jelenlétére”.³⁷ Molnár Lehel jóvoltából talán említhető most már Wilhelm Zepper, herborni lelkész homiletikája is,³⁸ a 17. század végén pedig a szintén református Gerardus Johannes Vossius *Rhetorices contractae* című művének egyik változatát használták – kolozsvári iskolájukban, tehát már biztosan széleskörűen – az unitáriusok.³⁹

Molnár Lehel disszertációjából, egészen pontosan annak függelékéből tudhatjuk azt is, hogy – a 17. század végén legalábbis – az unitárius templomok belső elrendezése is tükrözte, hogy az istentiszteletek középpontjában a prédikáció áll.⁴⁰ A prédikálás unitárius rendjére elsórt adalékokból és főként az 1684. és 1685. évi püspöki vizsgálati jegyzőkönyvekből következtethetünk. Ekkor már a kisebb községekben is biztosan hetente legalább három alkalommal kellett prédikációt mondani (tehát nem négyszer, mint a reformátusoknál): kétszer vasárnap, illetve valamelyik hétköznap, rendszerint szerdán vagy pénteken. Ettől a helyi szokásoknak megfelelően – vagy ha az adott egyházközségnek volt filiája – el lehetett térni.

A prédikációs istentisztelet rendjét Kovács Sándor rekonstruálta. Eszerint az istentiszteletet himnusszal nyitották meg, amelyet zsoltárparafraízis, invokáció, Miatyánk és ének követett, a prédikáció után pedig ismét elmondták az Úr imádságát, áldást osztottak és énekeltek. Kovács szerint lehet, hogy az igeolvasás előtt „volt egy nagyon rövid könyörgés”.⁴¹ Feltevéset nemcsak a Balázs Mihály által talált 1653. évi imaminta (*Formula precandi qua concionator uti potest cathedram conscendens*), hanem az alábbi címekekkel összeírt imádságok is igazolják: *Precan-*

³⁷ BALÁZS Mihály, „Unitárius szövegek a prédikációról a 17. század derekán”, in *A lélekből építő: Gellérd Imre emlékére*, szerk. JAKABFFY Tamás, 39–58 (Kolozsvár: Országos Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet–Unitárius Lelkészek Országos Szövetsége, 2007), 46.

³⁸ MOLNÁR Lehel, *Az unitárius püspöki vizitáció rendszere a kora újkorban*, Doktori (PhD) értekezés (Kolozsvár–Szeged: SZTE, 2020), 48–50.

³⁹ BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998), 113–114.

⁴⁰ „[A] templumbeli katedra közre vétesék és a férfiak széki fordittassanak meg...” „A prédikálószéket a férfiak és asszonyok székei közé helyesen állítsák...” UPVJk. (1692–1725), 136.

⁴¹ KOVÁCS Sándor, „Az egységesítés »göröngyös útjain«: Adalékok az unitárius istentiszteleti rend 16–19. századi történetéhez”, in *Non videri, sed esse: Tanulmányok a 60 éves Buzogány Dezső tiszteletére*, szerk. KOLUMBÁN Vilmos József, Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 22, 28–43 (Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2017), 36–37.

tio ante concionem in Festo Paschae (1673 k.) és *Precatio concioni praemittenda* (1673 után).⁴² E 17. század utolsó harmadában keletkezett fohászok szövegével párhuzamba állítva a 2. Kolozsvári Kódex elején szereplő, ismeretlen szerzőjű praemeditatiót (amelyet talán Enyedi Györgynek tulajdoníthatunk), az is ilyen precationak tűnik, ugyanis a többi szöveghez hasonlóan ez is utal istentiszteleti funkciójára: „adjad, hogy ez mostani órában is élhessünk ez te Szent Fiadtól szereztetett szent jellel, az te nagy nevednek dűcsőségére, szegény lelkünknek üdvességére, Szent Fiadnak érettünk való halálának örökké való emlékezetire etc.”⁴³

Legutóbb Kovács Sándor említette meg azt is tanulmányában, hogy „[m]ivel az unitáriusok nem ragaszkodtak a perikóparendhez, a lelkészre volt bízva, hogy milyen capitulumot olvas fel,”⁴⁴ s csupán javasolták, hogy inkább az Újtestamentumból vegye az alapigét.⁴⁵ Szabad volt tehát a textusválasztás, ám 1669-ben a papok (és mesterek) egy részének még nem volt Bibliája. De nemcsak hogy Bibliájuk nem volt, hanem mivel a 16–18. században csak néhány prédikációjukat jelentethették meg az unitáriusok, ilyen szövegekhez is szinte lehetetlen volt hozzáférniük nyomtatásban. Kéziratokból persze semmivel sem bonyolultabb kompilálni. De csak annak, akinek vannak kéziratai. Elsőként Balázs Mihály figyelmeztetett arra, hogy létezett egy (megjegyzem a könyörgések korpuszához nagyon hasonlóan)⁴⁶ a 17. század derekától egészen Enyedi Györgyig visszavezethető, „továbbhagyományozódó unitárius szövegtár az exordiumok megfogalmazásában”, majd Káldos János hívta fel a figyelmet arra, hogy Enyedi prédikációit csaknem egy évszázadon át másolták, kölcsönözték és „használták a napi liturgiai gyakorlatban”.⁴⁷ Az unitárius prédikációirodalom egy részének tehát belső hagyományon kellett alapulnia, de mivel a prédikátorok többsége szinte biztosan a kisebb ellenállás felé törekedett (különösen a nonadorantizmust elítélő dési per után), ki kell terjesztenünk a figyelmünket a más felekezetekhez tartozó, de az unitáriusok által

⁴² *Religionis Christianae Brevis Institutio* ([Raków]: [Sebastian Sternacki], 1629). VD17 14:686378V. Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely, jelzete: 02431 col. 1. Vö. *Ante concionem canend. Isteni dicsőítetek, imádságos és vigasztaló énekek* ([Kolozsvár]: Heltai Gáspár, [1632]), 228–231. RMNY 1541. III. vö. Ms. U. 723.

⁴³ ENYEDI, *Prédikációi*, 1:32.

⁴⁴ KOVÁCS, „Az egységesítés...” , 36.

⁴⁵ TÓTH György, összeáll., *Az Unitárius Egyház Rendszabályai: 1626–1850*, Az Unitárius Egyház Törvényeinek Gyűjteménye III. (Cluj–Kolozsvár: „Minerva” Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1922), 38.

⁴⁶ Vö. KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, KOZMA és KOZMA, *Az Erdélyi...*, 2:514.

⁴⁷ KÁLDOS János, „Enyedi György prédikációinak szöveg-hagyománya”, in *Érték és értelmezés*, szerk. BOKA László, SIRATÓ Ildikó, Bibliotheca Scientiae & Artis, 188–207 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó, 2010), 203.

is használt nyomtatott prédikációs kötetekre (és később a segédkönyvekre⁴⁸ is). Ezeknek pusztá felsorolása is terjedelmes lenne, ezért csak a számomra legmeglepőbb adatot közlöm. Káldi György egy-egy postillás kötetéből három-három példányt vehetünk számba az egykori Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtárának RMK-könyvei között.⁴⁹ Bár az 1631-ben megjelent kötetekben nincs egyértelmű nyoma a korabeli unitárius használatnak, egy 1673 utáni, Káldinak a vízkereszt utáni első vasárnapra közölt harmadik prédikációját kompiláló kéziratot konció kétségtelenül beigazolja azt.⁵⁰ Az unitárius kompilációk közül nem egy kivételes: egy-egy prédikációt ugyanis olyan szerzők beszédeiből is képesek voltak összeállítani, akik nemcsak hogy nem voltak unitáriusok, hanem még csak nem is ugyanahhoz a felekezethez tartoztak. Homoródszentmártoni Kovács János háromszéki unitárius esperes például gazdag „kényszerműveltségével” – harmadik felekezetüként – egyetlen beszéden belül volt képes szintézisben látni az ellenreformáció vezéralakjának, Pázmány Péternek és egy puritánellenes református papnak a prédikációit.⁵¹ Hasonló példát más felekezetek prédikációirodalmából eddig még nem idéztek. Az unitáriusok a középkori hagyománnyal sem szakítottak. A 17. század végén például jegyzőkönyvbe vették, hogy két olyan postillás könyvet adományoztak az ádamosi papok használatára,⁵² amelyek annak a Nicolaus de Lyrának a beszédeit tartalmazták, „aki szó szerinti kommentárt írt a teljes Bibliához intenzíven felhasználva a héber szöveget, Rasit és más rabbinikus kommentárokat, és ezáltal új és sajátos olvasatokat jelenített meg a keresztyén értelmezésben”,⁵³ s

⁴⁸ Legalábbis Homoródszentmártoni Kovács János egyes prédikációjából arra következtethetni, hogy használt ilyeneket. *Prédikálószerék, azaz oly prédikációskönyv, melyet írt és épített Isten segítségével az ő nevére nevezetett fiának a végre, hogy hirdesse ő is az Istennek és az Jézus Krisztusnak akarátját, a Sz[ent]lélek vezérléséből gyömölcsozzön magának és az hallgatóknak lelkeknek üdvességekre* HOMORÓDSZ[ENT]MÁRTONI KOVÁCS János árkosi papságában s esperestségében, 1695, 599. A Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtárának kézírata. Jelzete: Ms. U. 290.

⁴⁹ SIPOS Gábor, szerk., bev., *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa*, összeáll. KOVÁCS Mária et al., Sapientia Könyvek, 28: Társadalomtudomány (Kolozsvár: Scientia Kiadó–Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, 2004), 437.

⁵⁰ *Religionis Christianae Brevis Institutio...*, Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely, jelzete: 02431 col. 1.

⁵¹ SZIGETI MOLNÁR Dávid, „Egy prédikáció, három felekezet: Egy kivételes unitárius prédikáció” (megjelenés előtt).

⁵² UPVjk. (1692–1725), 102.

⁵³ ZSENGELLÉR József, „Miről szól a Sola Scriptura?: A Samaritánus Pentateuchus hermeneutikai jelentősége a reformáció korában”, in *Szóltató szavak: Tanulmányok Fabiny Tibor hatvanadik születésnapjára*, szerk. TÓTH Sára, KÓKAI NAGY Viktor, MARJAI Éva, MUDRICZKI Judit, TURI Zita, KÁROLI Könyvek: Tanulmánykötet, 113–123 (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan Kiadó, 2015), 116.

aki „a latin keresztyénség számára évszázadokra a *hebraica veritas* és a zsidó exegetikai tradíció elsődleges információs forrásává is vált.”⁵⁴

A belső korpuszt, azaz alapvetően Enyedi beszédeinek korpuszát szöveghagyományozódási és -használati szempontból Lovas Borbála vizsgálta. Ő állapította meg, hogy a prédikációkat a 17. század közepén, illetőleg végén átszerkesztették: szétbontották, kiegészítették, átírták és aktualizálták őket.⁵⁵ A „másolási stratégiák” ha nem is feltétlenül okozati, de szerves összefüggésben vannak az egyházfegyelmezéssel is. Amikor Lovas behatárolta, hogy általában milyen részek kerülnek kihagyásra Enyedi beszédeinek másolataiból, az alábbi megállapítást tette: „Ilyenek a latin és görög nyelvű idézetek, a halmozott magyarázatok, a példák, a háromságosok ellen irányuló túlságosan erős kritikai észrevételek, a híveknek szóló erősebb hangú kritikák, a bonyolultabb gondolatmenetek vagy azoknak jelentős része.”⁵⁶ Csaknem valamennyi esetben meghúzhatjuk a párhuzamot a szerkesztési stratégiák és az egyházfegyelmi intézkedések között. Tekintsük át ezeket! Már az 1626-os *Egyházi rendtartás* is eltiltotta a papokat mások ócsárlásától, becsmérlésétől és a magánúton történő megintést javasolta.⁵⁷ Valószínűleg épp ez alapján a rendelet alapján dorgálták meg 1684-ben azt a várfalvi papot, aki nem állotta a prédikálószékből gyalázni hallgatóit.⁵⁸ Később a kolozsvári konzisztórium (1732) is kimondta, hogy „[t]. prédikátor atyánkfiai közönséges helyen levő tanításokban mérgesek ne legyenek”, s lehetőséget adva, hogy újabb párhuzamot vonjunk, elrendelte azt is, hogy beszédekben e papok „mások vallását, értelmét ne hántorgassák”.⁵⁹ Szintén a legfelsőbb fórumon (a bágyoni zsinaton) végeztek úgy 1723-ban, hogy a prédikálásban a papok „a’ szükség felett való deákizálástól”⁶⁰ tartózkodjanak. De ugyancsak figyelemre méltónak tűnik az is, hogy 1684-ben, mintha csak a *Conciones vetustissimi* egyes szövegeit záró, alkalmazásra vonatkozó applica-utasításaihoz igazodnának, a kövendi papot is megintették a vizitátorok, hogy „a’ modo az konciók matériáit és abból való traktátusit úgy alkalmaztassa, a’ mint a’ jelenvaló üdőben fennforgó dolgok kívánják, és a’ konciók után az könyörgéseket is hasonlóképpen.”⁶¹

⁵⁴ Uo., 116.

⁵⁵ LOVAS, „Másolási stratégiák...”, 81.

⁵⁶ Uo., 83. Vö. RESTÁS Attila, „Inter idiotas et rusticanos»: Szövegalkítás és tanítás egy bölöni unitárius kéziratós prédikációskötetben” *Studia Litteraria* 52, 3–4. sz. (2013): 189–203, 195.

⁵⁷ KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, KOZMA és KOZMA, *Az Erdélyi...*, 3:775–776.

⁵⁸ PVJk. (1674, 1684–1685), 18.

⁵⁹ UZs&Ftjk. I. (1629–1736), 360.

⁶⁰ Uo., 310.

⁶¹ PVJk. (1674, 1684–1685), 23.

Ebben az évben halt meg „széllhűdés következtében” a paralízisben szenvedő Nagysolymosi Koncz Boldizsár (1624–1684), aki az erdélyi unitárius egyház püspökeként élete végén több ügyben előterjesztést tett, vagy legalábbis szeretett volna tenni valamelyik zsinaton. Az egyik ilyen ügy az igehirdetése volt. Koncz – a történelmi időkre utalva – szükségét látta, hogy a „prédikálásban viselnék az atyafiak csak positive magokat”,⁶² azaz ne vitakozzanak. Ezt – mint az előbb már említettem – csak fél évszázaddal később, 1732-ben emelték törvényerőre. Egy másik pontban pedig azt olvashatjuk, hogy „[a]z koncionálásban kívánnám az régi metódust tartani s tartatni, nem Amesiussal szerént, mert az is rossz dolognak jelensége.”⁶³ Nem zárnam ki, hogy az exordiumok dolgát is értette ezen, kívánságát az adatok világánál azonban egyelőre inkább Geleji Katona István erdélyi református püspök puritánusok ellen emelt kifogásával állítanám párhuzamba: „csak practice, az erkölcsökről prédikálnak (...) s’ a’ hit ágazatit pedig (...) tanításikban vagy teljességesen elmúlatják, vagy csak igen gyengén illetik”.⁶⁴ Az olyan puritán vagy más interkonfesszionális szövegátvételek, mint amilyeneket Restás Attila⁶⁵ és Túri Tamás⁶⁶ is föltárt, nemcsak átalakították az unitáriusok teológiai beszédmódját, hanem a kölcsönzést lehetővé tevő szuprakonfesszionális témák miatt hangsúlytalanabbá, esetleg teljesen hangsúlytalaná vált a dogmatizálás.

3. *Morál* – A lelkészek az egyik legsúlyosabb vétséget akkor követték el, ha az istentiszteletet nem tartották meg, vagy nem prédikáltak rajta, ezzel ugyanis legfontosabb hivatali kötelességüket mulasztották el. Ide vágó adatok csak szűken állnak rendelkezésünkre, de 1671-ben például azért kellett perbe hívni a szentgericei iskolamestert, mert ilyen rágalmakat szórt papjára: „1. azt mondotta, hogy egy egész hétig részegkedtem Vásárhelyen. 2. Kalumniát mondott, azt mondotta, hogy én sokszor vasárnapokon az prédikálást elmúlatám.”⁶⁷ Az ilyen mulasztáso-

⁶² Szuperintendens Kontz Boldizsár uram által a zsinat eleiben terjesztetett punktumai. MUEK-vGyLt. [100] RegA H. 14.

⁶³ Uo.

⁶⁴ GELEJI KATONA István, *A váltás titkának második volumenje...* (Várad: Szenczi Kertész Ábrahám, 1647), h4. RMNY 2197.

⁶⁵ RESTÁS, „Inter idiotas...”, 189–203. RESTÁS Attila, „Két bölöni unitárius kéziratos prédikációs-kötet tanulságai: Zsidó-magyar sorpárhuzam, szövegátvétel, kritikátörténet”, in *Stephans noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton, 173–188 (Budapest: reciti, 2013).

⁶⁶ TURI Tamás, „Unitárius prédikációalkotás a 17. század végén: Egy nyilvánosságra szánt iskolai prédikációs-kötet”, in *Kultúrjav.: Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahasznosítva: Fiatalok Konferenciája 2014*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, Arianna Könyvek 9, 197–214 (Budapest: reciti, 2015), 202.

⁶⁷ MUEK&Vjk. I. (1656–1715), 67.

kat gyakran a prédikátorok ebédmeghívásaival hozták összefüggésbe, ezért 1684-ben a vizitátorok elrendelték, hogy „[m]ivel az vasárnapi ebédre való hivattatások mia a’ papnak, mesternek gyakorta az délutáni prédikációk elmúlnak, most serio megintetnek ökegyelmek, ezután pedig obszerválják magokat, avagy vasárnapokon ebédre ugyan ne menjenek, avagy ha mennének is, a’ tanítások el ne múljanak.”⁶⁸ Ugyanerről 1726-ban a zsinat is jogszabályt alkotott.⁶⁹

Arra tehát, hogy az unitárius papok elmulasztották az igehirdetést, számos példát találhatunk, arra azonban egyet sem, hogy „elmismásolták” volna azt. Kiss Réka jegyzőkönyveiben több ilyen eset is előfordul, például azzal vádolják az egyik református lelkészt, hogy a prédikáció helyett csak a Credót mondta el.⁷⁰

Olyan esetet az általam alaposabban vizsgált időszakban, azaz 1690-ig szintén nem jegyeztek fel, hogy unitárius lelkész részegen prédikált volna, a feljegyzések hiánya azonban valószínűleg csak arra vezethető vissza, hogy önmagában a részegeskedés – az Egyházi rendtartás dacára – ritkán vált váddá. Erről szintén Kiss Réka tesz említést: „Többnyire akkor tettek panaszt a lelkészek, tanítók lerészegedése miatt a hívek, ha az összekapcsolódott más közösségi norma megszegésével is”. Például 1680-ban azt az unitárius kántort már megintették, aki „részegsége miá es az templumbeli szolgálatban vacillál”-t,⁷¹ vagyis tántorgott, tétovázott, s jegyzőkönyvbe vették azt is, amikor a kissárosi prédikátor „olyan ittason állott a’ könyöröggetésre, hogy egy Miatyánk elmondására is elégtelen lött.”⁷²

Ugyancsak az 1626-os rendtartás ellen vétettek azok, akik hízeltő, csalafinta, kenetes hangú vagy épp uszító beszédekkel akarták rátukmálni magukat egy-egy gyülekezetre. 1682-ben példának okáért azért vonta kereset alá Nagysolymosi Koncz Boldizsár egyik papját, mert „[a]z Szent Generale Consistorium végezése ellen, bemenvén az szabédi eklézsiában, ott magát kellelte, prédikálott”.⁷³

⁶⁸ PVJk. (1674, 1684–1685), 51–52.

⁶⁹ UZs&Ftjk. I. (1629–1736), 330–331. „Az mester atyafiak szokták az vasárnapi kereszteltetéssel az isteni szolgálatot elvesztegelni, imponálatik azért ökegyelmeknek és pap atyánkfuiának, hogy az komáknak, kivált idegeneknek hívásokkal ne kereskedjenek, s ha vasárnap találnak kereszteltetni, az vendégséget vagy más napra halasszák, vagy az isteni szolgálatot azért el ne mulassák, s másokkal is el ne mulattassák, egyébaránt mely pap atyánkfuiak az vendégségnek akárminemű színe alatt az vasárnapi kultuszra rendeltetett órákat elveszteglék, 6 forintokra, az mesterek pedig 3 forintokra büntetessenek.”

⁷⁰ 1684-ben a generális vizitáció idején az alábbi határozatot hozták az iklandi gyülekezetben, ebben az esetben azonban engedményről van szó: „Mivel az eklézsia kevés számból álló, és az jövedelem is kevés, arra engedtetett most, hogy ennek utána bizonyos ideig hétközben péntek napokon az Sz[ent] írásból kaput olvassassék.” PVJk. (1674, 1684–1685), 39.

⁷¹ UZs&Ftjk. I. (1629–1736), 120.

⁷² UPVJk. (1692–1725), 136.

⁷³ UZs&Ftjk. I. (1629–1736), 133.

Az amorális prédikációra példaként egy olyan „irodalmi” esetet is szeretnék felhozni, amelyet először az egyháztörténet szerzői idéztek, s amely a matrikulációból is visszakereshető:

„1678. január 9-én a tisztelendő püspök úr (Solymosi Koncz Boldizsár) beszédet mondott Lk 2,51 alapján (*De obedientia Jesu pueri* ‘A gyermek Jézus engedelmességéről’). Délután Bölöni [Nagy Gergely] a 2Kor 2,14–15 alapján (*De Christi odore, quod sumus tam servandis, quam perituris* ‘Krisztus illatáról, amik vagyunk megtartásunkban és vesztünkben egyaránt’) egy támadó tanítást tartott a püspök ellen, amin a püspök fölháborodva még a beszéd vége előtt kiment a templomból. E támadó beszéd oka az volt, hogy Bölönit, a helybeli papot meghívták Szentpéterre, de ő nem fogadta el. Most aztán, bár tévesen, azt hitte, hogy a püspök úr január 9-én délelőtt őt prédikálta ki. Végül is a tisztelendő férfiak és nemes gondnokok e dolog felől egybegyűltek a papi háznál s őtisztelendőségeiket kibékítették.”⁷⁴

A prédikációs gyakorlat valószínűleg nem (mindig) igazodott a normákhoz, ezért is határozhatott a gubernium idején (1695) úgy a zsinat, hogy a beszédek központilag fogja felülvizsgálni: „Végeztetett ez is, hogy a’ modo minden pap atyánkfia illendő könyvet konszarcinálni ne negligálja és abban minden héten egy-egy prédikációt, vallásunk szerint valót, mind dogmatice, mind morális konciót leírjon, melyet elpredikáljon, és, kihozván az következő Szent Zsinatra, hadd cenzeljük kinek-kinek az ő prédikációját, mit prédikál ekléziájában.”⁷⁵ A határozat újabb fordulópontot jelent az unitárius prédikációirodalom történetében, a kolligátumokat lassanként felváltják ugyanis a kéziratos szerzői prédikációs kötetek.

A valamikor 1749 és 1760 között, Agh István unitárius püspök által összeállított *Modus rerum agendarum*, ez a 18. századi unitárius agenda már semmi meglepőt nem tartalmaz, tulajdonképp az addigi, gyakran a reformátusoknál is meglévő szabályokat foglalta rendszerbe:

„A Praedikátorok pedig rövid, fontos, a’ Nepnek értelméhez alkalmaztatott Praedikátziokat készítsenek. A’ Hitnek nevezetesebb ágazatirol ottan ottan tanítsanak; de azomban tellyes igyekezettel kerülyk a’ motskolodást, ne légyenek követői a minket rutul Kárhoztatoknak és motskoloknak, had tessék ki ő benne az Ur Jésus

⁷⁴ KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, KOZMA és KOZMA, *Az Erdélyi...*, 2:209. (Javítottam: M.D.)

⁷⁵ UZs&Ftjk. I. (1629–1736), 181.

Kristusnak Szelid Lelke, még az Ellenmondok meg tzáfoltatásokban is. 4. Mikor pedig az Erkölsökröl téznek tanítást a Praedikátorok feddödnek és dorgálódnak, a' Praedikátorok nagyon reá vigyazzanak, hogy senkit különösen meg ne sertsenek, erre a' végre minekutánna az Isteni parantsolatot meg mondották, jo léssen szollaniok e-képpen: Mi ezen Eklesziának Tagjai nem így szoktunk tselekedni⁷⁶ stb. Végül: „ha mikor boszszusággal illetetnek is az Halgatoktól, és mint Emberek meg busulnak, 's meg indulnak, örökös Regulájok légyen, hogy soha a' magok indulattyokat, ugy egyéb bajokat, és panaszokat is a' Kristus Székiben fel ne vigyék”.⁷⁷

E fejezet alapján úgy tűnik, hogy az erkölcsi-fegyelmi, dogmatikai és retorikai szabályozás szinte mindig csak „kergette” a prédikálási gyakorlatot, viszont nem tudhatjuk, mekkora időbeli különbséggel. Figyelembe kell vennünk ugyanis, hogy a forrásomul szolgáló jegyzőkönyvek többségét csak a 17. század közepén, illetőleg végén kezdték el vezetni, így az adathiányból nem feltétlenül következik, hogy a prédikálás felett gyakorolt, a 17. század második felében még mindig csak ad hoc jellegűnek tűnő, de gyorsan szigorodó ellenőrzésnek nem voltak (az Egyházi rendtartás vonatkozó passzusaihoz hasonlóan) korábbi, ma már „lát-hatatlan” előzményei is. Akárhogy is, a határozatokat bárki megszeghette, aki prédikált, így nemcsak a papok, hanem az iskolamesterek is. Minthogy azonban a következő, rektorokról szóló részben nem szeretnék ismétlésekbe bocsátkozni, csupán azt vizsgálom majd, miért kényszerült már a 17. század elején a zsinat arra, hogy az arra alkalmasnak látszó mestereket is prédikálásra szorítsa, és mikor, illetőleg hányszor hoztak erről végzést e században.

Iskolamesterek

Annak érdekében, hogy segíthessenek a háborúk utáni paphiányon, illetőleg, hogy a beteg vagy az otthonukat hivatali kötelességeik miatt elhagyni kényszerülő lelkipásztorok helyettesítését megoldhassák, az unitáriusok a 17. században többször is végeztek arról, hogy az arra alkalmasnak mutakozó (de egyébként

⁷⁶ BÁRTH Dániel, „A történeti szokáskutatás kora újkori forrásai: az unitárius szertartáskönyvek”, in *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7: Konferencia Sepsiszentgyörgyön: 2005. szeptember*, szerk. S. LACKOVITS Emőke, SZŐCSNÉ GAZDA Enikő, 2 köt., 1:213–230 (Sepsiszentgyörgy–Veszprém: Székely Nemzeti Múzeum–Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2007), 1:219.

⁷⁷ Uo.

az előbbiekhez hasonló normasértéseket elkövető) iskolamesterek prédikálni legyenek kötelesek. Az első ilyen határozatot a bécsi béke megkötése (1606) után egy héttel hozták: „Akik az iskolamesterek közül arra alkalmasoknak látszanak, papjaik, espereseik vagy a püspök rendeletére gyakorolják magukat a prédikáció készítésében”.⁷⁸ Sajnos azonban eddig senki sem látott olyan 17. századi egyházi beszédet, amelyről biztos állíthatnánk, hogy egy egyszerű rektor intézte volna a hívekhez. Mindenesetre ez a határozat, amelyet, úgy tűnik, nem is tartott minden iskolamester magára nézve kötelező erejűnek,⁷⁹ az ellentétek kiélezésével csak még jobban elmélyítette egy-egy gyülekezeten belül a papok és mestereik közti szakadékat, különösen, hogy egyesek inkább hallgatták volna a tanító prédikálását, mintsem a papét.⁸⁰

„1. Az mesterek, mikor az miniszterek az eklézsiának szükséges dolgaiban fáradnak, tartozzanak prédikálni az eklézsiában, de mindazáltal azok, kik a' prédikálásra alkalmasok, melyeket az senior és az kommunitás ítél meg. 2. Az mely mester pedig azt nem cselekedné (...), büntetessék olyan büntetéssel, mint az miniszter, ki nem él az Úr vacsorájával. 3. Az mely pap is nem engedi meg arra alkalmas és illendő mesternek, hogy prédikáljon, hasonló büntetéssel büntetessék meg.”⁸¹

Mínt hogy a zsinati jegyzőkönyvet 1648 és 1652 között magyarázatra váróan, továbbá 1657 és 1661 között valószínűleg a lengyelországi hadjárat, majd ennek erdélyi következményei, a török- és polgárháború miatt nem vezették, nem kezelhetjük tényként, hogy ebben az időszakban (1654-től 1661-ig) egyáltalán nem szenteltek föl lelkészt az unitáriusok. Mindenesetre a háborús évek miatt annyi papot biztosan nem tudtak ordinálni, hogy 1669-ben ne kelljen megint elővenni a mesterek prédikálásának ügyét:

„Meghatározták, hogy az esperesek, amint hazatértek övéikhez, haladéktalanul rendezzenek parciális gyűlést, ott az ülnökökkel az állásban nem levő mestereket vessék személyes vizsgálat alá; és ha

⁷⁸ KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, KOZMA és KOZMA, *Az Erdélyi...*, 2:481. UZs&Ftjk. I. (1629–1736), 12.

⁷⁹ 1680-ban Szentmártoni János torockói iskolamestert egyebek között azért tették ki hivatalából, mert „könyörgést, se egyszer, se másszor, pap hon nem létiben nem tött”, ezzel azonban nem a feljebbi határozatoknak, hanem annak a követelésnek nem tett eleget, amellyel még 1654-ben Szentgyörgyi Beke Dániel unitárius püspök lépett fel. UZs&Ftjk. I. (1629–1736), 54, 123.

⁸⁰ UPVjk. (1692–1725), 127.

⁸¹ UZs&Ftjk. I. (1629–1736), 24–25.

köztük olyan képzettségűeket találnak, akik a beteg vagy otthonuktól távollévő papokat helyettesíteni képesek, azok egyházi szabadítást élvezhessenek, őket a polgári foglalkoztatás és munka alól fölmentetni igyekezzenek, ha egy évben legalább háromszor szabadságot élvezve, a prédikálástól nem vonakodnak. Akiket azonban annyira korlátohtaknak találnak, hogy tisztüket betölteni nem tudják, azokat vissza kell vetni, mert nem engedhető meg, hogy az egyház kárára, annak köpenye és leple alatt szabadságot élvezzenek. Akiket pedig méltóknak és alkalmasaknak találtak, azok még nagyobb szorgalommal igyekezzenek, s a korlátohtak is, akik felől valamicske reményt még lehet táplálni, forgolódjanak, hogy magukat alkalmasakká tethessék.”⁸²

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy az iskolamesterek prédikálásának ügye végigkísérte a 17. századot, az adathiány miatt azonban nem ismerhetjük meg alaposabban a kérdést. Ezért miután mindhárom csoport (hívek, papok, iskolamesterek) prédikációhoz való viszonyát megvizsgáltuk, a tanulmány végére érve nem maradt más hátra, mint hogy egy kisebb kitérőt tegyek a halotti prédikációk irányába.⁸³ Hogy szét ne feszítsem az eddigi kereteket, a megőrződött unitárius halotti beszédek szövegét nem érintem, csupán az előbbiekhöz hasonlóan összegyűjtöm a jegyzőkönyvekből a vonatkozó adatokat. Minthogy pedig ezek között nincs igazán összefüggés, inkább csak felsorolásszerűen teszem közzé őket, mielőtt áttérek az összefoglalásra.

Exkurzus: halotti prédikáció

Az 1629. évi zsinaton egy Csehi Pál nevű adámosi hitszónok megvallotta, hogy „az elmúlt napokban idején az halott temetésén való prédikációra kérték, és nem cselekedte fizetés nélkül”,⁸⁴ ezért esperese előtt kellett bocsánatot kérnie egyház-községétől. Gyászszertartásokról általános határozatokat hat év múlva, 1635-ben hoztak. Eszerint:

⁸² KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, KOZMA és KOZMA, *Az Erdélyi...*, 2:523. Vö. UZs&FtJk. I. (1629–1736), 77.

⁸³ Erről általában legutóbb Lovas Borbála írt: LOVAS Borbála, „A búcsúzás diszkrét bája: Református halotti beszédek egy unitárius prédikációgyűjteményben”, *Keresztény Magvető* 125 (2019): 153–169.

⁸⁴ UZs&FtJk. I. (1629–1736), 3–4.

„ha ki az hallgatók közül <prédik>áltatni akar halottjának, az prédikátornak jó idején értésére adja, mert különben nem tartozik prédikálni. Továbbá, hogy az prédikátor az halottat az élőktől el ne búcsúztassa. Az is megengedettik, hogy ha ki kívánja, két prédikáció is lehet halottjánál, de más helyben lakó prédikátort azon helyben levő prédikátornak akaratja ellen ne introdukálhassanak prédikálni.”⁸⁵

Ehhez képest volt olyan koncionátor, aki évtizedek múltán azzal az ürüggyel kaparintott meg kollégájától egy prédikálási lehetőséget, hogy „nem szabad jobbagy ember teste felett két prédikációt instituálni”.⁸⁶ Ekkoriban (a 17. század végén) egy-egy halotti beszédért – az esketéshez hasonlóan – a papok akár 1–1 forintot,⁸⁷ a mesterek pedig 24 dénárt is elkérhettek, ezzel kompenzálva, hogy híveik közül egyre többen annak ellenére sem adták meg a bérüket, hogy ugyanúgy „kívánják temetésekben az prédikálást”, mint fizető társaik.⁸⁸ Többször merült fel kérdésként, hogy ha egy gyászbeszéddel többeket temetnek el, a gyászoló családoknak külön-külön vagy együtt kell-e fizetniük.⁸⁹ A szegényembereknek a prédikátor elengedhette a fizetést.⁹⁰ A 18. század elején az is előfordult, hogy egy mester a gyászszertartás végzésében segédkező diákjai ellátása helyett inkább pénzt kívánt „*az temetés alkalmatosságával*”, kapzsi módon azt is csak a maga számára.⁹¹

Összefoglalás

Tanulmányomban azokat a normákat igyekeztem a 16–17., esetenként 18. századi jegyzőkönyvekből összegyűjteni és kikövetkeztetni, amelyeket a prédikátoroknak és hallgatóiknak meg kellett tartaniuk ahhoz, hogy a különböző egyházfegyelmi fórumokon (parciális, főkonzisztórium, zsinat, vizitáció) ne szankcionálják őket. Bár ezek az előírások a 18. század közepéig nem alkottak rendszert, úgy vélem, még így is sokat elárulnak az unitárius prédikációs gyakorlatról. Különösen igaz ez azokra a retorikai szabályokra, amelyek a szerzői és a másolói-szerkesztői pra-

⁸⁵ Uo., 9.

⁸⁶ UPVJk. (1692–1725), 143.

⁸⁷ Uo., 120, 166.

⁸⁸ Uo., 27, 155, 166.

⁸⁹ Uo., 3, 127.

⁹⁰ Uo., 3.

⁹¹ Uo., 127.

xist leginkább befolyásolhatták, épp ezért ezeket állítottam középpontba. Mindezzel az unitárius prédikációirodalom 17. századi történetének egyik kevésbé kutatott szálát próbáltam rekonstruálni.

Nem eshetett viszont szó két dologról. Egyfelől a prédikátorok tudatlanságáról mint normasértésről. Egy tanulmányában Béla Bálint emelte ki, hogy a híres írónak, Hermányi Dienes Józsefnek (*Nagyenyedi Demokritus*) több olyan anekdotája is van, amely az erdélyi unitárius papok prédikálás során kiütköző tudatlanságára utal.⁹² Efféle hiányosságokról a jegyzőkönyvek is vallanak, de mivel csak a 18. századiak,⁹³ erre nem tértem ki külön. A másik dolog, amelyről szintén nem ejtettem szót, hogy a prédikáció „büntetés” is lehetett. Egyes eklézsiakövető híveknek gyászruhában állva kellett végighallgatniuk egy-egy beszédet,⁹⁴ a „hasonló cipőben járó” papok némelyikének pedig az igaz bűnbánatról kellett prédikálniuk saját gyülekezetük előtt.⁹⁵ Egy ilyen témájú unitárius prédikáció „kiásása” tehát akár szenzációs is lehetne.

A forrásfeltáráshoz azonban, remélem, vizsgálódásom egésze szempontokat tud adni, s ugyanúgy sikerül majd olyan beszédek felhozni, amelyeknek tartalmi és/vagy retorikai-poétikai jellemző szerves összefüggésben vannak az egyházfegyelméssel, mint olyanokat, amelyek ebből a szempontból atipikusak.

Rövidítések

CC = *Compilatae constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae eadem annexarum. Ex articulis ab anno millesimo sexcentesimo quinquagesimo quarto, ad praesentem huncusque millesimum sexcentesimum sexagesimum nonum conclusis excerptae.* Claudiopoli: apud Michaellem Szentyelem Veres-egyházi, MDCLXXI.

KDUEkP&Fkjk. I. (1588–1606) = Kolozs–Dobokai Unitárius Egyházkör parciális és főkonzisztóriumai jegyzőkönyve I. (1588–1606). MUEKvGyLt., jelzet nélkül.

⁹² BÉLA Bálint, „Hermányi Dienes József és az erdélyi unitáriusok”, *Keresztény Magvető* 128 (2022): 21–40, 21–27.

⁹³ Egyetlen példa: „Az mester atyánkfának Bibliája nincsen, mely mia mikor prédikál, abban is sok hiba esik...” *Protocollon generalis visitationis. Anno 1741.* (Püspöki visitationalis protocollum 1741–1758.) 42. MUEKvGyLt., jelzet nélkül.

⁹⁴ KDUEkP&Fkjk. II. (1606–1693), 179.

⁹⁵ UZs&Ftjk. I. (1629–1736), 56.

- KDUEkP&FkJk. II. (1606–1693) = Kolozs-Dobokai Unitárius Egyházkör parciális és főkonzisztóriumai jegyzőkönyve (1606–1693). MUEKvGyLt., jelzet nélkül.
- KDUEkP&FkJk. III. (1694–1780) = Kolozs-Dobokai Unitárius Egyházkör parciális és főkonzisztóriumai jegyzőkönyve (1694–1780). MUEKvGyLt., jelzet nélkül.
- MUEkP&VJk. I. (1656–1715) = Marosi Unitárius Egyházkör parciális és vizitációs jegyzőkönyve I. (1656–1715). MUEKvGyLt., jelzet nélkül.
- MUEKvGyLt. = Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára
- PVJk. (1674, 1684–1685) = Püspöki vizsgálati jegyzőkönyv 1674 és 1684, 1685-ről. I. Összeszedte és beköttette Benczédi Gergely. MUEKvGyLt., jelzet nélkül.
- UPVJk. (1692–1725) = Unitárius püspöki vizitációs jegyzőkönyv (1692–1725). MUEKvGyLt., jelzet nélkül.
- UZs&FtJk. I. (1629–1736) = Unitárius zsinati és főtanácsi Jegyzőkönyv I. (1629–1736). MUEKvGyLt., jelzet nélkül.

Sermons and Disorder

My study approaches Unitarian sermon literature from the perspective of church discipline. There are several reasons for this: 1) Historical records of reception are scarce because in the early modern age, only a handful of Unitarian sermons could be published. 2) It was uncommon among Unitarian preachers to use theoretical works (*ars concionandi/praedicandi*) until the end of the 17th century, they learned instead by observing the written and oral practices of their colleagues. 3) Because of the medium of the manuscript, most early modern Unitarian sermons did not survive beyond the 17th–18th century. Therefore, in our exploration of the rules and ideals of sermon literature as well as the attitudes of followers, preachers, and schoolmasters to the genre, we are forced to rely on inferences based on the norms, especially the offences recorded in (ecclesiastical) court protocols.

*

LENYÓ ORSOLYA

*Telegdi Miklós Agendariusának
gyóntatási útmutatója
a korabeli európai penitenciálék tükrében*

Kétségtelen, hogy a Dávid Ferenc kortársának, Telegdi Miklós pécsi püspöknek *Nagyszombati Agendarius*ában található gyóntatási útmutató¹ magyarországi viszonylatban különlegesnek számít. Ami a katolikus egyháztörténetet illeti, az 1583-ból származó penitenciále egy eseménydús átmeneti korszak emléke. Megjelenését olyan jelentős történelmi fordulópontok előzték meg, mint a mohácsi csata elvesztése, amely a török megszállást és a keresztény hit megmaradásának kérdését vetette fel, a reformáció, amelyben a katolikus egyház megmaradása volt a tét, és a tridenti zsinat, amelyet a katolikus megújulás nyitányaként tartanak számon.

Ugyanakkor tartalmát, felépítését tekintve is kiemelkedik a magyar forrásanyagból. Népnyelvű szövegei, a gyónási titokról szóló „hozzátoldása”, hosszú bűnlajstroma és buzdításai mind-mind egyedinek számítanak magyar vonatkozásban. De mi történik e penitenciáléval, ha kiemeljük hazai környezetéből, és nemzetközi szinten vizsgáljuk?

A Telegdi-féle gyóntatási útmutatót (a továbbiakban: T) egy új nézőpontból szeretném bemutatni és elemezni. Arra keresem a választ, hogy képes-e a T megőrizni különlegességét, ha egy tágabb keretben, nemzetközi összefüggésben tanulmányozzuk. Mít mutatnak a korabeli európai források? Találhatók-e forma- és tartalombeli egyezések a más európai területeken használt bűnbánati ordók és a T között?

E kérdések megválaszolására az ELTE BTK Liturgiátörténeti Kutatócsoportja által létrehozott és fejlesztetett *Usuarium* elnevezésű adatbázisban összegyűjtött, a T-vel kortárs, eddig feldolgozatlan 15–16. századi francia, német, olasz és lengyel nyomtatott rituálékat tekintettem át. Olyan forrásokat kerestem, amelyek a következő szempontokból párhuzamosak a T-vel: népnyelvű szövegek jelennek

¹ Nagyszombat, 1583, 76–114.

Felhasználtam VARGA Benjámint, *Agendarius Strigoniensis* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2022) szövegkiadását (megjelenés előtt).

meg bennük, buzdításokat tartalmaznak, közölnek lelkítüköröt és a gyóntatási titokról szóló toldalékot. A gyóntatási útmutató részeit nem a rítusban elfoglalt helyük (1. buzdítások, 2. lelkítükör, 3. gyóntatási titokról szóló toldalék), hanem a nemzetközi anyaghoz viszonyított egyediségük szerinti sorrendben tárgyalom.

Népnyelvűség

A keresztény kelettel ellentétben, amely hamar elfogadta és alkalmazta az újonnan megkeresztelt népek nyelvét, a nyugati egyház egészen az 1970-es évekig a latint használta a liturgia egyetlen nyelveként. Ez azonban nem jelenti azt, hogy szóban ne fordították volna le vagy népnyelven ne magyarázták volna el a rítusban résztvevőknek (főleg) az olyan részeket, amelyeket a szentségek vételéhez elengedhetetlen volt érteniük.

A vallási szövegek írott fordításai igen hamar megjelentek. A 13. századtól lehetőség nyílt fordításban is olvasni a katekizmust. Ramon d'Avinyó, Lleida püspöke például 1325-ben elrendelte, hogy a plébániák tegyék elérhetővé a hittananyagokat latinul és népnyelven is. A mise alapszövegeinek (Confiteor, Agnus Dei, Credo, Pater noster) közérthetővé tétele eleinte az expozíció műfajával történt, de a 14. századra már el is készült a misekánon francia változata.² Ennél is jóval korábbi népnyelvű szövegeket tartalmazó forrás például a Red Book of Darley,³ ez a 11. századból származó szertartáskönyv óangol nyelven közli a keresztelési dialógusokat.

Magyarországon a *Nagyszombati Agendarius* az első olyan szertartáskönyv, amelyben népnyelvű betétek is helyet kaptak. Bűnbánati ordója kifejezetten érdekes e szempontból: nagyobb arányban tartalmaz magyar, mint latin szövegeket.⁴ A feloldozást és minden olyan szakaszt, amely a pap eligazítására szolgál, latin nyelven közli a forrás, de a közgyónás, a lelkítükör, a penitenciaszabás és minden buzdítás köznyelven jelenik meg benne. Logikáját a következőképpen

² Antoni Ferrando FRANCÉS i Xavier Serra ESTELLÉS, *Una cànon de la missa del segle XIV en romanç: Estudi i edició de la versió de Guillem Angelés (ACV, Ms. 169)* (València: Publicacions Universitat València, 2007), 13–17.

³ Cambridge, c. 900–1099, 400'. Helen GITTO, „The audience for Old English texts: Ælfric, rhetoric and ‘the edification of the simple’”, *Anglo-Saxon England* 43 (2014): 231–266.

⁴ A *Nagyszombati Agendarius* valóban az első olyan magyar szertartáskönyv, amely népnyelven tartalmazza a gyónás egyes formuláit. Ugyanakkor például a gyónás egyik lényeges eleme, a Confiteor, más, a T-nél korábbi magyar kódexekben is megjelent. Lásd: BARTÓK Zsófia Ágnes, „A gyónás magyar nyelvű szövegeimlékei”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 317–333.

lehet megfogalmazni: népnyelvűek azok a formulák, amelyek funkciójukból kifolyólag megkívánják, hogy a hívő megértse őket, latinul pedig a papnak szóló útmutatások és az Istenhez szóló imák szerepelnek.⁵

A népnyelvűség penitenciálékban való megjelenése nemzetközi összefüggésben nem egyedülálló jelenség a korban. Kutatásom során a feldolgozott anyagban közel harminc olyan könyvet találtam, amelyek gyóntatási útmutatójában kisebb-nagyobb mértékben találkozhatunk népnyelvű szövegekkel. A köznyelv szertartáskönyvbe való „beszivárgásának” módja szerint (a T-n kívül) három szint különböztethető meg.

Az elsőt az utalás fokozataként határozom meg, s egy Trierből származó 1574-es útmutatón szemléltetem.⁶ A forrás megtévesztő, hiszen első ránézésre nehéz felfigyelni a népnyelvű vonatkozásokra. A trieri bűnbánati ordó egyetlen német rubrikát sem közöl, és az elhangzó szövegek tekintetében is csak egyetlen rövid, alig észrevehető kifejezés, a *Benedic pater* kezdőformula német fordítása szerepel. Azonban a paphoz szóló útmutatásban, bár csak utalás szintjén, megjelenik egy engedmény: az említett kezdőformula és a közgyónás szövege is elhangozhat latinul, vagy pedig köznyelven.⁷ A pap által elmondandó, de a gyónó értő hallgatását igénylő bűnök felőli kikérdezés,⁸ a buzdítás (vagy buzdítások) és a penitenciaszabás szintén megtörténhet népnyelven.

A T-hez képest jóval kevesebb, de a trieri forráshoz viszonyítva több népnyelvű betétet tartalmaz egy Gnieznóból származó 1579-es forrás.⁹ Az útmutató szövege latin, viszont a közgyónást kétféle változatban is közli. Meglepő módon e két variáns közül egyik sem latin, hanem egy lengyel és egy német fordítás kap helyet a rítusszöveg végén, mintegy hozzátoldásként. Valószínű, hogy e pozíció a latin mint szent nyelv kitüntettségét, felsőbbrendűségét hivatott érzékeltetni a köznyelvel szemben.¹⁰

⁵ A *Nagyszombati Agendarius* népnyelvű szövegeiről bővebben: FEKETE Csaba, *A Nagyszombati Agendarius: Magyar nyelvű szertartási betétek az esztergomi rítusból 1583, 1596* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011) című munkája és VARGA Benjámin *Agendarius Strigonoensis* című szövegkiadáshoz írt bevezetője (előkészületben).

⁶ Trier, 1574, 98–102.

⁷ „Post generalem confessionem Latino, vel vernaculo sermone dictam usque ad illam partem (Ideo precor) sinat ea confitentem per se dicere, quae meminit, vel interroget pro qualitate, et condicione confitentis secundum ordinem Decalogi...” Trier, 1574, 100.

⁸ A körülmények kikérdezése alatt a bűn helye, ideje, illetve a gyónó személye, állapota, vétkestársa és célja felőli tudakolozás értendő.

⁹ Gniezno, 1579, 42–51.

¹⁰ A latin nyelv liturgikus használatáról bővebben: FÖLDVÁRY Miklós István, „A latin mint liturgikus nyelv fogalma és a lehetőségei a kortárs lelkiségben”, in *A jó harc. Tanulmányok az ősi*

A harmadik kategória, melyet egy 1582-ből származó nevers-i forrás képvisel,¹¹ népnyelvű betéteinek mennyiségét tekintve megközelíti a T-t. Ám a francia és a latin részek megoszlásában fordított a T-hez képest a logikája. A nevers-i penitenciáléban nem a gyónóhoz szóló és a gyónó részéről elhangzó formulák jelennek meg népnyelven, hanem a gyóntatópaphoz intézett utasítások.

Ha figyelembe vesszük a bemutatott penitenciálék három szintjét, datálását és az 1583-ból származó T-t, úgy tűnhet, hogy a bűnbánati ordók népnyelvűségének szertartáskönyvben való megjelenése egy időben meghatározott, ütemezett folyamat, sőt a kor, nevezetesen a katolikus restauráció terméke. Hiszen tény, hogy a hitújítás kora a népnyelvűsítést is napirendre tűzte. Miért ne lehetett volna a népnyelvűsítés – mintegy válaszként a reformáció törekvéseire – a katolikus restauráció egyik programpontja is?¹²

E feltételezést két dolog cáfolja. Egyrészt, mint azt már fentebb kifejtettem, sokkal régebbre mutató gyakorlat áll a szertartáskönyvek népnyelvű szövegei mögött. Valószínű, hogy már jóval azelőtt használatban voltak, hogy bekerültek volna a szertartáskönyvekbe, csak éppen szóban hagyományozták őket. Másrészt egy Chartres-ből származó, a húsvét előtti közös, nyilvános gyóntatás menetét közlő szertartáskönyv sem támogatja a felvetést.¹³ A nyomtatvány 1490-ből származik, azaz nemcsak a katolikus restaurációt előzi meg, hanem a reformáció elindulását is, bűnbánati ordójának mégis 90%-a népnyelvű.

Lelkiismeret-vizsgálat

A T figyelemreméltó eleme a feltűnően humánus lelkitükör. Már önmagában is érdekes és behatóbb vizsgálatra érdemes szertartáskönyvbéli megjelenése, hiszen a lelkitükört ma az önvizsgálat segédeszközeként határoznánk meg. Az elmúlt néhány évszázad imakönyveiben¹⁴ a gyónást megelőző, önálló felkészülést szol-

római rítusról és a katolikus szent hagyományról, szerk. PÁNCZÉL HEGEDŰS János (Poggibonsi–Budapest: Casa Editrice » La Magione « – Miles Christi, 2006), 209–214. A népnyelvűség problémájáról pedig: HANULA Gergely, *Anyaszentnyelvünk* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2016).

¹¹ Nevers, 1582, 21^r–26^v.

¹² VARGA Benjámín, „Mossóczy Zakariás népnyelvű rituálékisérlete a XVI. Századból: Régi kérdések, régi válaszok?” *Magyar Egyházzene* XXIV., 3. szám (2018/2019), 305–318.

¹³ Chartres, 1490, 85^v–91^r.

¹⁴ Pl.: PÁZMÁNY Péter, szerk., *Kis Pázmány imakönyv* (Budapest: Szent István Társulat, 1932) vagy RADLINSZKY Endre, szerk. *Mennyei hangok: Oktató, szertartásos, énekes imakönyv ker. katolikusok használatára* (Budapest: Rózsa Kálmán és Neje, 1901).

gálja, műfaját tekintve az önerőből végzendő lelkiismeret-vizsgálat képességét feltételezi a gyónó részéről.¹⁵ Ennek hiányában a pap feladata a gyónás során eljuttatni a gyónót bűneinek őszinte feltárására: Telegdi Miklós korában és azelőtt még sokkal inkább ez volt a lelkítükör rendeltetése. Ezért is jelenhetett meg szertartáskönyvekben, vagy még előbb kánonjogi gyűjteményekben.

A T a következőképpen vezeti fel a bűnök kikérdezését: „Ha talán a gyónó tapasztalatlan lenne abban, hogy önmaga vallja meg a bűneit, vagy nem tudná felsorolni azokat, akkor figyelmesen kérdezze és vizsgálja őt a pap, és kérje meg, hogy a kérdés minden egyes részére feleljen!”¹⁶ Bár a rubrikában konkrétan nem jelenik meg, a kikérdezés alatt a lelkítükör bűnlajstroma értendő, valamint a hozzá tartozó körülmények felőli kikérdezés. Ezeket buzdítások fogják keretbe.

A T lelkítükörének egyik jellegzetessége, hogy a hibavétések kérdések formájában vannak megfogalmazva. Irányultságukból, az igék egyes szám második személyű alakjából ítélve alapvetően felolvasásra lettek szánva. E téren megegyeznek a nagyheti nyilvános, közös gyónások felsorolásaival. Az egyetlen különbség, hogy az utóbbiak bűnlajstromának szerepe a T lelkítükörtől eltérően nem a kikérdezés.

A bűnökért való vezeklés gyakorlatának alakulásával (nyilvános vezeklés, kiközösítés és visszafogadás, kollektív gyónás, magángyónás) a lelkítükör szerepe is változott. Az önvizsgálat, sőt a T-ben feltűnő kikérdezés is mint a bűnlisták használati módja viszonylag kései fejlemény, és kizárólag magángyónásban jelenik meg.

Kezdetben a nyilvános vezeklés bűnlajstroma nemcsak a vétkeket, hanem az azok súlyosságához mért penitenciát, az ún. tarifát is tartalmazta. A magángyónás megjelenésével a nyilvános vezeklés vesztett jelentőségéből, de nem tűnt el, sőt még az évenkénti magángyónást elrendelő IV. lateráni zsinatot¹⁷ is túlélte. A magán- és a nyilvános gyónás huzamos ideig kiválóan megfér egymás mellett.¹⁸ E jelenséget leginkább a francia területekről származó 16. századi szertartáskönyvek bizonyítják, amelyek egyszerre tartalmazzák a magángyónás gyakorlatának útmutatóját és az általam nagyheti nyilvános, közös gyónásnak nevezett rítus leírását. Ez utóbbi általában nagycsütörtökön, az Eucharisztia megalapításának és a

¹⁵ Michael E. CORNETT, *The Form of Confession: A later Medieval Genre for Examining Conscience: Doctoral Thesis* (Chapel Hill: University of North Carolina, Department of English and Comperative Literature, 2011), 65–66.

¹⁶ Nagyszombat, 1583, 80. [Saját fordítás.]

¹⁷ A zsinat minden 7 évnél idősebb hívőnek legalább évenkénti egyszeri gyónást írt elő.

¹⁸ Mary MANSFIELD, *The humiliation of Sinners: Public Penance in Thirteenth-Century France* (Ithaca: Cornell University Press, 2005), 1–7.

vezeklők visszafogadásának napján zajlott, és lehetőséget biztosított a híveknek, hogy rituális keretek közt, közös gyónás révén részesüljenek a bűnbocsánat szentségében, majd magukhoz vehessék az Oltárszentséget. E szertartás „lelkitükre” a közgyónás szövegébe¹⁹ ékelődik be, és rituális elemként viselkedik. Pontosabban a rubrika szerint a gyülekezet a Confiteor első szakasza után hangosan sorolja a bűnök fő- és alágazatait. A bűnmegvallást a közgyónásnak a személyes gyónásból ismeretlen szakasza zárja, nevezetesen a következő mondat: „Elkövettem azokat a vétkeket, amelyeket felsoroltam, vagy legalábbis nagy részüket.”²⁰

A lelkitükör magángyónásban való megjelenése nem jellemző, de nem is kizárólag a T sajátja. Egy Tarragonából származó szertartáskönyvben találkozhatunk hasonlóval.²¹ A két lelkitükör közti szembevetendő különbség a közlés (a tarragonai latinul sorolja a vétkeket, a T népnyelven) és a megfogalmazás módja (míg a T kérdések formájában közli a bűnlajstromot, ezzel is megkönnyítve a gyóntató munkáját, a tarragonai kijelentő formában tartalmazza). A bűnök ágazatait tekintve részben egyezik a két lelkitükör: mindkettő említi a Tízparancsolat elleni vétkeket és a hét főbűnt, a T lelkitükre azonban kiegészül az idegen bűnökkel. Viszont a vétkek ágazatainak kifejtésében a katalán lelkitükör bővebb, mint a magyar.

Ugyancsak tartalmasabb lelkitükört találunk a nyilvános, közös gyónás közlő szertartáskönyvekben. A Tízparancsolat és a hét főbűn mellett megjelenik az öt érzékszervből fakadó bűn, megjelennek a hit tizenkét cikkelye ellen elkövetett vétkek, az egyház hét szentsége elleni vétkek, de olyan kategóriák is külön vannak említve, mint a hálátlanság, az álszentség és érdemtelen dicsőség, a zúgolódás és az ócsárlás.

Buzdítások

Meglepő, de a T népnyelvű szövegeinek nagy részét nem a terjedelmes lelkitükör alkotja, hanem a buzdítások (exhortációk). A buzdítást mint műfajt meghatározni igen nehéz. A *Magyar Katolikus Lexikon* a következő értelmezést kínálja: „pozitív hatás az erősebbtől a gyengébbre, a nagyobbtól a kisebbre; szorosabb értelemben az ember képességeinek felismerésére és használatára irányuló ösz-

¹⁹ A közgyónás vagy Confiteor egy olyan ősi liturgikus ima, amely a bűnök megvallásának kezdetét és végét jelzi. Két tételből áll, és nem tartalmazza a bűnök katalógusát. Arra szolgál, hogy a gyónó kinyilvánítsa általa bűnösségét Isten és az egyház előtt, és az egyház segítségéért folyamodjon. CORNETT, 2011, 80–81.

²⁰ Lásd pl.: Noyon, 1546, 37^r. [Saját fordítás].

²¹ Tarragona, 1550, 45^v–49^r.

tönzés önmagára ébresztése, jóra lelkesítése. Történhet szóval, példával (és ez a legfontosabb), tekintettel, segítségnyújtással.”²² Liturgikus rendeltetését tekintve a prédikáció sajátos műfaja. Ahhoz azonban, hogy világossá váljék a buzdítás liturgikus szerepe, rövid kitérőt kell tenni a prédikáció mint műfaj változásának történetébe.

Hosszú az út, amely a prédikációk írott és magánolvasmánynak szánt változataihoz vezet. A prédikációk huzamos ideig kizárólag „a hit és az erkölcs igazságait közösség előtt oktató céllal előadandó beszédek” voltak.²³ Kezdetben formai megkötés nélkül alkották meg és nem jegyezték le őket.

Az első Magyarországon írott, fennmaradt emlékek latin nyelvűek. Ezek többnyire szertartáskönyvben található kidolgozott mintapredikációk (homília, szermó), amelyek a népnyelvű igehirdetéshez és okításhoz nyújtottak segítséget a klerikusoknak a rítusok elvégzése során. Ismerünk ilyen német területről is: például az Ulrich augsburgi püspök temetésén elhangzott prédikációt 973-ból. Magyar vonatkozásban ilyenek Hartvik püspök 11–12. század fordulójáról származó *Agenda pontificalis*ának a szermói. E szertartáskönyvben négy szermó is található. Mindegyik kidolgozott, latin nyelvű és a nagycsütörtöki rítushoz tartozik. Az első szermó a visszafogadott vezezlőkhöz intézett intés. A második a krizmaszenteléshez kapcsolódik. A harmadik a katolikus hitről szól, a negyedik pedig a lábmosást mint szimbolikus cselekményt taglalja.²⁴ Közös vonásuk a mély liturgikus beágyazottság: az ilyen beszédek az őket körülvevő szertartási cselekménytől nyerik létjogosultságukat, és azt gazdagítják, arra hatnak vissza azzal, hogy a benne rejlő jelentésgazdagságot kifejtik, megragadhatóvá teszik. Számos ilyen beszéd maga is liturgizálódott, azaz állandó, változatlan elemévé vált például a vezezlők visszafogadása vagy a papszentelés szertartásának. Ezeket az exhortációkat szokás allokúciónak is nevezni.

A szertartáskönyvek és a prédikációgyűjtemények idővel elindultak a népnyelvűsítés útján. Először csak a prédikációk latin változata mellé kapcsolták azok népnyelvű fordítását vagy átdolgozását – kiváló példa erre a Pray-kódexben található *Halotti beszéd* –, majd a prédikációk nemcsak szóban, hanem írásban is népnyelvűvé váltak. Jelentős szerkezetbeli változás tehető a 13. századra, amelynek kiváltója egyrészt az eretnekmozgalmak megjelenése, másrészt a megnövekedett városi lakosság pasztorálása volt, amelyet már a püspökök képtelenek vol-

²² DIÓS István és VICZÁN János, szerk., *Magyar Katolikus Lexikon* II. (Budapest: Szent István Kiadó, 1996), 125.

²³ Uo., 249.

²⁴ Bővebben: FÖLDEVÁRY Miklós István, *Egy úzus születése II.* című előkészületben lévő tanulmánya.

tak segítség nélkül ellátni. E prédikációk, Madas Edit kifejezésével élve themák, felépítésüket tekintve bonyolultak, bibliai idézetekben gazdagok és hangsúlyos bennük az egyházi tekintélyekre való hivatkozás.²⁵

A buzdítások tehát felépítésükben megegyeznek az imént ismertetett szerzőkkel, a szerepük viszont nem az okítás, hanem az ösztönzés. A T-ben négy exhortáció is szerepel, amelyeknek szövege, ahogyan a szerzőké sem, természetesen nincs köbe vésvé, csupán mintaként szolgál.²⁶ Az első buzdítással a papnak a gyónót bűneinek igaz és őszinte megvallására kell sarkallnia.²⁷ A másodiknak a Tízparancsolat felőli kikérdezést kell előterjesztenie.²⁸ A harmadik buzdításnak vizsgálatként abban az esetben kell elhangoznia, ha a gyónó túlságosan töredelmes lelkiállapotban van.²⁹ Emellett Telegdi közöl egy exhortációt arra az esetre is, ha ennek éppen az ellenkezője történék meg, azaz, ha a pap úgy ítélné meg, hogy „a gyónó nem igazi fájdalommal bánja a vétkeit”³⁰.

A feldolgozott anyag alapján a személyes gyónást közlő források elenyésző mennyiségben tartalmaznak csak buzdításokat. Viszont több exhortáció is található a húsvét előtti vagy nagycsütörtöki közös, nyilvános gyónás menetét tartalmazó, többnyire francia területekről származó könyvekben.³¹ Mivel e rítusok csak gyakorlatukban térnek el a magánygyónástól, míg felépítésükben és funkciójukban megegyeznek vele, nincs akadálya a nyilvános nagyheti exhortációk és a T buzdításai összevetésének. Mennyiségileg több olyan forrás is akad, amely felveszi a versenyt a magyar gyónatási útmutatóval. Ám buzdításaik tartalmát és célját tekintve nincs párhuzam a T-vel: a nagyheti közös, nyilvános gyónások exhortációi a szentáldozásban való részvételre ösztönzik a híveket, amelynek a bűnbánat szentségében és az abból fakadó feloldozásban való részesedés a feltétele.

A T buzdításai mégsem egyedülállóak. Kutatásom során kevés olyan magánygyónást találtam, amelyben akár utalás, akár megírt szöveg szintjén helyet kaptak volna exhortációk, mégis, ha a T buzdításait külön-külön, tartalmuk szerint

²⁵ A prédikáció mint műfaj változásáról szóló kitekintésben nagymértékben felhasználtam: MADAS Edit, *Középkori prédikációsirodalmunk történetéből* (Debrecen: Kossuth Egyetem Kiadó, 2002), 54–74, 83–84, 104–105, 127–128.

²⁶ A szertartáskönyv a „his aut similibus verbis” kifejezéssel valamennyi exhortáció előtt utal a buzdítások tartalombéli, retorikai kötetlenségére.

²⁷ Nagyszombat, 1583, 77–79.

²⁸ Uo., 80–81.

²⁹ Uo., 105–107.

³⁰ Uo., 107–110. [Saját fordítás.]

³¹ Pl.: Autun 1503, 72^v–77^v.

vizsgáljuk, egy kivétellel mindegyiknek található legalább egy párja a nemzetközi palettán.

A T bűnvallomásra ösztönző buzdításához hasonló tartalmaz a Nevers-ből származó 1582-es forrás.³² A T második exhortációja a kivétel. Azzal megegyező vagy legfeljebb hasonlóságot mutató beszédet egyetlen általam vizsgált szertartáskönyv sem közöl. Ellenben a gyónó lelkiállapotára irányuló buzdítások nem a T-ben jelennek meg először. A már említett trieri gyóntatási útmutató,³³ habár egyetlen buzdítást sem közöl, felhívja a gyóntatópap figyelmét, ahogyan azt a T is teszi, hogyha esetleg a gyónó „hasonló a reményvesztett emberhez”,³⁴ vagy éppen ellenkezőleg, ha „nem eléggé töredelmes, és nem igaz fájdalommal bánja a vétkeit”,³⁵ akkor állapotához mérten vigasztalja, biztassa őt a pap, illetve feddje meg. Érdekes azonban, hogy a T kivételével egyetlen olyan forrás sincs, amely nemcsak a paphoz szóló utasításában említi, hanem meg is mutatja, pontosan hogyan hangozhatott egy ilyen vigasztalás vagy dorgálás.

Levonva a következtetést, a T buzdításai sem mennyiségük, sem elhangzásuk célja alapján nem számítanak egyedieknek. Kérdés viszont, hogy stílusuk, közlés-módjuk tekintetében különlegeseknek mondhatók-e ezek a beszédek.

Egyedi stiláris elem: erős pszichológiai érzékenység

A T buzdításai megszólítással („Szerelmes atyámfia”) kezdődnek, és számottevő mértékben tartalmaznak bibliai párhuzamokat. Ebben megegyeznek mind a nevers-i, mind pedig a nagyheti nyilvános, közös gyónás buzdításaival. De stílusuk eltér. A nevers-i forrás inkább filozofikusnak mondható, a nagyheti nyilvános, közös gyónást közlő szertartáskönyvek exhortációi pedig sem tematikájukban, sem stílusukban nem egyeznek a T beszédeivel.

A T exhortációi, bár más-más vonatkozásban hangzanak el, stílusukban mégis összetartanak. A közös stilisztikai összetevőjük az erős pszichológiai érzékenység. Mít takar ez?

Mint minden más, állapotbéli változást eredményező rítusnak, a gyónásnak is része egy liminális szakasz. Az a küszöbállapot vagy köztes fázis, amikor a rítusban résztvevő már nincs a rítus megkezdését megelőző állapotában, de még

³² Nevers, 1582, 21^r–26^r.

³³ Trier, 1574, 100.

³⁴ Nagyszombat, 1583, 77–79. [Saját fordítás.]

³⁵ Uo., 107–110. [Saját fordítás.]

nem lépett át a rítus elvégzése utáni állapotba.³⁶ Victor Turner antropológus az állapotváltozást eredményező, azaz átmeneti rítusok vizsgálata során megfigyelte, hogy a liminális szakaszban szimbolikus szinten uralkodó elem a megaláztatás vagy megalázottság.³⁷

A gyónásban ez azt jelenti, hogy amikor a gyónó a bűneiről beszél, lelki értelemben vett önlecsupaszítást végez. Legbensőbb titkait tárja fel a pap előtt, melyek kimondása kétségkívül megterhelő, a megalázottság érzését előidéző folyamat. Telegdi buzdításai azonban kiválóan kezelik ezt a bűnbánat szentségének liminális szakaszából fakadó megalázottságot.

Az első buzdításban a pap három szempontból is megnyugtatta a gyónót. Egyrészt kijelenti, hogy mindnyájan bűnösök vagyunk, és nincs olyan ember, aki ne vétett volna még az Isten ellen.³⁸ Másrészt kiemeli, hogy Jézus a bűnösök meggyógyításáért jött a világba.³⁹ Harmadrészt pedig a pap saját fölérendelt státusának árnyalásaképpen közli, hogy bár jogában áll mint bírónak meghallgatni a gyónót és penitenciát szabni rá, mégis ugyanolyan bűnös ember, mint az, aki a vallomást teszi.⁴⁰

A második exhortációban a pap önvizsgálatra szólítja fel a gyónót. Ebben a buzdításban konkrétan nem mutatkozik meg a pszichológiai érzékenység. Inkább tárgyilagosnak nevezhető a szöveg, megfogalmazásában mégis érezhető egyfajta kedvesség és empátia. Ezzel szemben a gyónó aggályos állapotára fenntartott buzdítás már funkciójából fakadóan is magáért beszél. Több bibliai nevet sorakoztat fel: arra buzdítja a gyónót, hogy Júdához és Káinhoz hasonlóan ne essék kétségbe, hanem higgyen Isten irgalmában. Hiszen miképpen Dávidnak, Péternek és Mária Magdolnának megbocsáttattak bűnei, úgy a megtérő emberen is megkönyörül az Isten.⁴¹

Az utolsó exhortáció, a megfeddés elhangzásának célja szerint nehezen egyeztethető össze az eddigiekre jellemző pszichológiai érzékenységgel. De tartalmát, hangvételét tekintve igen: az előző buzdításokhoz hasonlóan modora előzékeny; inkább tanító jellegű, semmint korholó. A lehető legfinomabban, megértést sugározva szól a vétkeket kellőképpen nem bánó gyónóhoz: „Értem, atyámfia,

³⁶ Arnold, van GENNEP, *Átmeneti rítusok*, ford. VARGYAS Zoltán (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2007), 55. Lásd még: KERÉNYI Károly, „Gondolatok a bűnvallomásról”, in KERÉNYI Károly, *Halhatatlanság és Apollón vallás* (Budapest: Magvető Kiadó, 1984), 276–285.

³⁷ Victor TURNER, *A rituális folyamat*, ford. OROSZ István (Budapest: Osiris Kiadó, 2002), 180–191.

³⁸ Nagyszombat 1583, 77.

³⁹ Uo., 77.

⁴⁰ Uo., 79.

⁴¹ Uo., 105–106.

a te vallomásodból, hogy bűnös vagy, de szintén azt nem találom benned, ami nélkül a bűnös ember bűneinek bocsánatját nem nyerheti [...]”⁴² Miközben igyekszik ráébreszteni a gyónót bűnbánatának hiányosságára, barátságosan és kedvesen intéz hozzá kemény szavakat: „Én hiszem, az forog elmédbe, hogy kegyes és irgalmas az Isten, kész minden bűnösnek megkegyelmezni [...]. De azt vedd ám eszedbe, hogy nemcsak irgalmas, hanem igaz is!”⁴³

A T-ben a pszichológiai érzékenység nemcsak a buzdítások sajátja: több ponton is megjelenik a paphoz intézett utasításokban.⁴⁴ Hogy tudatos volt-e a pszichológiai érzékenység kitüntetettsége a bűnbánati ordóban, nem tudni. Nagy valószínűséggel igen, hiszen mind a buzdítások, mind a rubrikák arra engednek következtetni, hogy a T az empátia legmagasabb fokával rendelkezik. Tökéletesen kezeli a liminális fázis önlecsupaszító voltának a gyónóra gyakorolt hatását.

„[...] **confessio autem sacramentum est regis aeterni**”⁴⁵

Az útmutatóban megjelenő pszichológiai érzékenységet, a bizalom megerősítését tovább hangsúlyozza a feloldozás után a gyóntatási titokról szóló, ahhoz mintegy különálló elemként kapcsolt szöveg. A textus lényege a gyóntatópap kötelességének nyomatékosítása: mindazt, ami a gyónásban elhangzik, „semmiféle emberi tekintély vagy parancs befolyására”⁴⁶ nem szabad felfednie. Ahogy a 20. században Prohászka Ottokár írja: „[...] lelkünk állapota a legkényesebb, a legfontosabb ügyünk; a szívnek bensőségébe való beavatás oly bizalom, melyet a természetes erény a végletekig terjedő titoktartással jutalmazhat meg csupán.”⁴⁷ Éppen ezért a szöveg többször is emlékezteti a papot kiemelt szerepére: a pap mint egyén a gyónásban eltűnik. A vallomást nem mint ember, hanem mint Isten hallgatja. Ezért ha bíróságra tanúnak idéznék be, és olyan dolgok felől kérdeznék, amelyeket kizárólag a gyónásból ismer, azt kell válaszolnia, hogy semmit sem tud. Ha pedig arra kényszerítené valaki, hogy tárja fel a gyónási titkot, inkább áldozza fel életét, mint hogy megszegje a titoktartást.

⁴² Uo., 107.

⁴³ Uo., 108.

⁴⁴ Ezen a papnak szóló olyan felszólításokat értem, mint a túlzott kíváncsiszkodásra való hajlam fékezése, a szem lesütése, óvatosságra intés a paráznaság módozatainak kikérdezésekor.

⁴⁵ Nagyszombat, 1583, 112–114.

⁴⁶ Uo., 112. [Saját fordítás.]

⁴⁷ PROHÁSZKA Ottokár, *A keresztény bűnbánat és bűnbocsánat* (Budapest: Szent István Társulat, 1927), 145.

A szöveg utolsó soraiban három forrásra is szerepel hivatkozás. Egyrészt két rendeletre (*decretalis*), melyek a gyónási titkot felfedő pap büntetését tartalmazzák, másrészt Eisengrein Márton gyóntatási kézikönyvére, amely ajánlott olvasmányként jelenik meg a gyakorlatlan gyóntatók részére.

Bár az sem biztos, hogy a korábban ismertetett buzdítások Telegditől származnak, a gyónási titokról szóló hozzátoldás kétségkívül átvétel, mégpedig a szöveg végén említett Eisengrein Márton gyóntatási kézikönyvéből,⁴⁸ melynek jóval hosszabb szakaszát Telegdi három oldalba vontta össze. Hogy miért látta jónak a gyóntatási útmutatóhoz hozzátoldani ezt a részt, kérdéses. Egyetlen általam vizsgált bűnbánati ordóban sem jelenik meg ekkora hangsúllyal a gyónási titok: ha egyáltalán van szó róla, akkor is csak egy szó vagy szókapcsolat, legfeljebb egy mondat erejéig.

Következtetés

Arra a kérdésre, hogy vajon különlegesnek számít-e a T a korabeli európai viszonylatban is, a legmegfelelőbb válasznak azt tartom, hogy részben számít annak. A T népnyelvű betéiteit, exhortációinak mennyiségét, elhangzásuk célját, valamint lelkitükrét, annak formáját és tartalmát tekintve nem jelent újítást. Mégis kimutatható egy olyan érték, amellyel a nemzetközi palettán csakis a T rendelkezik. Nem más ez, mint a penitenciálét átható erőteljes pszichológiai érzékenység, mely legintenzívebben kétségkívül a buzdításokban kap teret.

Felmerül a kérdés: mi az oka annak, hogy a T magas szintű pszichológiai érzékenységet tanúsít, s e szemlélet miért éppen a buzdításokban mutatkozik meg a legerőteljesebben?

Úgy vélem, történelmi oka van. A katolikus egyházat a 16. században a protestantizmus előretörése fenyegette. A reformáció népnyelvűsítő és prédikációs programmal lépett fel. Bár tény, hogy a 16. századi penitenciálékban megjelenő népnyelvűség, buzdítások és lelkitükrök már jóval a protestantizmus megjelenése előtt is léteztek, megszorodásuk bizonyára a reformáció kihívására adott válasz volt.

Telegdi Miklósna kettős problémával kellett szembenéznie. Mint pécsi püspöknek nemcsak a reformáció okozta veszélytől kellett megvédenie a magyar

⁴⁸ Martin EISENGREIN, *Confessionale, in quo universa materia de confessione peccatorum apud catholicos usitata per quaestiones explicatur: simulque poenitentibus modus examinandi conscientiam, et peccata sua cum Deo, tum sacerdoti confitendi commodissimus praescribitur* (Ingolstadt: Sartorius, 1577), 125–138. VD16 E 795.

katolikus egyházat, hanem a török megszállás okozta politikai-kulturális krízisben a hit megőrzése és megerősítése is feladata volt. Valószínű, hogy e hányatott időszakban a népnek fokozott igénye volt arra, hogy az egyházi méltóságok beszédeket intézzenek hozzá. Bátorítsák a hit megtartására, közvetítsék Krisztus evangéliumát.

Telegdi a reformáció eszköztárát használva lépett fel a fenyegetéssel szemben. A bűnbocsánat szentségének rítusát, amelynek megtartása vagy elvetése a protestantizmusban sokáig kérdéses volt, Magyarországon elsőként építette be szertartáskönyvbe. Népnyelvűsített, lelkitükröt és számos buzdítást illesztett a gyóntatási útmutatóba.

A buzdítások mennyiségére és az azokban kicsúcsosodó pszichológiai érzékenységre, úgy gondolom, szintén magyarázat a történelmi háttér. Ehhez azonban Telegdi Miklós személyes indíttatása is társult. Méltán híres prédikációs tevékenységéről,⁴⁹ így nem csoda, ha a gyóntatási útmutatásokban is teret engedett az exhortációknak. Mindemellett a buzdítás viszonylag kötetlen műfaj, stílusában és tartalmában is tükrözi alkotóját. Telegdi a humanista iskolában képezte magát, prédikációiban mégsem a fennköltiségre, hanem a közérthetőségre törekedett. Valószínű, hogy felismerte, a katolikus egyház megmaradását csak úgy biztosíthatja, ha ő maga a tömegekhez szól, és figyelembe veszi azt a tényezőt, amelyre a leginkább lehet hatni, s amely valamennyi embernek ugyanúgy fontos: a pszichét.

⁴⁹ Lásd: TELEGDI Miklós, *Az evangéliomoknak, melyeket Vasárnapokon és egyéb Innepeken esztendő által az Anyaszentegyhazba olvasni es predicalni szoktanac, magyarazattyanac*. A postilla-sorozat első része, *Melly magaba foglalja az Aduentül Husvetig valo vasarnapi Evangeliomokat, egynehany egyéb innepeknek (kiknek Szamat meg talalod ezt e levelet elfordetuan) Evangeliomival, es az oltari szentségrül valo harom predicatioual egyetembe*, 1577-ben született, Appfel Mihály nyomtatta Bécsben. RMNY 374. A prédikációs könyvet jelenleg a Harvany Lajos Múzeum őrzi, 2019-ben nagyszabású retusáláson esett át. A második rész, *Melly magaban foglalhya Husvettol fogva Adventig valo vasarnapi evangeliomokat egy nehany egyéb innepeknek... Euangeliomiual, egyetembe...*, 1578-ra tehető, Nagyszombaton nyomtatták. RMNY 418. A harmadik rész pedig, *Melly magaba foglalhya a Szentec innepire valo Euangeliomokat...*, 1580-ban készült, szintén Nagyszombaton. RMNY 474.

A felhasznált szertartáskönyvek jegyzéke

Agendarius liber continens ritus et caeremonias quibus in administrandis sacramentis benedictionibus et aliis quibusdam ecclesiasticis functionibus paroeci et alii curati in dioecesi et provincia Strigoniensi utuntur (Apud Telegdi Miklós, Nagyszombat, 1583/1596), 76–114. Hozzáférés: usuarium.elte.hu.

Agendorum ecclesiasticorum liber in usum provinciae Gnesnensis conscriptus (Apud Cholinus Maternus, Gniezno, 1579), 42–51. Hozzáférés: <http://usuarium.elte.hu>.

Libri officialis sive agendae sanctae ecclesiae Treverensis (Apud Rotateus Ioannes, Trier, 1574), 98–102. Hozzáférés: <http://usuarium.elte.hu>.

Manuale curatorum ecclesiae Nivernensis dioecesis rationem modumque sacramenta ecclesiastica ministrandi continens (Apud Chaudière, Guillelmus, Nevers, 1582), 21^r–26^v. Hozzáférés: <http://usuarium.elte.hu>.

Manuale insignis ecclesiae Noviomensis auctum et recognitum cui recenter addita sunt quæ sequuntur (Apud Attaignant Petrus, Noyon 1546), 30^v–37^v. Hozzáférés: <http://usuarium.elte.hu>

Manuale sacerdotum secundum usum dioecesis Carnotensis (Apud Maynial Guillelmus, Chartres, 1490–1489), 85^v–91^r. Hozzáférés: <http://usuarium.elte.hu>.

The Red Book of Darley. Salamon and Saturn. Missale (Cambridge, Corpus Christi College, MS422, c. 900–1099), 400^r. Hozzáférés: <https://parker.stanford.edu/parker/catalog/fr61okh2998>.

Officiarium curatorum insignis ecclesiae Eduensis ... seu manuale secundum usum dioecesis Eduensis (Apud Estienne, Henricius I., Autun, 1503), 72^v–77^v. Hozzáférés: <http://usuarium.elte.hu>.

Ordinarium sacramentorum secundum honorabilem consuetudinem Tarraconensis ecclesiae (Apud Septgranges Cornelius de, Tarragona, 1550), 45^v–49^f. Hozzáférés: <http://usuarium.elte.hu>.

Melléklet

*A gyónás hallgatásának módja*⁵⁰

A pap, amikor Krisztus helyetteseként és a lelkek bírójaként a gyónók bűnvallását hallgatja, üljön a templom azon részében, ahol mindenki láthatja, viseljen reverendát és stólát, és szólítson fel minden gyónót, hogy járuljon elé.

Azt pedig, aki eléje járul, ne nézze ferde szemekkel, szigorú beszéddel ne illesse; zord tekintettel, szigorú embernek látszatát keltve ne oltson félelmet vagy szegényérzetet belé, hanem derűs arccal, jóindulatúan és barátságosan fogadja, kegyes és nyájas szavakkal szóljon hozzá.

Azután figyelmeztesse, hogy mindkét térdét meghajtván, arcát ne a papra, hanem a jobb vagy bal oldalára fordítsa, és erősítse meg magát a szent kereszt jelével, mondván:

Atyának és Fiúnak és Szentléleknek nevében. Ámen.

Azután szólítsa fel, hogy mondja el a közgyónást, amit ha a gyónó nem ismer, ekképpen mondja elő neki a pap:

GYÓNOM Uram Istennek, Boldogasszonynak, Szent Péter apostolnak, Szent Pál apostolnak és mind a több szenteknek. Vallom magamat vétkesnek lenni sok számtalan gonosz gondolatimba, beszédimbe és cselekedetimba. Mindennemű bűneimbe hagyom Isten előtt bűnössé magamat. Kérem Uram Istent, bocsássa meg bűneimet, kérem Asszonyomat, Szűz Máriát, Szent Péter apostolt, Szent Pál apostolt és mind a több szenteket, támadjanak mellettem, imádjanak Istent érettem. Kérlek tégedet is lelki atyám, imádj Istent érettem,

⁵⁰ Az alább közölt szöveg Telegdi Miklós pécsi püspök *Nagyszombati Agendarius*a gyóntatási útmutatójának részlete, amely Magyarországon elsőként tartalmazza a magángyónás módjának leírását. E penitenciále 1583-ból származik, jellegzetessége, hogy a latin szövegek mellett nagy számban jellennek meg benne népnyelvű elemek. Míg a gyóntató paphoz intézett utasításokat, a feloldozási formulákat és a gyóntatási titokról szóló bőséges leírás latinul közli a forrás, a buzdítások és a lelkitükör magyarul jellennek meg a szertartáskönyvben.

Fordításom VARGA Benjámín, *Agendarius Strigoniensis* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2022, megjelenés előtt) szövegkiadása alapján készült. A magyar szövegeket változtatás nélkül e szövegkiadás szerint közlöm. A fordítás elkészítésében segítségemre volt Martin Judit 2008-ban készített, kiadatlan munkája. Az eredetivel összevetette: Földvály Miklós István.

hallgasd meg az én gyónásomat és bűneimről való vallásomat, és oldozz meg engemet az Úr Istentől neked adatott hatalommal.

Azután a pap ezekkel vagy hasonló szavakkal buzdítsa a gyónót bűneinek igaz és őszinte megvallására:

SZERELMES atyámfia, tudjuk azt, hogy mindnyájan bűnösök vagyunk, és hogy senki közülünk nincsen, ki ez jelenvaló gyarló életbe az Úristen ellen sokképpen nem vétkezett volna. De azt is tudjuk, hogy a mi Urunk, Jézus Krisztus a bűnösökért jött e világra. Miképpen önnön maga tanúbizonyságot teszen felőle, mondván: „Nem igazakat jöttem hívni, hanem a bűnösöket.”⁵¹ Tanúbizonyságot teszen Szent Pál is, ahol emezt beszéli: „Igaz és kellemetes beszéd ez, hogy az Úr Jézus Krisztus e világra jött a bűnösöket megszabadítani.”⁵² Sőt ugyan megesküdt rajta a mi Istenünk, hogy nem akarja a bűnös embernek halálát, hanem azt kívánja, hogy megtérjen és éljen. Fogadást is tett felőle, hogy valamely órába őhozzá fohászkodandik és penitenciát tartand a bűnös, azonnal megbocsátja bűneit és soha többé azokról meg nem emlékezik.

Ezeket értvén, mivelhogy te is egy vagy a bűnösök közül, úgymint ki sokszor Isten ellen vétettél, az ő parancsolatit megszegted és akarataj ellen jártál, vedd eszedbe magadat és térj meg! Tarts penitenciát, sirassad a te bűneidet! Isten előtt és énelöttem, ki noha méltatlan, mindazáltal egyházi szolga vagyok, tégy gyónást, azaz vallást a te bűneidről! Azokról kiváltképpen, melyek a te lelkiismeretedet legfeljebb furdalják és rettegetik. Kit ha megmívész, én tégedet az Isten igéjéből megtanítlak, mit kelljen továbbá mívelned. Krisztustól az Anyaszentegyháznak adatott kulcsoknak erejével megoldozlak, és bűneidet megbocsátom. Kiből a te lelkednek nagy vigasztalása, öröme és nyugodalma következik. Mert tudod, hogy [amit] a mi Urunknak ígéreti szerint mi, az egyházi emberek, e földön megoldozunk, megoldozván leszen az mennyországban is, és valakiknek bűnüket megbocsátjuk, megbocsáttatik azoknak mennyben is.⁵³

Ha Isten előtt, ki mindenedet lát, nem szégyenletted megmívelní a bűnt, ne szégyenljed énelöttem is megvallani! Jobb, hogy énelöttem, ki szintén olyan bűnös vagyok, mint te, pironkodjál egy kevés ideig, hogysem mint ítélet napján az örök bíró előtt, a szent angyalok előtt és mind ez egész világ előtt szégyenkedjél. Amiről most igaz gyónást tész, azt akkor szemedre nem vetik, de ha valamit

⁵¹ Mt 9,13.

⁵² 1T 1,15.

⁵³ Vö. Mt 18,18; J 20,23.

most eltitkolsz és eltagadsz, akkoron örök szégyenedre és kárhozatodra szemedre hányattatik.

Orvos vagyok, úgy tudlak tégedet orvosolni, ha betegségedet megjelented. Tanító és oktató vagyok, úgy tudlak tanítani és oktatni, ha értem a te folytatkozásodat és szükségidet. Kész vagyok teneked szolgálni, csak értsem, mibe szűkölködöl az én szolgálatom nélkül.

Szabadon és bizvást megmondhatod pedig énnekem minden dolgodat, mert elhigygyed felőlem, hogy el lesznek temettetvén én nálam és soha senki tőlem meg nem érti. Láss hozzá azért dolgozhoz, és töredelmes szívvel jelentgesd ki a te vétkeidet!

Egy ilyesfajta buzdítás előrebocsátása után, ha a pap előtt ismeretlen a gyónó, kérdezze az állapotáról és a helyzetéről, hogy ezáltal jobban és alkalmasabban tudja faggatni a bűnök körülményeiről.

Azután kérdezze meg, mennyi ideje nem tartott bűnbánatot.

Majd érdeklődjék, vajon eleget tett-e a legutolsó gyónásban kiszabott elégtétel elvégzésének.

Utána vegye rá a gyónót, hogy önmagától ismerjen be minden olyan vétket, amelyre emlékszik.

Ha ez megtörtént, figyeljen bölcsen a pap, ha netalán a gyónó olyan bűnökről nem tett említést, amelyekben a pap úgy ítéli meg, hogy valószínűleg vétett, kérdezze ki azokról, nehogy szégyenérzetből vagy tudatlanságból elhallgassa azokat.

Ha talán a gyónó tapasztalatlan lenne abban, hogy önmaga vallja meg a bűneit, vagy nem tudná felsorolni azokat, akkor figyelmesen kérdezze és vizsgálja őt a pap, kérje meg, hogy a kérdés minden egyes részére feleljen. De azért vigyázzon, nehogy a túlzottan kíváncsi kérdéseivel mindkét nembéli egyszerű lelkeknek és kiváltképpen a fiataloknak valamiféle új és még soha ki nem próbált bűnre adjon alkalmat, és olyan dolgok megcselekvésére tanítsa őket, amelyeket önmaguktól nem tudtak megtenni.

Először pedig az Úr Tízparancsolata ellen elkövetett bűnök felől köteles kikérdezni őt. Amit akár ezekkel a szavakkal is megtehet:

SZERELMES atyámfia, a felséges mindenható Úristen, a tíz parancsolatba megjelentette minekünk az ő szent akaratját. Előnkbe adta azt is, amit kíván, azt is, amit tilt mitőlünk. Tekints be azért a parancsolatoknak rendibe, mint egy tükörbe, és lásd meg, melyik ellen mit vétettél gondolatodban, beszédedben és cselekedetedben. Hagytál-e valamit hátra abban, amit kíván, és míveltél-e valami olyat, melyet tilt Isten tetőled.

AZ ELSŐ PARANCSOLATRÓL

Először pedig az Úr Tízparancsolata ellen elkövetett bűnök felől köteles kikérdezni őt. Amit akár ezekkel a szavakkal is megtehet:

AZ első parancsolat emez: „Ne legyenek idegen istenid énelőttem!” Kiben azt kívánja a mi Urunk mitőlünk, hogy igaz hittel, erős reménységgel, és buzgó szeretettel ragaszkodjunk őhozzá, és se gondolatunkba, se beszédünkbe, se cselekedetünkbe oly dolog ne találtassék, ki az hittel, reménységgel és szeretettel ellenkednék.

A hit elleni vétkek

1. Legelőször azért azt kérdem tőled, ha tévelygettél-e valamikor a hit dolgában. Tartottál-e, avagy tartasz-e valami oly vélekedést, tévelygést, eretnokséget, mely a közönséges római Egyháznak hitével ellenkedik, avagy attól különbözik?

2. Kétkelkedtél-e, avagy kétkedel-e a hitnek valamely ágazatja felől?

3. Tanítottál-e, avagy intettél-e valakiket tévelygésre?

4. Olvastad-e az eretnekeknek könyvüket és írásukat?

5. Tartottál-e afféle könyveket, avagy mostan tartasz-e nálad?

6. Hallgattad-e a római hittől szakadt prédikátoroknak predikációjukat?

7. Kedveltél-e valaha az eretnekeknek, menttetted-e és oltalmaztad-e őket?

8. Embertől való féltedbe avagy szégyenletedbe tagadtad-e meg hitedet, hallgattál-e valaha, midőn a te hitedről szükség volt volna vallást tenned?

9. Vetekedtél-e, paraszt lévén, a hit felől?

10. Hívtad-e az ördögöt segítségül?

11. Bűbájos, babonás, varázsló és ördögös tudományt tanultál-e, avagy egyebet tanítottál-e rája?

12. Hittél-e álomnak, bűvölőknek, bájolóknak, varázslóknak, és jövődöt mondóknak, értekezted-e és kérdezted-e őtőlük, folytattál-e valami szükségbe hozzájuk?

A remény elleni vétkek

13. Az Istennek irgalmassága felől voltál-e kétes?

14. Míveltél-e valami gonoszt ahhoz bízodban, hogy az Isten irgalmas és megbocsátja?

15. Bízál-e fölöttébb magadba, elmédbe, erődbe, gazdagságodba, tulajdon érdemidbe?

16. Bízál-e valamely emberekbe feljebb, hogy semmint Istenbe?

A szeretet elleni vétkek

17. Gyűlölted-e valaha az Istent, és ha gyűlölted, miért?

18. Az Istent szeretted-e úgy, mint nem ömagáért, hanem evilági haszonért és jótéteményért?

19. Tennen magadat, avagy akármely egyéb embereket szeretted-e feljebb Istennél?

20. Zúgódtál-e és panaszkodtál-e Isten ellen azért, hogy amit tőle kívántál, úgymint jó egészséget, gazdagságot, jó szerencsét avagy akármit egyebet, meg nem adta teneked?

21. Cselekedtél-e valamit Isten ellen emberi kedvért?

22. Múltad-e el valaha az isteni szolgálatot, avagy akármi jó cselekedet[et] emberektől való szégyenletedbe, féltedbe, és embereknek kedvükért?

AZ MÁSODIK PARANC SOLATRÓL

AZ MÁSODIK parancsolat emez: „Istennek nevét hiába ne vedd!” Kibe tiltja ő szent felsége az ő nevének tiszteletlenségét. Lásd, ha vétettél-e valamiképpen ez ellen!

1. Tudva avagy szándékkal esküdtél-e hamisan?

2. Amit bizonynal nem tudtál, mondottad-e azt esküvéssel?

3. Fogadtál-e valamit hitedre avagy másképpen esküvéssel, amit meg nem akartál állani és meg nem állottál?

4. Szükségnek kívülről szoktál-e esküdni?

5. Amit Istennek fogadtál, szegted-e azt meg valamikor?

6. Káromlottad-e az Istent, azt tulajdonítván neki, ami hozzá nem illik? Mint-hogy kegyetlen, hogy valamit nem tud, valamire gondot nem visel, és akármit egyebet efféle?

7. Ítélted-e meg valaha az Istennek cselekedetét, gondolván avagy mondván, hogy emezt avagy amazt jobb lett volna különben mívelni annál, amint az Isten mívelte és szokta mívelni?

8. Hiába avagy csúfságba említetted-e az Istent?

9. Szentírásnak helyeit avagy cikkelyit hoztad-e elő tréfába, avagy hivalkodó beszéd között?

10. Mentetted-e valaha vételkedet avval, hogy Isten oka, mert ő úgy teremtett, hogy bűn nélkül nem lehetsz, avagy a szenteknek példájával, mondván, hogy a szentek is bűnösök voltak?

AZ HARMADIK PARANCSOLATRÓL

AZ HARMADIK parancsolat ez: „Megemlékezzél róla, hogy az ünnepet megszenteld!” Azaz minden evilági szorgalmatosságtól, gondtól és robotkodástól magadat megvonván, ünnepnapon az isteni szolgálatba és szent cselekedetekbe légy foglalatos.

1. Míveltél-e ünnepnap, avagy míveltettél-e kézi munkát?
2. Foglaltad-e magadat evilági gondba, szorgalmatosságba, kereskedésbe és akármilyen egyéb testi dologba?
3. Ünnepnapon gyakorlottad-e a korcsomát, torkosságot, vendégséget, táncot?
4. Múlattad-e el hivalkodó beszédekbe és cselekedetekbe az ünnepeket?
5. Múlattad-e el ünnepnapon a mise- és predikációhallást, az imádkozást és egyéb isteni szolgálatot?
6. Mikor misén, predikáción avagy egyéb isteni szolgálaton voltál, bujdosott-e széjjel elméd és gondolatod?
7. Sújtál-e, beszéllettél-e, mosolygottál-e az isteni szolgálatnak idején?
8. Jeles ünnepeken és kiváltképpen húsvét napján avagy a tájba meggyóntál-e? Vetted-e a Krisztusnak szent testét és szent véréjét?

AZ NEGYEDIK PARANCSOLATRÓL

AZ NEGYEDIK parancsolat ilyen: „Atyádat, anyádat tiszteljed!” Melybe parancsolja Isten, hogy nemcsak testi szüleinket, hanem azokat is, kik vagy idővel, vagy méltósággal nálunknál nagyobbak, tiszteljük.

1. Gyűlölted-e a te szüleidet, haragudtál-e meg őellenük?
2. Kívántál-e nekik valami gonoszt?
3. Kívántad-e holtukat?
4. Búsítottad-e avagy szomorítottad-e meg őket?
5. Tekintettél-e harag szemmel rájuk, avagy nevetted-e meg őket?
6. Voltál-e engedetlen szüleidnek?
7. Segítetted-e, ha szűkölködtek segítség nélkül, szüleidet, avagy nem?
8. Költötted-e el gonoszul és haszontalanul szüleidnek pénzüket és marhájukat?

9. Vádoltad-e, szidalmaztad-e, rágalmaztad-e őket, szólottál-e tiszteletlen beszédet ellenük, avagy felőlük?
10. Imádtál-e érettüket, avagy nem?
11. Jó intésüket, oktatásukat vetetted-e hátra?
12. Ha szüléid megholtanak, akinek mit hagytanak testamentumba, megadtad-e, megfizetted-e adósságukat?
13. Atyádfiait és rokonodat szeretted-e szíved szerint?
14. Náladnál nagyobbakat, kiváltképpen egyházi embereket, evilági bírakat és urakat tiszteltél-e, vagy nem? Voltál-e nekik szófogadatlan, engedetlen, nevetted-e, csúfoltad-e, rágalmaztad-e őket?
15. Az Anyaszentegyháznak és a teelőtted járóknak parancsolatjukat, szerzésüket és végezésüket utáltad-e meg, vetetted-e hátra?
16. Voltál-e hálaadatlan azoknak, kik jót tetteknek veled?
17. Dézsmájukat avagy valami egyéb jövedelmüket vetted-e el, tagadtad-e meg az egyházi embereknek?

AZ ÖTÖDIK PARANC SOLATRÓL

AZ ÖTÖDIK parancsolat ez: „Ne ölj!” Kibe tiltatik mitőlünk a külső és belső gyilkosság. Hogy se meg ne öljünk, se gyűlöljük felebarátunkat, se haragot ne tartsunk reá, se gonoszt neki ne akarjunk.

1. Öltél-e avagy ölettel-e meg valakit vagy kézzel vagy méreggel, vagy másképpen?
2. Adtál-e okot valakinek reá, hogy más megöljön, avagy halálra keressen?
3. Részgítettél-e úgy meg valakit, hogy betegségbe esett legyen miatta?
4. Gyermeccskéknek anyjuk méhébe való elveszésükbe voltál-e részes, vagy tanácsoddal, vagy cselekedetteddel?
5. Verekedtél-e, sértettél-e meg valakit?
6. Vesztettél-e össze mással valakit?
7. Akik között valami háborút láttál, ingerletted-e egymás ellen őket?
8. Adtál-e valakinek tanácsot reá, hogy más megbántson, megsértsen, avagy megverjen?
9. Akit haláltól megmenthetél volna, igyekeztél-e megmenteni, avagy nem?
10. Kívántad-e valakinek halálát?
11. Viseltél-e szívedbe más ellen haragot, gyűlölséget és bosszúállásra való kívánságot?
12. Átkozódtál-e egyebek ellen, mondván: „Isten tégedet elveszeszsen”, vagy „szakadna nyakad, Isten ne mentsen hirtelen haláltól, akasztófától, ördög elvi-gyen”, avagy egyebet effélet?

13. Gonosz példaadásoddal, késztetésseddel, beszédeddel és intéseddel adtál-e okot másnak bűnre, avagy tanítottál-e valakit bünt tenni?

14. Magadnak kívántad-e halálotat búsulásból, bosszúságból, kétségben esésből, avagy gonosz szándékból?

15. Vetted-e oly szerencsére magadat, kiből halálot következhetett volna, ha az Isten kiváltképpen való jóvoltából tégedet meg nem őrzött volna?

16. Átkoztad-e magadat mondván: „bátor az Isten azt a napot ne adta volna érnem, bátor nyakam szakadt volna, Isten elveszessen, ördög elvigyen engemet, ha mívelem”, avagy egyebet effélet?

AZ HATODIK ÉS KILENCEDIK PARANC SOLATRÓL

AZ HATODIK parancsolat emez: „Ne paráználkodjál!” Ehhez való a kilencedik is, ki imilyen: „Felebarátodnak feleségét ne kívánd!” E két parancsolatba tilt Isten minden buja gondolatot, beszédet és cselekedetet.

1. Voltak-e szívedben testi és buja gondolatok?

2. Adtál-e magadnak okot afféle gonosz gondolatokra, vagy tekintetteddel, vagy másképpen?

3. Gyönyörködtél-e és maradtál-e meg sokáig afféle gondolatokba?

4. Volt-e elvégzett akaratot létel szerint is megmívelni az olyan meggondolt gonoszt?

5. Szólottál-e avagy hallgattál-e rútot és undok, parázna beszédeket?

6. Éneklettél-e avagy hallgattál-e virágénekeket, melyekbe testi szeretetről és buja dolgokról volt emlékezet?*

8. Táncba szólottál-e annak, akivel táncoltál, olyat valamit, ki tisztaságnak és jó erkölcsnek ellene volna?

9. Gyakorlottál-e vagy vendégségeket, vagy egyéb helyeket az végre, hogy szeretődöt láthatnád, avagy szeretőt találnál magadnak?

10. Mutogattad-e és cifráztad-e magadat, hogy valakinek szeme akadna rajtad?

11. Ingerletted-e testedet illetésseddel vagy másképpen gonoszra?

12. Csókoláltál-e valakit gonosz végre, avagy testi szeretetből?

13. Vétkeztél-e paráznaságba, és ha vétkeztél, miképpen, micsoda rendbeli és állapotbeli személlyel? Hányszor?

Itt a gyóntatónak rendkívül elővigyázatosnak kell lennie, nehogy véletlenül az egyszerűbb lelkeket és a fiatalabbakat a sokféle kérdezgetéssel inkább tanítsa erre a szegyenletes bűnre, mintsem elfeledtesse velük a rossz megtételét. Vagy ha túlságosan szelíd

és a kelletnél szemérmesebb a kérdésben, nehogy a gyónó szegényérzet vagy tudatlanság miatt ne eléggé magyarázza el a bűn körülményeit. Tudniillik, hogy vajon egyedülállóval vagy házassal, vérrokonnal, rokonnal, szűzzel vagy a természet rendjével szemben, önkielégítéssel, esetleg mással követte-e el ezeket a rémes bűnöket. A megelőző válaszokból és azokból dolgokból, amelyeket a gyónón korábban meg tudott figyelni, könnyű lesz megállapítania, miként és meddig kell eljutnia vele a körülmények vizsgálatában.

AZ HETEDIK ÉS TIZEDIK PARANCSOLATRÓL

AZ HETEDIK parancsolat ilyen: „Ne orozz!” Ehhez való a tizedik is: „Felebarátodnak se házát, se mezejét, se szolgáját, se szolgálóleányát, se ökrét, se szamarát, se egyéb jószágát ne kívánd! Kikben azt parancsolja Isten, hogy az te tulajdonoddal megelégedvén, a más ember marháját nemcsak el ne vedd, de ingyen szándékos se legyen reá, hogy elvennéd hamisan.

1. Kívántad-e felebarátodnak valami marháját, és igyekeztél-e hamisan azt tiédé tenni?

2. A fejedelemnek, vagy uradnak, vagy községnek mely adóval tartoztál, tagadtál-e meg abba valamit?

3. Loptad-e el valakinek valami marháját?

4. Erővel vetted-e el a másét?

5. A szentegyháznak vetted-e el valami marháját vagy jövedelmét avagy jószágát?

6. Uzsorát vettél-e valakin?

7. Testamentomból másnak hagyatott marhát tartottál-e magadnak?

8. Adtál-e oly okkal kölcsön valakinek zálogra, hogy ha az hagyott napra a zálogot ki nem váltja, azután ki ne válthassa, hanem nálad maradjon?

9. Adtál-e bor fejébe, avagy gabona fejébe pénzt valakinek úgy, hogy sokkal többet adjon neked annál, amennyit azon a pénzen mástól vehetnél?

10. Adtál-e kölcsön valamely szegény embernek ilyen ok alatt, hogy idővel pénzedet megadja, és annak fölötte míveljen is avagy szolgáljon értet?

11. Tettél-e hamis kereskedést, vagy olcsóbban vevén mástól, vagy drágábban adván másnak valamit annál, amit ért volna?

12. Éltél-e hamis mértékkal?

13. Szabódtál-e, esküdtél-e árud mellett, hogy megéri azt, amin hagyad, avagy hogy te is drágán vetted?

14. Csaltál-e meg valakit mívedbe? Vagy nem jól mívelvén neki, vagy többet vevén mívéért, hogysesem mint érdemlettél volna?

15. Hitegetted-e felebarátodnak szolgáját vagy szolgáló leányát?
16. Csaltál-e meg akármiképpen valakit?
17. Nálad letéetett avagy hagyatott marhát tagadtál-e el?
18. Ha valakinek valami elveszett marháját megtaláltad, titkoltad-e el és tartottad-e magadnak?
19. Szőlejébe, kertjébe, gabonájába vagy egyéb marhájába tettél-e kárt valakinek?
20. Mikor adós voltál, mulattad-e el a megfizetést, noha megfizethetél volna?
21. Kockát, kártyát, avagy egyéb játékot játszottál-e nyereségnek okáért?
22. Munkásidnak, béresidnek, szolgálidnak bérét és szolgálatját tartottad-e meg?

AZ NYOLCADIK PARANC SOLATRÓL

AZ NYOLCADIK parancsolat ez: „Felebarátod ellen hamis tanúbizonytságot ne szólj!” Melybe tiltatik nyelvünknek minden felebarátunk ellen való gonoszsága.

1. Volt-e szokásod, hogy felebarátodnak akármi kicsiny vétkét is nagy és halálos bűnnek ítélted volna lenni?
2. Igyekeztl-e azon, hogy meggyalázhattál volna valakit hírébe-nevébe?
3. Törvénybe tettél-e hamis tanúbizonytságot valaki felől?
4. Vádoltál-e, avagy mentettél-e valakit hamisan?
5. Rágalmaztál-e valakit háta megett?
6. Felebarátodnak valami titkát az ő kárára, ártalmára, vagy gyaláztatjára jelentetted ki?
7. Egyebeknek cselekedetét magaráztad-e gonoszra?
8. Örömet hallgattál-e rágalmazó beszédeket?
9. Amit valaki felől hallottál, beszélletted-e másnak?
10. Tettél-e vakmerő ítéletet más felől?
11. Hízkelde sből dicsértél-e valakit?
12. Szólottál-e hazugságot egyebek ellen, avagy hivalkodó beszéd között?
13. Felebarátodnak dicséretét irigyletted-e, avagy ahol dicsérni kellett volna, nem dicsérted-e őtet?
14. Hírébe-nevébe kisebbítettél-e meg valakit?

A két utolsó parancsolatról szólottunk odafel az hatodik és hetedik parancsolattal együtt.

Másodszor a gyóntató a gyónót a halálos bűnök felől kérdezze ki ekképpen:

Lássad immár azt is, miképpen és hányképpen vétkeztél Isten ellen az hét halálos bűnbe.

AZ ELSŐ HALÁLOS BŰN: A KEVÉLYSÉG

Másodszor a gyóntató a gyóntót a halálos bűnök felől kérdezze ki ekképpen:

VOLTÁL-E kevély?

2. Alítottad-e valaha magadba, hogy ami jó benned vagyon, tulajdonod, mintha tetőled, és nem Istentől származnék?

3. Avagy ha vallottad is, hogy Istentől vagyon, mindazáltal azt tartottad-e, hogy a te érdemidért adatott neked?

4. Kérkedtél-e valamivel olylal, ki benned és nálad nem volt?

5. Dicsekedtél-e bűnbe, avagy valami hívságos dologba?

6. Kerestél-e magadnak dicséretet valami jó cselekedetből, kiből az Istennek nevének dicséretét kellett volna keresned?

7. Míveltél-e valami jót emberi látásért?

8. Voltál-e tisztességkívánó?

9. Ítélted-e magadat egyebeknél jobbnak, tisztességre méltóbbnak és szentebbnek lenni?

10. Utáltad-e meg felebarátodat, alítottál-e valakit náladnál alábbvalónak lenni és méltatlannak a te barátságodhoz?

11. Voltál-e képmutató, szentnek, jámbornak és ájtatosnak mutattad-e magadat tettetésképpen?

12. Szólottál-e jót képmutatásból, szívedbe gonoszt gondolván?

13. Voltál-e vakmerő a te értelmédbe, nem akarván azoknak értelmüket venni, akik valamit jobban értettek náladnál?

14. Voltál-e versengő, nem akarván, az mit egyszer megmondottál, attól elszakadni, ha szintén eszedbe vetted is, hogy nem jól mondottad?

15. Voltál-e engedetlen Istennek és az embereknek, kiknek engedelmességgel tartoztál volna?

16. Múltad-e el azt megmívelni, amit méltán és törvény szerint parancsoltak neked azok, akik náladnál feljebb valók?

AZ MÁSODIK HALÁLOS BŰN: FÖSVÉNYSÉG

VOLTÁL-E fősvény?

2. Voltál-e telhetetlen, meg nem elégedvén avval, amit Isten neked adott?

3. Kívántál-e meggazdagulni?
4. Estél-e fölöttébb pénz- és marhakeresésnek?
5. Szigted-e meg Istennek valamely parancsolatját gazdagságnak okáért?
6. A szegényekhez voltál-e irgalmatlan és szoros markú, nem örömet adtál-e nekik, dorgáltad-e, pirongattad-e meg őket, midőn alamizsnát kértenek tőled?
7. Voltál-e szorgalmas és nyughatatlan pénz- és marhakeresés miatt?
8. Evilági szorgalmatosság miatt múltattad-e el gyónásodat, a Krisztus szent testénekvéreinek hozzád vételét, avagy akármilyen egyéb jót?
9. Álnokul és erővel jutottál-e, avagy csak akartál-e jutni valami marhához?
10. Hazudtál-e, esküdtél-e pénzért és marháért hamisan?
11. Hamis pénzzel éltél-e?
12. Költötted-e marhádat és pénzedet örömesben torkodra, hasadra, és akármilyen hiábavaló dologra, hogyszem mint Istennek tisztességére és szűkölködő felebarátidnak segítésére?
13. Adósidat, akiknek tudtad, hogy nincsen mivel fizetniük, szorítottad-e kegyetlenül az adósságnak megfizetésére?

AZ HARMADIK HALÁLOS BŰN: PARÁZNASÁG

SZÓLOTTUNK erről odafel, az hatodik és kilencedik parancsolatnak rendibe, annak okáért most csak azokról a gonoszságokról kérdezkeдем tőted, melyek a buja életet szokták követni.

1. Merültél-e el annyira a testi bűnbe, hogy amiatt némiképpen ugyan megvakult volna a te elméd, tunyává és alkalmatlanná lettél volna az isteni és mennyei dolgoknak elmélkedésére?

2. Feledkeztél-e el magadról, rendedről és állapotodról efféle bűn miatt, meg nem gondolván, hogy nem illett volna hozzád az, amit míveltél, csak azért is, mivelhogy sokaknak szemük néznek tereád, és sokan megbotránkozhatnak a te gonosz életedbe?

3. Voltál-e testi bűn miatt állhatatlan, gyakorta elvégezvén elmédbe, hogy megjobbítod magadat, de azt, amit végeztél, meg nem állván, hanem mégis ugyanazon gonosz életnek sarába hevervén?

4. Gyönyörködtél-e annyira az buja életbe, hogy azért kész voltál volna az Istennek kedvét és akarátját hátravetni, sőt Istentől teljességgel elszakadni?

5. Kívántál-e e világon sokáig élni avégre, hogy tested kívánságának többet szolgálhass?

6. Feledkeztél-e el halálodról efféle bűn miatt?

AZ NEGYEDIK HALÁLOS BŰN: IRIGYSÉG

IRIGYLETTED-E valamely felebarátodnak tudományát, tisztességét, jó hírét-nevét, emberek között való becsületét avagy egyéb javait?

2. Irigyledted-e, hogy felebarátod náladnál nem alább, hanem feljebbvaló, avagy hozzád egyenlő volt?

3. Irigyledted-e, mikor láttad, hogy valaki gyakrabban gyónt, gyakrabban élt az Oltáriszentséggel, ájtatosb volt, több jót cselekedett tenáladnál?

4. Igyekezted-e irigységből valakinek előmenetit megbántani, őtet rágalmazván, ellene suttogván és az embereknek jóakaró elméjüket tőle elidegenítvén?

5. Beszélletted-e felebarátodnak bűneit egyebek előtt az ő ártalmára vagy kárára?

6. Örültél-e felebarátodnak kárán, kisebbségén, avagy valami nyavalyáján?

7. Bánkódtál-e felebarátodnak előmenetén és jó szerencsésén?

AZ ÖTÖDIK HALÁLOS BŰN: HARAG

VOLTÁL-E haragos?

2. Méltatlanul és érdeme nélkül akartál-e valakin haragból bosszút tenni?

3. Haragodba igyekezted-e felebarátodon akármi kicsiny vétekért is bosszút állani?

4. Tartottál-e úgy haragot valakire, hogy nem akartál volna csak reá nézni is, sem vele szólni, sem őtet nevéen nevezni?

5. Zajgottál-e, kiáltottál-e, feddettél-e, szitkozódtál-e, átkoztál-e haragodba?

6. Tettél-e valakin, akire megharagudtál, bosszúságot?

AZ HATODIK HALÁLOS BŰN: TORKOSSÁG

VOLTÁL-E torkos és tobzódó?

2. Ettél-e, avagy ittál-e idejebben, hogysen mint illet volna?

3. Szegted-e meg a böjtöt, többször evén egyszernél?

4. Ettél-e tiltott eleséget, úgymint húst, tikmonyát, vajjat, tejet böjtnapon?

5. Kívántál-e és kerestél-e gyönyörűsegesb eledelt avagy italt annál, akivel rended szerint meg kellett volna elégedned?

6. Voltál-e részeg, és ha voltál, hányszor?

7. Ittál-e duskát avagy eggyest?

8. Itattál-e, részegítettél-e mást?

9. Fölöttebb való étel és ital miatt voltál-e rest imádságra és egyéb Istenszolgálatra?

10. Részségedbe csacsogtál-e haszontalan avagy gonosz dolgokról?

11. Étél-ital közbe vetekedtél-e Istenről, az Istennek és a hitnek dolgairól?

12. Ettél-e avagy ittál-e annyit, hogy a gyomrod meg nem tarthatta, hanem kényszerítetted kiokádni?

13. Tobzódás és részség miatt gerjedtetél-e bujaságra, és történt-e rajtad testednek megfertelmezése?

AZ HETEDIK HALÁLOS BŰN: JÓRA VALÓ RESTSÉG

VOLTÁL-E gonosz kedvű és rest a jócselekedethez?

2. Restelltél-e tanulni és értekezni az üdvösségnek dolgai felől?

3. Tudod-e az Miatyánkot, Üdvözlégy Máriát, a hitnek ágazatit és a tíz parancsolatot, vagy nem?

4. Voltál-e hivalkodó?

5. Múlattad-e hiába idődet?

6. Hamar és könnyen engedted-e a kísértetnek?

7. Halogattad-e a bűnből való megtérést, avagy valami egyéb jót?

8. Mikor valami jót míveltél, siettetél-e elvégezni, alig várván, hogy végét érhetted volna?

9. Hagytad-e valamikor félbe az elkezdett imádságot, böjtöt és egyéb jócselekedetet?

10. Voltál-e gondviseletlen házad népére és egyebekre, kiket Isten az te gondviselésed alá adott?

11. Voltál-e oly tunya, hogy inkább akartál volna éhezni és szűkölködni, hogysen mint dolgot tenni és munkálódni?

12. Voltál-e oly ájtatlan, hogy ugyan visszatetszett volna az imádkozás és egyéb jó cselekedet?

13. Gyűlölted-e azokat, akik tégedet jóra intettek és a gonoszról megfedtettenek?

14. Voltál-e oly idegen a penitenciatartástól, hogy az megcselekedett bűnről semmi bánatot nem érzettél szívedbe?

AZ IDEGEN BŰNÖKRŐL

Harmadszor a pap a gyónót az idegen bűnök felől kérdezze ki ekképpen:

MONDD meg azt is, ha vétkeztél-e a kilenc idegen bűnökbe, azaz voltál-e részes más ember bűnébe?

1. Parancsoltad-e másnak, hogy gonoszt míveljen?
2. Adtál-e valakinek tanácsot valami gonosztételre?
3. Te akaratodból és engedelmedből mívelt-e valaki gonoszt?
4. Dicsértél-e valakit a gonosz cselekedetbe, ingerletted-e őtet több gonoszra, dicsérvén azt, amit mívelt, és jónak mondván az ő gonosz cselekedetét?
5. Oltalmaztad-e a gonosztevőt, mentetted-e, rejtegetted-e?
6. Volt-e részed valami gonoszul (úgymint uzsorával, lopással, álnoksággal, hamis kereskedéssel, avagy másképpen az Isten törvénye ellen) talált marhába?
7. Hallgattad-e el bűnét valakinek, akit meg kellett volna feddened?
8. Ami gonosznak ellene állhattál volna, nem állottál-e?
9. Akinek tartoztál volna megjelenteni valakinek bűnét, avégre, hogy megfeddette és megjobbította volna őtet, nem jelentetted-e meg?

Nem elég a gyónót a bűnökről kikérdezni, hanem különösképpen az egyéni, súlyos vétkek esetében a körülmények felől is tudakozódní kell. Először a helyről, így:

Hol mívelted azt, titok helyen-e, avagy ahol egyebek is láthatták és megbotránkozhattak belőle?

A szentegyházba-e, vagy paraszt helyen?

Másodszor az időről:

Ünnepnapon-e, avagy köznapon?

Harmadszor a gyónó személyéről, ha a gyóntató előtt ismeretlen.

Egyházi ember vagy-e, vagy szerzetes, vagy paraszt?

Negyedszer a gyónó állapotáról, ha az ismeretlen, ezt mondván:

Házás ember vagy-e, vagy özvegy? Nemes-e, vagy nemtelen? Vagyon-e valami tisztod? Míves vagy-e, vagy szántó, vagy szolgáló ember? Stb.

Ugyanis, ha nem ismeri a pap a gyónó állapotát, nem képes megfelelően kikérdezni őt, mivel más esetben és más módon követ el bűnt az előjáró, más módon az alávetett, más módon a közember stb. Ötödször a társakról kérdezze, akikkel a gyónó vétkezett, de egyiknek sem kikényszerítve a nevét.

Micsoda állapotbeli emberrel társalkodtál abba a vétekbe?

Hatadszor a céljáról:

Mi végre míveltél azt?

Ezeknek a körülményeknek a kikérdezése pedig a következő okból szükséges. Olykor megváltoztatják a bűnök fajtáját: a templomban elkövetett lopás szentségtörés, a házasság után való paráználkodás, házasságtörés stb. Néha megsokszorozzák a bűnt, például aki a szüzességi fogadalom után paráználkodik, kétféleképpen vétkezik: mert bujálkodik és mert fogadalmat hág át. Néha kiközösítést vonnak maguk után, például, ha valaki klerikusokat ver meg. Néha azonban nem változtatják meg a bűnök fajtáját, hanem súlyosabbá teszik azokat. Ugyanis nagyobb baj ünnepnapon vétkezni, mint hétköznap. Nagyobb baj mások megbotránkoztatásával rosszat cselekedni, mint anélkül. Néha megtörténik, hogy ami bocsánatos bűn volt, halálos lesz: például, ha valaki azzal a szándékkal vesz el csekély vagy értéktelen dolgot, hogy haragot keltsen vagy Istent káromolja.

A bűnök megvallása után a pap ekképpen kérdezze meg a gyónót, hogy vajon lelkéből bánja-e a vétekeit, és hogy eltökélt szándéka-e megjavulni:

Bánod-e szíved szerint, hogy Isten ellen vétettél?

Akarsz-e megtérni és magadat megjobbítani?

Akarod-e ezután oltalmazni bűntől magadat?

Ha esetleg észreveszi, hogy a gyónó túlságosan töredelmes lelkiállapotban van, és hasonló a reményvesztett emberhez, vigasztalja őt ezekkel vagy hasonló szavakkal:

ÚGY vagyon, szerelmes atyámfia, amint megvallád és meggyónád, hogy igen megbántottad Istent a te sok gonosz bűneiddel, és annak okáért méltán kesergesz, méltán félsz és méltán rettegsz. De mindazáltal ne essél kétségbe, mint Káin, avagy mint Júdás, hanem higgyed, hogy kegyes és irgalmas az Isten, kész a bűneidet megbocsátni és tégedet kedvébe fogadni, csak megtérj és megjobbítsd életedet! Igen vétkezett vala Dávid Isten ellen, úgy mint ki Uriásnak felesé-

gét elvév és ő magát megöleté.⁵⁴ Igen vétkezett vala Magdolna is, annyira, hogy nemcsak Isten előtt, hanem emberek előtt is nyilván és utálatosok valának az ő bűnei.⁵⁵ Péter sem jobban jára ezeknél, mert megtagadá az Krisztust.⁵⁶ Mindazáltal mentül hamarabb Dávid megtére, megvallá a próféta előtt és száná-báná bűneit, ottan megkegyelmeze neki az Isten. Mihelyen Magdolna a Krisztusnak lábaihoz esék, keserű sírást és könnyhullatást tőn, mindjárt megbocsáttatának bűnei. Azonképpen Péter is, minekutána keservesen sírt volna, megvigasztalték, és irgalmasságot talála magának. Így leszen neked is dolgod, csak térj meg valóba, és ne essél kétségbe, hanem erős hittel és bizodalommal járulj Istenhez, és esedezél neki, hogy az ő irgalmassága szerint könyörüljön rajtad: ne nézze a te bűneidnek sokaságát, hanem tekintsen az ő szerelmes szent Fiának orcájára és érdemire, úgy cselekedjék teveled, mint a Krisztus érdemli, és nem úgy, amint te érdemled! Annak vérével hintsen és mosson meg tégedet, és megtisztulsz.⁵⁷ Úgy, atyámfia, úgy, és kétség nélkül megbocsáttatnak a te bűneid.

Ha pedig tudomást szerezne a pap arról, hogy a bűnbánó nem eléggé töredelmes, és nem igaz fájdalommal bánja a vétkeit, ekképpen feddje meg őt, és az igazságos isteni ítélete fenyegetésével rémítse meg őt:

ÉRTEM, atyámfia, a te vallásodból, hogy bűnös vagy, de szintén azt nem találom benned, ami nélkül az bűnös ember bűneinek bocsánatját nem nyerheti: az töredelmességet és bűneiden való bánatot. Hallgassadsza, mit mond Isten az prófétánál a bűnösöknek: „Térjetek énhozzám teljes szívetekből, böjtölésbe, sírásba, és melleteknek verésébe!”⁵⁸ Nem elég szóddal mondani, hogy vétettél, szívednek kell megtérni, az bűnt meg kell utálni, kesergeni és erősen bánni, hogy Isten ellen cselekedtél. Nem jó amazok között találtatni, kikről a bölcs azt mondja, hogy örülnek, midőn gonoszul cselekednek, és vigadnak a gonoszságban.⁵⁹ En a tanács, jobban eszedbe vedd magadat! Emlékezzél meg róla, mit beszél az Isten teneked Jeremiás próféta által: „Érts meg – úgymond –, és tudd meg, mely gonosz és keserves, hogy elhagytad a te Uradat, Istenedet, és hogy az ő félelme nincsen tebenned!”⁶⁰ Amit keserűnek mond a prófétánál a te

⁵⁴ 2Sm 11,4–17.

⁵⁵ vö. L 7,39.

⁵⁶ vö. Mt 26,69–74.

⁵⁷ vö. Ps 50,4.

⁵⁸ Joel 2,12.

⁵⁹ Prv 2,14.

⁶⁰ Jr 2,19.

Urad, azon te nem kesergesz, mégis azt mered remélni, hogy megbocsáttatnak a te bűneid. Én hiszem, az forog elmédbe, hogy kegyes és irgalmas az Isten, kész minden bűnösnek megkegyelmezni: úgy vagyok, én is ugyanazont mondom. De azt vedd ám eszedbe, hogy nemcsak irgalmas, hanem igaz is! Az irgalmassággal együtt jár őbenne az igazság. Irgalmas azokhoz, akik töredelmes szívvel kérik bűnüknek bocsátját, de kemény ítéletű igaz amazok ellen, az kik nem bánkódnak, nem keseregnek, nem sírnak bűnükön. Megbocsátá Dávidnak bűneit, jól tudom. De mint keresé, és mint találá meg Dávid Istenét, mi módon kéré, s mint nyeré meg bűneinek bocsátját? Hallgass reá csak, ő maga megjelenti azt tened. „Munkálkodtam, úgymond, az én fohászkozásomba, megmosom minden éjjel ágyamat, könnyhullatással az én leplemet megöntözöm.”⁶¹ Nem elég volt a Dávidnak, hogy bűnössé hagyta magát, hanem annak felette fohászkodott, sírt, könnyhullatással könyörgött, és úgy hallgatta meg, úgy vette kegyelembe őtet az Isten. Ugyanazont mívelte Magdolna, azont mívelte Péter is: mind a kető nagy sírással kereste és lelte bűneinek bocsátját.⁶² Viszontag amely bűnös emberek úgy nem cselekedtenek, mind Dávid, Magdolna és Péter, soha azok az Úrnak kegyelmét és bűnüknek bocsátját nem találták, hanem rettenetesképpen megbüntetettek Istentől. Példa erről az özönvíz és Sodomának veszedelme. Eleget predikála Noé az özönvíz előtt, eleget predikála Lót is Sodomába a bűnbe elmerült embereknek. De nem vevék az ő tanításukat, nem fogadák intésüket, és nemcsak hogy meg nem keseredének bűnükön, hanem inkább örvendeznek, vigadnak, vendégeskednek vala.⁶³ Mi lőn benne? Hirtelenséggel reájuk szálla az Istennek haragja, és elveszté őket. Mi most is azon Isten vagyok, aki akkor volt, most is szintén úgy utálja a bűnt, mint akkor utálta. Ha nem kedvezett (amint Szent Péter beszélget) az angyaloknak, kik vétkeztenek volt, hanem a sötétségnek láncával kötözve pokolra taszította őket, ha nem kedvezett a régi világnak, hanem özönvizet hozott reá, és Sodomának, Gomorának városit hamuvá tévén elsüllyesztette, most sem kedvez azoknak, akik istentelenül élnek.⁶⁴ Érted-e, mit mondok? Ha érted, értve ne múlásd, hanem ismerd meg magadat, vedd eszedbe, mely nagy veszedelemben forog fejed, és térj meg valóba, hogy a veszedelmet eltávoztasd tőled! A töredelmes és megaláztatott szívet meg nem utálja az Isten,⁶⁵ de a kemény szívnek gonoszul leszen dolga, azt olvasom az Írásban.⁶⁶ Keseredjék

⁶¹ Ps 6,7.

⁶² vö. L7,38; Mt 26,75.

⁶³ vö. L 17,27–28.

⁶⁴ vö. 2P 2,4–6.

⁶⁵ Ps 50,19.

⁶⁶ vö. Sir 3,27.

meg azért a te szíved, fájjon neked, hogy Isten ellen vétettél, sirasd a te bűneidet! Ha azt míveled, reád tekint, eleibe bocsátja a te fohászkodásodat, és megengedi vétkeidet az Isten. De különben higgyed, hozzá nem fogad, és meg nem kegyelmez teneked. Azt írja Szent Pál, hogy úgy nem ítélt, úgy nem büntet minket az Isten, ha mi magunk megítéljük, megbüntetjük magunkat.⁶⁷ Te is tehát büntesd az igaz töredelmességnek és penitenciának általa magadat, ha meg akarsz az Istennek haragjától és büntetésétől és az te bűneiddel érdemlett kárhozattól menekedni!

Azután a pap, ha azt látja, hogy a gyónó eléggé töredelmes, és megvan benne a megjavulásra való jó szándék, szabjon neki üdvösséges elégtételt az általa elkövetett bűnök minőségéhez és mennyiségéhez mérten, mondván:

Üdvösséges penitenciád ez legyen: ez és ez.

És akkor ekképpen oldozza fel őt:

IRGALMAZZON neked a mindenható Isten, és elengedvén minden bűnödöt, vezessen el téged az örök életre! Ámen. Juttassa neked minden bűnöd megbocsátását, feloldozását és elengedését a mindenható és irgalmas Úr!

Ami Urunk, Jézus Krisztus, az ő legkegyelmesebb irgalma által méltóztassék téged feloldozni! És én, hivatalomnál fogva, jóllehet, méltatlanul töltöm be, feloldozlak téged minden bűnöd alól az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében. Ámen.

Ha a gyónó valamiféle kiközösítés alatt áll, és a gyóntatónak felhatalmazása van feloldozni őt, a feloldozás szavait ekképpen fogalmazza meg:

Ami Urunk, Jézus Krisztus, az ő legkegyelmesebb irgalma által méltóztassék téged feloldozni! És én, hivatalomnál fogva, jóllehet, méltatlanul töltöm be, először is feloldozlak téged a kiközösítés köteleke alól, visszaállítalak az Egyház szent szentségeibe és a hívők közösségébe. Ezután feloldozlak téged minden bűnöd alól az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében.

⁶⁷ vö. 1K 11,31.

Ha szentév ideje vagy más megfelelő ok miatt a pap fel van hatalmazva arra, hogy a gyónónak teljes körű feloldozást adjon, akkor az apostoli engedély erejével oldozza fel őt ezekkel a szavakkal:

A mi Urunk, Jézus Krisztus, az ő legkegyelmesebb irgalma által méltóztas-
sék téged feloldozni, és én, a mi legszentebb pápa urunk által ráruházott
hivatalnál fogva, jóllehet, méltatlanul töltöm be, először is feloldozlak téged a
kiközösítés köteleke alól, ha magadra vontad, és visszaállítalak téged az Egyház
szent sentségeibe és a hívők közösségébe. Ezután feloldozlak téged minden bü-
nöd alól az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében.

És az így feloldozottat bocsása el békében, mondván:

Menjél Istennek hírével, és többé ne vétkezzél!

A GYÓNÁSI TITOKRÓL

Hogy a gyónási titokról itt egy keveset hozzáfűzzünk, legyen tudatában a pap, hogy ő azt ekképpen köteles megőrizni: a gyónásban neki felfedett véteket mindörökké titokban kell tartania, és nem lehet semmiféle emberi tekintély vagy parancs befolyására felfednie. Ugyanis mások bűneit a gyónásban nem mint magánember, hanem mint az Egyház szolgálja hallgatja, és itt Krisztus nevében rendelkezik. Azonkívül a bűnös a gyónásban a papnak nem mint embernek veti alá magát akkora főhajtással és megalázkodással, hogy felfedje neki szívének minden titkát, hanem magának az Istennek, aki a pap által hallgatja őt. Mondja tehát a pap Izaiással: "Az én titkom nekem, az én titkom nekem!" (Is 24,16)

Mert ha Kámmal nem volt elégedett az ő apja, Noé, mivel az ő szeméremtes-tét nem rejtette el, hanem kiszolgáltatta másoknak látványossággul (Gn 9,21-27), mennyivel inkább magára vonná az isteni méltatlankodást az, aki feltárja a lelkek szegényét, amelyet a gyónás leple alatt hallott? „Mert a király titkát – ahogy Tóbiás mondja – elrejtjeni jó”. (Tob 12,7) A bűnbánat pedig az örök király titka.

Annyira hűségesnek kell lennie a papnak a gyónás során hallott bűnök elrejtésében, hogy még ha tanúnak idézik is, és a bíró esküvel kötelezi, hogy az igazságot válaszolja azokra, amik felől tudakozódnak, azt kell mondania, hogy semmit sem tud, ha olyan esetről kérdeznék, amelyet egyedül a gyónásból ismer. Ettől sem hazug, sem esküszegő nem lesz. Valójában ugyanis arról állítja, hogy nem tudja, amit nem mint ember, hanem mint Isten tud. Mert a gyónás meghallgatásakor Isten nevében rendelkezik. Így hát hazugság nélkül tud megesküdni az emberi ítélőszék előtt, hogy

nem tudja azt, amit egyébként az Isten ítélőszéke és személye előtt tud. A bírónak sem az a szándéka, amikor a paptól esküt vesz, hogy azoknak a dolgoknak az elmondására kényszerítse őt, amelyeket egy gyónó fedett fel előtte. És még ha ezt is akarná, nem kötelezi az ő szándéka a papot. Mert legfeljebb olyasmint írhat elő az emberi tekintély, ami az emberi ítélőszékre tartozik. Kizárólag a gyónásból ismert dolog pedig nem tartozik az emberekre, hanem csakis Isten ítélőszékére és bíraskodására. És ezért, ha a bíró mégiscsak úgy gondolná, hogy olyan dolgokról szeretné kérdezni a papot, amelyeket az gyónásban hallott, ezzel túllépne az ő hatalmán. Ezért nem lenne szükséges a papnak a bíró szándékának megfelelő választ adnia, hanem csakis azon szándéknak megfelelő, amely a bírót jog szerint megilletné.

Sőt, inkább legyen kész vállalni a halált, semmint, hogy a gyónást felfedje. Például: ha valamely zsarnok a torkához kardot szorítva próbálná meg kiszorolni a papból a gyónó titkát, még életének megmentése érdekében se adja fel hallgatását, hiszen az Egyházban a szentség megőrzése miatt papi hivatal kényszeríti, hogy akár ezerszer is a halált válassza.

A gyónást felfedő papnak a büntetése pedig a régi jog szerint a hivataltól való megfosztás és az egész életre kiterjedő gyalázatos száműzetés, amint azt a „Si sacerdos de paenitentia” kezdetű fejezet hatodik cikkelye mondja. Vagy, a hivataltól való megfosztás és a monostorbéli fogság, folytonos bünbánat gyakorlása a kolostor szolgai teendőiben, világi öltözetben, amint az az „Omnis utrusque sexus” Decretalis „Ca-veat” paragrafusban benne foglaltatik.

Ezeket tünt szükségesnek, hogy röviden megjegyezzük a kevésbé gyakorlott gyóntatók eligazítása érdekében. Mivel pedig sokkal több dolog tartozik ehhez a témához, amelyeket a gyónást hallgató papoknak tudni és követni szükséges, tájékozódjanak azokból a művekből, melyekben a katolikus szerzők a lelkiismeret kérdéseiről és a gyónás menetéről, a gyónó meghallgatásáról a legtöbbet értekeztek. Ezek között előkelő helyet foglal el Eisengrein Márton gyóntatási kézikönyve, amelyről azt tanácsolom, hogy a gyakorlatlan gyóntatók sűrűn forgassák a kezükben, és ne felejtsek el újra és újra átolvasni.

The Confession Manual of Miklós Telegdi's *Agendarius* in the Light of Contemporary European Penitential Guides

Miklós Telegdi, a Roman Catholic bishop of the Reformation period, was an important figure of his generation. The confessional guide of his *Agendarius*, first published in 1583 in Nagyszombat (Trnava, now in Slovakia), is particular as to its structure and content. In Hungary, this is the first penitential guide that was written in a unique style, including vernacular parts and containing exhortations in a large number. The confessional includes a text discussing the strict obligation on the seal of confession as well as a confession mirror which, according to its genre, is a tool of individual self-examination. In my paper, I attempt to answer the question whether Telegdi's confessional guide is only unique from a national point of view or also in a wider, international context.

In my research, I analysed the printed yet so far unstudied European (French, German, Italian, Polish) rituals from the 15th–16th centuries that are contemporary with the *Agendarius of Nagyszombat*, all collected from a database called *Usuarium*. This database was created and developed by the Liturgical Research Group of Eötvös Loránd University. I searched for sources that can be seen as parallels to Telegdi's penitential in the following aspects: the presence of vernacular texts; the appearance of exhortations inside a confession as a subgenre of the sermon (in relation to the preaching activity of Telegdi, focusing on its stylistic and thematic characteristics); additions on the seal of confession and the presence of a confession mirror, including the form and the contents of the latter one.

VARGA BENJÁMIN

*Circumdederunt me:
a halál kínjai és a műveltség*

KÉT HALOTTI PRÉDIKÁCIÓS MINTABESZÉD
A TELEGDI-FÉLE *AGENDARIUS*BÓL

A Telegdi Miklós-féle *Agendarius*¹ – a misén és zsolozsmán kívüli szertartásokat, keresztelest, esketést, temetést az esztergomi főegyházmegye és tartománya számára közlő, alapvetően latin nyelvű liturgikus szerkönyv, szakszerű terminussal „rituále” – két magyar temetési beszédet közöl.² Témánk apropóját és a két beszéd összehasonlításának alapját ez a különleges körülmény adja, tudniillik normatív szemléletű szerkönyveknek nem szokásuk alternatív lehetőséget kínálni, egyetlen más szertartáshoz sem közöl egynél több mintabeszédet az *Agendarius*,³

¹ Első kiadása: *Agendarius, liber continens ritus et caerimonias, quibus... in dioecesi et provincia Strigoniensi utuntur* (Tyrnavia, [typ. Telegdi], 1583). RMNY 528. Második kiadása: *Agendarius, liber continens ritus et caerimonias... secundario impressus* (Tyrnavia, [typ. capituli], 1596). RMNY 781. A továbbiakban gyakran T-ként hivatkozunk rá.

A T kritikai kiadása sajtó alatt – külön köszönet illeti Lovas Borbálát a magyar szövegek gondozásában nyújtott segítségéért és szentekhez illő türelméért.

² Az *Agendarius* népnyelvű anyagát, az összes beszédet és a szertartások népnyelvű szakaszait kivonatos hasonmás kiadásban, a párhuzamokkal, stílussal, nyelvi elemekkel, helyesírással foglalkozó bősséges utószóval közreadta FEKETE Csaba, Nagyszombati *Agendarius: Magyar nyelvű szertartási betétek az esztergomi rítusból*, 1583, 1596, kiad., szerk. és tan. FEKETE Csaba, *Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár: Kiadványok 11.* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011). A munka keretétől szolgáló OTKA-programról lásd a munkabeszámolót: A. MOLNÁR Ferenc, FEKETE Csaba, M. NAGY Ilona, *A szövegahagyományozás kérdései a magyar nyelvtörténetben – Changing of texts in the history of Hungarian language*, munkabeszámoló, 2012 (OTKA K 69093). A hasonmásban közölt beszédek szentírási hivatkozásait lapalji jegyzetekben azonosítja és pontosítja. Az utószó elemző fejezetei után listába szedi a mai köznyelvtől eltérő szóalakokat, a megváltozott jelentésű szavakat, végezetül közöl egy igen érdekes jegyzéket a beszédekre jellemző stílusalakzatok, a parataktikus szópárok, hendiadiüöink, pleonazmusok és szóláncok példáiból („becsületes és kedves”, „benne és nála”, „bűnös és fertelmes”, „épen és fogyatkozás nélkül”, „gond, szorgalmatosság, kereskedés”, „malaszt, kegyelem és irgalmasság” stb.).

³ Pontosítás: az esketéshez formailag ugyan két beszédet közöl, de ezek funkciója és témája világosan különbözik: az első voltaképpen egy kateketikai felvilágosítás az összes jelenlévőhöz a házasság szentségének teológiai kereteiről, a második pedig ennek folytatása, immár a szertartásban, közvetlenül az esketés elé illesztve, és témája egy személyesebb szózat a házasulandókhöz arról,

és ennek is csak a második, már Telegdi halála után megjelent, 1596-os kiadása tartalmazza a második temetési prédikációt, függetlenül, tehát a kötet végén, és nem a temetéssel foglalkozó fejezethez csatolva.

Ez az eljárás akkor is furcsa, ha igaz a kalandos (nem bizonyított) feltevés, amely szerint ez a második beszéd azonos lehet azzal, amely Telegdi püspök temetésén hangozhatott el először – ez esetben a második kiadás szerkesztői az *Agendarius* szülőatyja iránti kegyeletből csatolták volna a rituáléhoz (az ilyen személyes jellegű gesztusok is merőben idegenek a szerzőket és közreműködőket szokás szerint fel nem tüntető műfajtól).

Az *Agendarius* kétségtől legfeltűnőbb, bár nem előzmények nélküli újdonsága a szentségek kiszolgáltatása körüli népnyelvű prédikációk komoly anyaga.⁴ A népnyelvű allokúciók rituáléba illesztése a 15. század óta terjedő gyakorlat külföldön (lásd pl. az 1490-es chartres-i rituálét, a T-vel nagyjából kortárs mainz-it stb.), maguk a buzdító beszédek pedig, illetve az ezek szerkesztésére szolgáló latin minták már az első évezredben is rendszeresen szerepelnek szerkönyvekben – némelyik (természetesen inkább a rövidebbek) egyenesen állandó liturgikus szöveggként rögzült, önálló, új tételtípust alkotva (ezek többnyire *exhortation*nak, azaz buzdításnak nevezik magukat, amint az *Agendarius* beszédei is).

amire vállalkoznak, a házások életállapotáról. Ez a két beszéd voltaképpen együtt ad ki egy esketési szöveget, annak képezi első és második részét. Ugyancsak megkülönbözteti helyzetét a két temetési beszéd a körülmény, hogy az esketési anyag már az első kiadásban teljes, a második temetési beszéd azonban csak a második kiadásba került bele, funkciójukat tekintve pedig átfedés van a két temetési beszéd között.

⁴ A bőséges népnyelvű anyag valóban olyan feltűnő, hogy a szakirodalom ennek bővületében mindaddig nem szentelt különösebb figyelmet annak a rendkívül radikális karcsúsításnak-átszerkesztésnek, melynek a T alávetette az Osequiale Strigoniensetől örökölt középkori hagyományt. Az RMK I. még csak ennyit jegyez meg hozzá: „Ezen könyv szövegének nagy része magyar” (103, 138). Már ez sem igaz, legfeljebb ránézésre, a népnyelvű és latin részek majdnem karakterszámra azonos mennyiségűek. „Oláh Miklós Bécsben, 1560-ban kiadott Ordo et ritusának átdolgozott és bővített kiadása” – ez a mondat többször is visszaköszön a szakirodalomban, illetve a példányok leírásánál a katalógusokban (először alkalmasint az RMNY-ben). Ha mindkét jelzőt az egész könyvre értjük, úgy semmiképpen sem állja meg a helyét, az elsőnek inkább az ellenkezőjét mondhatjuk, a „bővített” pedig csak akkor igaz, ha kizárólag a népnyelvű anyagra értjük, amely valóban bővebb az O-hoz képest, ennek ugyanis egyáltalán nincs népnyelvű anyaga – de egy rituáléban a prédikációk, legyenek bármilyen minőségűek is, liturgikusan és szerkezetiileg nem számítanak „bővítésnek”. Az „átdolgozott” viszont enyhén szólva is túlságosan tapintatos megfogalmazás, ha a latin anyag sorsára értjük, az „átdolgozás” újkori fogalma egy szerkönyvvel kapcsolatban amúgy is nehezen értelmezhető. Lásd még: VARGA Benjámin, Magyarországi rituálék az újkorban, 1625-től, Szakdolgozat (Budapest: ELTE BTK, 2012). A temetési rítus szövegét érintő változások szövegszintű összetetését lásd a függelékben. Elérhető online az ELTE Vallástudományi Központ oldalán.

Az Agendarius második kiadásának címlapja
(OSZK, RMK I. 284)

A prédikáció, azaz a nem kötött szövegű beszéd a szentségek-szentelmények kiszolgáltatásának nem kötelező eleme, sosem volt az, de a résztvevők megfelelő felkészítése, hogy kellő lelki diszpozícióban fogadhassák a szertartást vagy annak valamely kulcselemét, tisztában legyenek azzal, mi történik velük és miért, természetes igénynek mondható, és bizonyosra vehetjük, hogy népnyelvű beszédek és beszédvázlatok szokásban és forgalomban voltak jóval azelőtt, hogy az immár nyomtatásban megjelenő hivatalos szerkönyvekben feltűntek volna – alkalmassint szóban és kéziratban hagyományozva. Az ordókba beépítve, illetve önállóan összesen 14 ilyen rövidebb-hosszabb tanító és buzdító-felkészítő beszéd került az *Agendarius* anyagába:

- (1) **Keresztelési** buzdító beszéd (*Exhortatio ad circumstantes baptismum*)
szavak száma: 1506 | elmondáshoz szükséges idő:⁵ -11–13 perc

⁵ Az elmondásra szánt idő hozzávetőleges megállapításához az átlagos beszédtempóra vonatkozó kortárs adatokat vettünk alapul – vö. Gósy Mária, *Fonetika, a beszéd tudománya* (Budapest: Osiris, 2004), 203–207. A Gósy által közölt ábra (206. o., 113. ábra) megkülönböztet lassú, közepes és gyors tempójú beszélőcsoportot. Mivel a beszédtempó az elmúlt félszáz évben mérhetően gyorsult, a lassú csoportnál megadott sávot (115–130 szó/perc) vettük alapul. Ez természetesen csak hozzávetőleges mérce, az arányok érzékeltetésére szolgál – a beszédtempó egyénenként, életkori csoportonként, nemenként, foglalkozásonként eltérő értékeket mutathat, de számít a téma, a beszédhelyzet és még sok minden más is (nyilvános, nagyobb közönség előtt elmondott beszédek tempója általában is a lassabb tartományba szokott esni). Nincsen hiteles adatunk a XVI. századi beszédtempóról, csak közvetett tanúk (pl. éppen a lejegyzett alkalmi beszédek maguk, illetve amit a korabeli nyilvános események lefolyásáról tudunk). A beszédtempó változása és egyéb nyelvi vál-

- (2) Rövid intelem a **keresztzüdőkhöz** a keresztelés rítusának végén (*Poterit sacerdos ... ad compatres hæc verba facere*) | szavak száma: 105 | idő: -1 perc
- (3) Rövid intelem az **anyához** az egyházkeles rítusának végén (... *admoneat his verbis ...*) | szavak száma: 93 | idő: -1 perc
- (4) Buzdítás a **bérmálandókhoz** (*Exhortatio ad suscipiendum sacramentum confirmationis*) | szavak száma: 2336 | idő: -18–20 perc
- (5) Buzdítás a **bérmálandókhoz**, ha a püspök jelen van (*Si forte episcopus aderit*) | szavak száma: 190 | idő: -1,5 perc
- (6) Buzdító beszéd a **jegyespárhoz** házasságkötés előtt (*Exhortatio ad sponsam et sponsam ac alios circumstantes de sancto matrimonio*) | szavak: 1428 | idő: -10–12 perc
- (7) **Gyónásra** buzdító beszéd (*sacerdos exhortetur penitentem ad ... confessionem, his verbis*) | szavak: 405 | idő: -3–4 perc
- (8) Vigasztaló beszéd **feloldozás előtt**, ha a gyónó töredelme túlságos (*penitentem nimis deiecto animo ... consoletur his aut similibus verbis*) | szavak: 234 | idő: -2 perc
- (9) Intő beszéd **feloldozás előtt**, ha a gyónó töredelme nem elégséges (*confitentem non satis contritum ... arguat et ... terreat*) | szavak: 610 | idő: -4,5–5,5 perc
- (10) **Áldoztatás előtti** buzdító beszéd (*poterit ... ad pie et religiose sumendum ... eos adhortari*) | szavak: 851 | idő: -6,5–7,5 perc
- (11) Vigasztaló beszéd a **betegek kenetének felvétele előtt** (*ægotum ... blande alloquatur*) | szavak: 765 | idő: -6–7 perc
- (12) **Temetési** beszéd (*Exhortatio ad eos, qui funeri intersunt*) | szavak: 1297 | idő: -10–11 perc
- (13) **Esketési** beszéd (*Brevis exhortatio de matrimonio ad novos coniuges, dum ritu sollempni ... benedicuntur et copulantur*) | szavak: 1486 | idő: -11,5–13 perc
- (14) „**Temetésakor** való predikáció” [csak az 1596-os második kiadásban] | szavak: 1484 | idő: 11,5–13 perc

tozások közt kapcsolatot feltételez: Gósy Mária, „Hangtörténeti változások feltételezett okairól”, Magyar Nyelv 94 (1998): 276–83. Lásd még Magyar Anikó szakdolgozatát: MAGYAR ANIKÓ, A gyors beszéd, Kézirat (Debrecen: Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2010). Különösen a beszédtempóval és az artikulációs tempóval foglalkozó III. fejezetet. BÓNA Judit, „A hadaró és a gyors beszéd temporális sajátosságai”, Magyar Nyelvtudomány 129 (2005): 235–242. Különös tekintettel az eredményeket feldolgozó 2. és 3. táblázatra. BÓNA Judit, „Temporális sajátosságok a beszédben”, in Fonetikai olvasókönyv, szerk. B. J. (Budapest: ELTE Fonetikai Tanszék, 2016), 159–173.

Az *Agendarius* két kiadása közt e tekintetben mindössze annyi a tartalmi különbség, hogy az utóbbihoz illesztettek a végén egy második temetési beszédet is.

Mint az előbbi felsorolásból kiderül, a leghosszabb beszéd elmondása sem tart negyedóránál tovább, tökéletesen beilleszthetők egy szertartás keretei közé akár szó szerint felolvasva, akár a lényegüket átfoglalmazva (*his aut similibus verbis* – mondja a rubrika egy helyütt [azaz ezekkel vagy hasonló szavakkal]). A terjedelem nem véletlenszerű, a nagyobb szabásúak (egy kivétellel) mind 10–12 percesek (ez körülbelül az „ideális” terjedelme a misébe illesztett vasárnapi prédikációnak,⁶ egyben az a szövegmenyiség, melynek lényegét felnőtt ember minden segédeszköz nélkül képes memorizálni és visszaidézni), a rövidebbek 5–6, illetve 1–2 perc hosszúságúak.⁷

Ami a beszédek szerkönyvbe integrált közzétételének célját illeti: ezek, mint mondtuk, mintabeszédek, melyeket a lényeg megőrzése mellett saját szavaival átfoglalmazhat a lelkipásztor, de akár szó szerint fel is olvashatja őket, amennyiben a helyzetnek megfelelő saját beszéd írására nincsen módja, ideje, műveltsége vagy tehetsége.⁸ A mintabeszédet lehetett rövidíteni, csak egyes részeit felhasználni

⁶ Ezen itt csak azt értjük, hogy a 10–15 percet meg nem haladó szentbeszédet még nem érzékeli az ember a liturgia menetében aránytalan mértékű megszakításnak. A misébe illesztett prédikáció természetesen műfajilag mindenképpen „idegen test” marad a liturgiában – sokáig nem is rögzült a helye, mondtak beszédet az evangélium után, a Credo után, az offertórium után, az eleváció után. A misén kívüli prédikációnak is nagy a hagyománya, beszéd megelőzhetett nagyobb szabású processziót, volt helye a szerzetesek napirendjében, számos nyilvános eseményben. Abban tehát semmi feltűnő nincsen, ha a szentségkiszolgáltatást, szentelményeket kíséri vagy megelőzi prédikáció – bár arra a T feltűnően vigyáz, hogy a rítust magát ne szakítsa meg beszéd, „beékelt” buzdítás tehát nincsen. A késő középkori, kora újkori prédikációs viszonyokról (elsősorban német szempontú, de egész Európára hasznosítható) áttekintést ad Hans Bernhard MEYER, *Luther und die Messe: Eine liturgiewissenschaftliche Untersuchung über das Verhältnis Luthers zum Messwesen des späten Mittelalters, Konfessionskundliche und kontrovertheologische Studien 11.* (Paderborn: Bonifatius Druckerei, 1965).

⁷ A korszak magyarországi prédikációs gyakorlatáról lásd: SZELESTEI N. László: „A prédikáció. Irodalmi és lelki olvasmány”, in *Régi magyar prédikációk (16–18. század): Egyetemi szöveggyűjtemény*, szerk. Uó. (Szent István Társulat, Budapest 2005), 8–13. Valamint: SZELESTEI N. László, *Magyar bencések prédikációi a 17–18. század fordulójáról*, Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti Források 3. (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014), 7–22.

⁸ Telegdi maga is jelentett meg ilyen gyűjteményt az egyházi év vasár- és ünnepnapjaira: *Az evangéliumoknak, melyeket vasárnapokon és egyéb ünnepeken esztendő által az Anyaszentegyházban olvasni és prédikálni szoktanak, magyarázatjának I. része. Ádventől húsvétig* (Bécs: Apffl, 1577). II. része: *Húsvétől ádventig* (Nagyszombat: [typ. Telegdi], 1578). III. része: *A szentekről* (Nagyszombat: [typ. Telegdi], 1580). (RMNY 374, 418, 474.) Egyéb prédikációi nyomtatásban: *Négy prédikáció az anyaszentegyház négy evangélistáinak ünnepeire*, szerk. VIRÁG Benedek (Pest, 1803).

stb. Mindenesetre világosan kiderül belőlük, milyen tartalmak közlését várja el az egyházi felsőség egyes alkalmakkor.

A T első kiadásában közölt beszédek szerzőségéről biztos adatunk nincsen, de tartalmi összehasonlítás és stílusvizsgálat alapján Fekete Csaba, az *Agendarius* népnyelvű betéteinek közreadója kétségtelennek tartja, hogy Telegdi ha nem is szerzője, de legalábbis „alapos átdolgozója és stilizálója” például a házasságról szóló tanítóbeszédnek.⁹ A beszédek bármelyike lehet alkalomra írott és élőben elmondott prédikáció (jól sikerült beszédek gyakran „végezték” mintaként gyűjteményekben). Ha valóban Telegdi az egyetlen vagy fő szerző¹⁰ – további, az összes

Előre nyomtatott beszédek szó szerinti felolvasása teljesen elfogadott gyakorlatnak számított a korban, olyannyira, hogy kifejezetten ezzel a céllal, tehát a tanulatlanabb, szegényesebb retorikai fegyvertárral rendelkező lelképásztorok kiegészítésére megyéspüspökök jelentettek meg központi jóváhagyással bíró prédikációgyűjteményeket. Pázmány Péter 1636-ban sajtó alá rendezett prédikációgyűjteményében ezt írja „a keresztény olvasóhoz”: „A papok szük voltáért nem adhatunk mindenüvé egyházi embereket, hanem licentiatúsokra kell bíznya sok helyeket, hogy postillát olvassanak. [...] Az is szemem előtt forog, hogy a plebánosok nem egyaránt tudósok, ne is egyaránt bévesek jó könyvekkel, és így a prédikációsínáláshoz sem egyaránt érnek.” PÁZMÁNY Péter, *Prédikációi* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987), 21.

A nyomtatott beszéd jó, hatásos felolvasása prédikatori erénynek minősült, csakúgy, mint a rögtönzés vagy az előkészített saját (vagy latinból fordított-átalakított) beszéd. A reformáció e tekintetben nem jelentett határkövet az egyházi gyakorlatban, noha előfordultak később (gyakran indulatos) viták arról, vajon egyenértékűnek tekinthető-e a „konzerv” anyag felhasználása a lelképásztor nyájához intézett saját, a pillanatnyi helyzet ihlette szavaival. Amikor Thomas Cranmer érsek-reformátor 1547-ben megjelenteti saját gyűjteményét, a címben magától értetődően minősíti „felolvasásra” szántnak a mintabeszédeket: *Certain Sermons or Homilies Appointed to be Read in Churches*. Lásd erről részletesen: Susan WABUDA, „Bishops and the Provision of Homilies 1520 to 1547”, *The Sixteenth Century Journal* 25 (1994): 551–566. Mindenesetre a prédikációs gyűjtemények kiadása századokon át, egészen a XIX. század végéig a könyvpiac jelentős hasznot hozó sikerágazatának számított. Lásd bővebben: *The Oxford Handbook of the British Sermon, 1689–1901*, eds. Keith A. FRANCIS, William GIBSON (Oxford University Press, Oxford, 2012), 9–18. A korszak magyarországi katolikus missziós tevékenységéről lásd: MOLNÁR Antal, *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I: 1572–1647* (Budapest: Balassi Kiadó, 2002).

⁹ Nagyszombati *Agendarius*, 158–161. Telegdi posztilláinak első kötetében (1577) a vízkereszt utáni 2. vasárnap prédikációja több témával is foglalkozik, a harmadik ezek között a házasság. A motívikus egyezés kétségtelen, Fekete sorra veszi a szövegpárhuzamokat.

¹⁰ A korszak prédikációival foglalkozó szakirodalom bibliográfiáját lásd: DÉRI Eszter, szerk. 1800 előtti magyarországi prédikációk, (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014). A bibliográfia 2020-ig kiegészített, bővített és javított változata: DÉRI Eszter, LOVAS Borbála, szerk., *Magyarországi újkori prédikációk (16–18. század) szakirodalmi bibliográfiája 2020-ig*, Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti bibliográfiák 4 (Budapest: ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2022). Telegdiről, prédikációszerkesztési stílusáról különösen lásd HORVÁTH Csaba Péter közleményeit: (1) „Hogyan írt prédikációt Telegdi Miklós és Pázmány

beszédre kiterjedő stílusvizsgálatra volna szükség ennek megállapításához – akkor is merülnének fel újabb kérdések, például hogy használta-e mintát a beszédeihez (valószínűleg igen, ismerjük a könyvtárát alkotó középkori és kortárs teológiai műveket, bibliakommentárokat), forgatott-e haszonnal más kortárs népnyelvű mintabeszédeket.¹¹

A halál katolikus teológiai és liturgiai kontextusát bizonyos inherens kettősség jellemzi: egyrészt és természetesen az egyház a földi halált nem tekintheti az élet abszolút végének, totális, az emberi lény teljességét megsemmisítő veszteségnek, másfelől a hívő ember élménye mégis a veszteség, az elválás fájdalma (ha hite és reménye szerint időlegesen is ez az elválás) és a kínzó bizonytalanság az elhunyt (és a tulajdon) végső sorsa felől.

Szép, közvetett kifejezést nyer ez a kettősség a temetés magyar liturgiájában, a halottas zsolozsmában. A virrasztó zsolozsma, a matutinum hagyományos módon az imára invitáló 94. (héber számozás szerint: 95.) zsolttárral kezdődik: „Jöjjetek, örvendezzünk az Úrnak” (*Venite exultemus Domino*). Ez a zsolttár ugyancsak hagyományos módon keretverssel rendelkezik, a tulajdonképpeni responzum (azaz a hol egészen, hol csak félig visszatérő refrén) a magyar hagyományban a 17. (18.) zsolttár két verséből alkotott híres *Circumdedérunt*-cento: „Körülvettek engem a halál kínjai, az alvilág fájdalmai körülvettek engem.” A responzum és a zsolttár verseinek váltakozásából, refrénszerű visszatéréseiből a következő szöveg születik:

*Körülvettek engem a halál kínjai, az alvilág fájdalmai körülvettek engem.
Jöjjetek, örvendezzünk az Úrnak, vigadjunk a mi szabadító Istenünknek!*

Péter?”, in Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, 183–191 (Vác: MondAt, 2013). (2) „Katolikus egyházi körkép Magyarországon Telegdi Miklós prédikációi tükrében”, in Filológia és irodalom, szerk. TOMPA Zsófia, Pázmány Irodalmi Műhely: Opuscula Litteraria, 17–40 (Piliscsaba: PPKE BTK, 2013). (3) „Mi legyen tisztí a jó fejedelemnek?« A felsőbbség és az alattvaló viszonya Telegdi Miklós prédikációiban”, in A történész igazsága és magányossága: Tanulmányok a 65 éves Raffay Ernő tiszteletére, szerk. NAGY Miklós Mihály, 43–54 (Budapest: Kárpátia Stúdió, 2013).

¹¹ Sörös szerint a prédikáció tudományának két nemzetközi bestsellere a korban Reuchlin (*Liber congregatorum de arte prædicandi*, 1503) és Dungersheim volt (*Tractatus de modo discendi et docendi ad populum sacra seu de modo prædicandi*, 1514), mindkettő erősen érezteti hatását a hazai prédikációirodalomban: SÖRÖS Béla, *A magyar liturgia története I.: A kereszténység behozatalától a XVI. század végéig* (Budapest: Hornyánszky, 1904), 316. Lásd még: Közkincs: *Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014).

Járuljunk az ő színe elé hálaadással, és zsoldárok dicséretével vigadozunk néki!

Körülvettek engem a halál kínjai...

Mert nagy Úr az Isten...

Az alvilág fájdalmai körülvettek... stb.

„Körülvettek a halál kínjai”, de *life goes on*, az egyház zsoldározik tovább, mint teszi mindig, a világ végezetéig. A feszültséget, amely a normál napi zsoldárrend és a halottas tematika között mintegy magától, a helyzet és a liturgikus üzem logikájának megfelelően, mondhatni természetes úton keletkezik, tehát nem valamiféle didaktikus szándékból, a liturgia nem oldja fel, megmarad termékeny paradoxonnak.

A temetés rítusa az itt nem részletezendő középkori előzmények nyomán, amint az *Agendarius* is tanúsítja, az újkori gyakorlatban háromszakaszos: 1) az első szakasz a háznál zajlik (stilizált virrasztó zsolozsmával), 2) innen viszik a templomba a halottat a gyászmisére, 3) majd onnan a sírhoz az elhantolásra. Szerencsénkre a rubrikák pontosan közlik, hol kerüljön sor a gyásznéphez szóló beszédre: a 3. szakaszban, a sírbatétel után vagy közvetlenül azelőtt, a még nyitott sírnál. Ez a beszédhelyzet. A rendelkezésünkre álló nemzetközi források alapján mondható, hogy az európai úzusokban a gyászbeszédnek ez a helye általános.

A gyászszerzők annyiban különlegesebbek a szentségek és szentelmények között, hogy a gyászirítusok során minden „szent cselekmény” és „szent energia” a halottra irányul (beszétel, gyászmise, abszolúció), és a legfontosabb mozzanatokon a beszéd elhangzásának idején már túl is vagyunk. A beszéd viszont értelemszerűen nem a halotthoz szól, hanem a jelenlévő gyásznéphez, egyrészt, hogy megfelelő lelki útravalóval térjenek meg otthonukba, másrészt, mivel egyszer maguk is mindannyian főszereplői lesznek ennek a szertartásnak, kivétel nélkül.

Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a liturgikus gyászbeszéd semmiképpen sem eulógium, nem szól az elhunytól, nem dicséri és nem korholja, jellemzően szót sem ejt sem személyéről, sem földi pályafutásáról. Az ilyesmi helye hagyományosan a tor, illetve újabb kori gyakorlatban akár a sírnál is elhangozhat a temetés hivatalos részének befejeztével, de jellemzően nem a temetést egyházi részről végző klerikus szájából, hanem például a kántortól (ilyen a halott nevében mondandó „búcsúzó szeretteimtől, X-től és Y-től” népi búcsúztatótípus).

Az első temetési beszéd (T¹)

Ez tehát a beszédhelyzetünk. Lássuk most a két beszédet magát. Összehasonlításukra, mint mondtuk, az a körülmény ad alapot, hogy teljesen szokatlan módon az *Agendarius*, illetve annak második, 1596-os kiadása két temetési beszédet is közöl, s ez a körülmény feljogosít minket arra, hogy a két beszéd (a továbbiakban: T¹ és T²) egymáshoz való viszonyára nézve valamiféle hipotézist fogalmazzunk meg – abból a feltevésből kiindulva, hogy egy normatív szándékkal összeállított gyűjteményben az ilyesmi nem lehet véletlen.

T¹ vázlata

BEVEZETÉS

[1a] Temetni dicséretes, de nem elég

[1b] Lelki haszna is legyen

[2] Készen találjon a halál

TÁRGYALÁS

[3a] A halál a biztos vége az életnek

[3b] Az embernek nincs ellene eszköze

[4] Földi életünk sérülékeny, bizonytalan és rövid
(mezei virág + „mit kiáltsak?”)

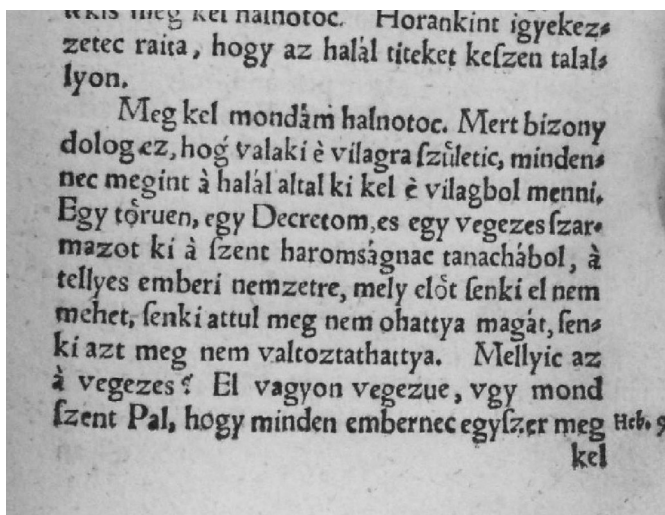
[5] Aki ebbe veti reményét, az bolond

[6] A készület: hit és tiszta lelkiismeret karbantartása
befejezés

[7] Aki készen áll, nem fél a haláltól (Pál)

A T¹ bevezetése *captatio benevolentiae*vel indít, a jelenlévők számára ismerős utalással Tóbiás szentírási figurájára, aki az irgalmasság testi cselekedetei közül éppen a holtak eltemetése jócselekedetének emblematikus alakja: a holttest helye ugyanis, miután kiszáll belőle a lélek, a földben van, a porban, amelyből vétetett. A halott lelkéért és testéért az egyház a gyásznéppel együttműködve megtette, amit tehet, és ezután is meg fogja tenni, a beszéd most nem róla és nem hozzá szól, hanem a gyásznéphez, „hogy a ti ittléteketnek valami hasznát vegyétek” – mondja a beszéd. Ez a haszon a halál kikerülhetetlenségének tudomásul vétele, és felkészülés, hogy „a halál titeket készen találjon”. A bevezetés ezzel röviden megjelölte a beszéd fő témáját és célját is.

A *captatio benevolentiae* után a T¹ egyenesen a lényegre tér. Erősen indít, kihasználva a beszédhelyzetet, azt, hogy a gyásznép a nyitott sír körül áll, és önkéntelenül arra irányul a tekintete. Ez a „látjátok feleim szümtükhel” alaphelyzet – ezen a ponton, ebben a situációban hangzik el a Pray-kódex nevezetes temetési

Az Agendarius első temetési beszédének (T₁) második oldala (kivágat)

beszéde is. „Midőn szemetek előtt forog a holt embernek teste, megemlékeztek róla, hogy néktek is meg kell **halnotok**.” Ez nem teológiai természetű kijelentés, egyszerű ténymegállapítás, a közös emberi léttapasztalatra hivatkozik, amely alól nincsen kivétel. „Sem pápa, sem császár, sem király, sem fejedelem, sem püspök, sem pap, sem barát, sem gróf, sem úr, sem nemes, sem nemtelen, sem tudós, sem tudatlan, sem gazdag, sem szegény, sem vén, sem ifjú, sem férfi, sem asszonyem- ber, sem kicsiny, sem nagy, sehol senki e világon azt el nem kerülheti, sem által nem hághatja, hanem mindennek reá kell menni” – mondja a pazar, nagyszabású anafora, miközben eljut a T/2-es megfogalmazástól a T/1-esig: „mindnyájan meg kell **halnunk**”.

A téma „moll variánsa” következik egy újabb pazar anaforával: a halál ellen minden emberi eszköz tehetetlen: „Semminemű mesterséggel, semminemű böl- csességgel, semminemű álnoksággal a haláltól meg nem menekedhetünk.” Egye- nes vonalú gondolatvezetés, kitérők nélkül, a T¹ harmadánál tartunk.

A folytatásban ismét a körülállók szemszögéből halad tovább a beszéd gon- dolatmenete: ha igaz, hogy a halál elkerülhetetlen, ez a földi élet, azaz az egyet- len, amit a beszéd hallgatói „testközelből” ismernek, nem is nevezhető életnek, mert az igazi életnek nincsen vége. Ez valami átmeneti állapot, „pára, buborék”, mondja a beszéd, „árnyék”, „vízen lábbó hajó”, „égben röpülő madár” – a hason- lítottak közös vonása, hogy maradandó nyom nélkül múlnak el (és hogy a képek

a héber Szentírásból valók). „Nemcsak halandó, hanem rövid is a mi életünk a földön” – mondja a beszéd. (Akkor is rövid, ha hosszú, az örökkévalósághoz képest mindenképpen.)

S hogy az ember számára az önrendelkezés illúziója se maradjon meg, még csak „azt sem tudjuk, mely órában ki kell innét mennünk”. A T¹ középső szakaszának ezt a záró gondolatát Lukács evangéliumából vett példázat illusztrálja a gazdag emberről, aki úgy készít tervet erre az életre, mintha valóban rendelkezhetne fölötté: „Te bolond, ez éjjel a te lelkedet megkérlik tetőled, és amit gyűjtöttél, kire marad?”

A T¹ utolsó harmada a bevezetésben ígért készenléttel foglalkozik: „De talán azt is akarnátok tudni, mi legyen a készület és a vigyázás, melyet a mi Urunk kíván mitőlünk. Megmondom, és igen rövid szóval mondom. A hit és minden halálos bűntől megtisztított jó lelkiismeret.” [...] E két készületi feltétel egy-egy bekezdésnyi részletezése után halljuk a konklúziót: „Aki eszerint vigyáz és készül, megőrizvén a hitet és a jó lelkiismeretet, nem fél a haláltól, hanem vígan múlik ki e világból.”

A második temetési beszéd (T²)

A T² ettől az egyenes vonalú, kitérők nélküli, minden tekintetben mintaszerűen építkező beszédetől aligha különbözhetne jobban. *In medias res* kezdődik, nincs bevezetése, se *captatio benevolentiae*. Egy latin idézettel indít, és meglepő tételmonddal: „Nagy teher és nyugtalanság” az emberi létállapot – mondja, ez a teher, mint kiderül, a halandóság terhe és a bizonytalanság azzal kapcsolatban, ami a halál után következik. Olyan nyomasztó ez a teher, hogy a földi életet látszólag csak akkor élvezhetjük, ha a szőnyeg alá söpörjük a halál problémáját.

T² vázlata

TÉMAMEGJELÖLÉS

[1a] Az emberi létállapot nyomasztó teher: az élete romlandó-múlandó

[1b] Még nagyobb és nyomasztóbb teher, hogy utána mi következik

[1c] Inkább itt legyen nyomasztó ideiglenesen, mint ott végleg

[1d] Ne várjuk meg a fontosabb gonddal való foglalkozáshoz a halál közeledtét

KIFEJTÉS

[2] E világ gyönyörűsége is siralom

- | [2a] Szent Pál: elvetett gané a Krisztusban való részesüléshez képest
- | [2b] Jeremiás: „Miért születtem én, hogy gyötrelmemet látnám?”
- | [2c] Jób: „Vesszen el a nap, melyen e világra születtem volt.”
- | [3] → ebből két tanulság adódik
 - | [3a] senki űaz ő halottján magát ne gyötörje (Pál)
 - | [3aa] *Nihil abstulit tuum* (Jeromos)
 - | [3ab] *Qui perfecte Deum diligit* (Ágoston)
 - | [3b] megemlékezzél: porból vagy és porrá leszel
 - | [3ba] *Quid sum miser, nisi vas sterquilinii* (Ágoston)
 - | [3bb] „Az asszonytól született ember rövid ideig viszi életét” (Jób)
 - | [3bc] „Kiálts, úgy mond. Mit kiáltsak? Minden test csak fű.” (Jesájá)
 - | [3bd] *Re vera, si quis fragilitatem carnis aspiciat* (Jeromos)
 - | [3be] Romlandó korsó (Példabeszédek)
 - | [3bf] Mit kevélykedel? (Példabeszédek)
 - | [3bg] „Emlékezzél meg, Uram, hogy sárból formáltál engemet” (Jób)
- | [4] Ha ez így van, mi lehet a vigaszunk?
 - | [4a] Készen találjon bennünket a halál
 - | [4b] bűnről penitenciát tartani, jót cselekedni
- | KONKLÚZIÓ
 - | [5a] Ezekre indít bennünket mások halálának látása
 - | [5b] Megholt ember állapotának meggondolása
 - | [5c] → Aki levonja a tanulságot a halálból, nem iszonyodik az élettől
 - | [5d] Ezt azért gondoltuk végig, hogy „reménységünk támadjon”

A világ még ebben a romlandó állapotában is gyönyörű, és sok gyönyörűséget kínál, idővel azonban az élet minden édessége megkeseredik a szánkban, mondja, mert nem lehetünk boldogok, amíg ez az egy kérdés megválaszolatlan marad. A T² első szakasza arra inti hallgatóit, hogy ne várják meg a szembenézéssel az utolsó lehetséges pillanatot: „akármint űzze valaki e világnak dicsőséget és életét, de végtére benne semmit nem tapasztal sírásnál és keserűségnél”.

A T² kihagyásos gondolatmenete összetett, a végső következtetések levonását a hallgatóra bízza, csak „üzemanyagot” szolgáltat mintegy az elmélkedéshez. Az első szakaszt nem köti össze a másodikkal, továbblép, és a továbbiakban azokhoz szól, akik az első tanulságot levonva hajlandóak a halállal való szembenézés keserves munkájára. Ezekben, mondja a beszéd, szükségképpen felmerül a kérdés:

kiül. e titeketis.

TEMETESKOR VALO

Prædikatio.

Cœspatio magna creata est, omnibus hominibus, et iugum graue super filios Adam, à die exitus de uentre matris eorum, usq; in diem sepulture in matrem omnium. Az Isten lelkeuel meg tellyesedes Bölch Syrach, ez igekkel meg magarazza, az emberi romlando állapotot: Nagy nyughatatlanság, es terhes iga vetetec Adamnac minden háira születefektül fogua, temetefek nec napiaig, midőn az közönfeges anyoknak kebeleben, az az, az földben be helhezietnec. Mely igekkel rettegeti, ez világhoz ragzkodot lelkeket, hog kiki mind gondolkodgyec, ez mulando világnac allapattyarol, melynec nagy része, szent Isten mondása szerent, az gonofságban tisztan el merült, az rea következendő nyomorúságra.

f 3 lis,

Az Agendarius második kiadásában függelékként közölt újabb temetési beszéd (T₂) eleje

nem értelmetlen epizód-e tehát ez a földi élet ebben a siralmak völgyében. Pál apostol, Jeremiás próféta és Jób is egyetérteni látszanak abban, hogy de igen.

A következtetés megint csak kimondatlan marad: ez az élet csak a jövő élet fényében nyeri el értelmét, amint azt a következő szakasz Szent Jeromos-idézete megvilágítja: „nihil abstulit tuum, qui dignatus est recipere proprium”. Azaz: a halálunk idején nem elveszítjük az életünket, hiszen az sosem volt a miénk, hanem visszakerül jogos tulajdonosához, az Úristenhez. „Az Isten pedig eleveneknek, nem halottaknak Istene”, idézi fejünkre a beszéd.

Itt egy hosszas kitérő következik, amelynek céljáról csak találgathatunk, talán azok kedvéért kerül ide, akik még mindig nincsenek meggyőzve arról, hogy az evilági élet csak árnyéka az eljövendőnek. Szentírási és patrisztikus tekintélyek (a T¹ szigorúan csak Szentírást idéz) valóságos csatársora vonul fel a bizonyításra

222 **TEMETESKOR VALO PRAEDIC:**

mely rend nélkül való kefergesből, az Isten ne-
 uenckis gyakran gyalazatya szokor következni,
 miuel hogy atkozodnac, veszekednec nemelyec
 halo .v. yoc v. tan, inkább kedueluen azokat Istenek,
 nel: nem ok nélkül beszélget sz: Agoston docto-
 ris ezkeppen. *Qui perfecte Deum diligit, non affligi-
 tur in morte cuiusquam, quoniam qui toto animo Deum
 diligit, nouit, nec sibi perire, qui Deo non perit, Deus au-
 tem: Deus uiuorum est, non Deus mortuorum:* Az ki
 (vgy mond) tökellelessen szereti az Istent, senki
 halalan nem gyötri magat, tuduan hogy tüle el
 nem veszet az, a mi Istennel nem ves, az Isten
 penig eleueneknec, nem halottraknac Istene.

Masodszér, vgyan ebből indettatic, az embe-
 ri gondolat azokn. c. emlékedesere, melyec elege-
 dendő ősztoni lehetnec, ez világ meg vetesere,
 es v. talafara, főz az mi leg tökelletesb, maga allas
 pattyanac, meg esmeresere, melyben az fölleges
 Isten, embernec leg főb bölcheleget helyhezitette;
 Meg emlékezzel vgy mond ember, mert por
 vagy, es porra leszes. Melv igiket tekintuen mag

A T2 második oldala (kivágat)

Jesája prófétától Szent Ágostonig (a tőle származó idézet az egyetlen, amit a beszéd valami okból nem fordít le). „Megemlékezzél, úgymond, ember, mert por vagy, és porra leszes.” Terjedelmileg körülbelül a beszéd kétharmadánál tartunk ekkor.

Az utolsó harmadban a vigasztalásra térünk át, mely nem egyébben áll, mint a készenlétben, amint azt már a T¹-ből tudjuk. Ennek a szakasznak a kulcsfogalma a penitencia, az igaz bűnbánat, amit a büntudattól (azaz az ítélettől való félelemtől) az irgalom elfogadása különböztet meg. „Ó, mely nagy irgalmassága és kegyessége azokhoz, akik hozzá térnek” – mondja a T². A bűn (így, egyes számban) nem az ember által elkövetett különféle vétkek összessége, hanem „a” bűn, az ősbűn: az, hogy az ember a saját élete ura és istene akar lenni, és nem ismer el maga fölött senki mást.

A záró szakasz összefoglalja az elhangzottakat, és a megalapozott reményről szól, mellyel a hívő ember az elkerülhetetlen halál bekövetkezte elé tekint. Élvezvén e világban, amit lehet, „tisztá szívvel és lélekkel gondolkodván ez intésről” magát megismeri, és reménykedve várja az örök feltámadást és a dicsőséget, „mely elkészítettett azoknak, kik félik az Istent”.

Összegzés

A két beszéd vázlatát egymás mellé állítva valóban úgy tűnik, mintha a T² mintegy háttéranyagot, részletesebb elmélkednivalót kínálna a T¹-hez, azt közölve, ami abból kimaradt, mert fölöslegesen zavarta volna meg az egyenes vonalú gondolatmenetet és az egyszerűbb hallgatóságot. A két beszéd alapszerkezete, a fő témák és a szakaszok sorrendje szinte teljesen azonos (sőt, néhány konkrét toposz is – elhelyezkedésük jól mutatja a hasonló méretű beszédek belső tagolása, szerkezeti felépítése közti aránybeli különbségeket).

Az embernek az a benyomása támad, hogy a T² mintha műveltebb, emelkedettebb lelkületű közönséghez szólna – talán éppen a klerikus értelmiséghez), illetve ilyen befogadóra számítana, úgy helyezi ugyanis egymás mellé a legfontosabb tekintélyeket és toposzokat, a temetéskor végiggondolandó hagyományelemeket, mintha arra számítana, hogy a hézagokat a hallgató maga is kitölti, az összefüggéseket különösebb magyarázat nélkül is rögtön megérti. Ehhez azért mozgósítania kell, amit tud és tanult – itt számítanak intellektuális képességeire is. A végkicsengés azonos, a bejárt út a T² esetében kacskaringósabb és nagyobb.

Összefoglalva: a T², bár fő szakaszait és végkicsengését tekintve párhuzamos a T¹-gyel, szinte minden egyéb vonatkozásban (tagoltság, kifejtettség hiánya, témabőség, a gondolatmenet töredezettsége és bonyolultsága) azonban szélsőségesen különbözik tőle és az *Agendarius* többi mintabeszédétől – aligha szolgálhatott tehát ez utóbbi az előbbi alternatívájaként, mintaként a plébániai gyakorlatban.

Az eredeti szerkesztők perdöntő nyilatkozata híján biztosat persze nem mondhatunk a két beszéd egymáshoz való viszonyáról és a közlés céljáról, mindenestre igyekeztünk megtenni, amire a második beszéd indít: reflektálni erre a különleges körülményre, kérdéseket tenni fel a két beszéd célját és szerkezetét, valamint egymáshoz való viszonyát illetően, és a lehetőségekhez mérten válaszokat keresni a kérdéseinkre.

Circumdederunt me: the Agonies of Death and Literacy.
Two Funeral Sermons from Telegdi's Agendarius

In his 1583 ritual entitled *Agendarius*, which was innovative in many respects in comparison to its Hungarian predecessors, Bishop Miklós Telegdi of Pécs, the administrator of the diocese of Esztergom, added sample-like sermons to the rituals of the administration of the sacraments accompanying the great turning points of life (viz. baptism, confirmation, wedding etc.). He was presumably guided chiefly by pastoral considerations. For the second edition of 1596 (published after Telegdi's death), the editors added a second funeral sermon, clearly intended for a more educated, urban audience – judging from the scholarly Latin quotations and the general tone. A comparison of the structure and content of the two speeches provides useful conclusions as to what the ecclesiastical authorities of the time considered advisable to preach at the time of death to mourners lacking basic schooling and what to the more learned audience.

*

MACZÁK IBOLYA*

„*hogy ez jövődö velág meg tudná hitömet...*”

BEYTHE ISTVÁN PRÉDIKÁCIÓGYŰJTEMÉNYEI

Beythe Istvánról (1532–1612) korábban elsősorban botanikai munkássága miatt emlékezett meg a szakirodalom,¹ noha fő művének négykötetes prédikációgyűjteményét (Németújvár, 1584)² tarthatjuk. Ezek közül az első a vasárnapi evangéliumok, a második a szentleckék szövegéül szolgáló apostoli levelek, a harmadik a szentek ünnepeire rendelt evangéliumi részletek, a negyedik a fő ünnepnapokra való epistolák magyarázatát tartalmazza. Írásomban ezek műfaji és szerkezeti sajátosságaival foglalkozom, külön kiemelve a szentek ünnepeiről szóló kötet tanulságait.

Feltételezhető, hogy Johannes Manlius Beythe ezen műveit adhatta ki a legnagyobb számban – sok példányuk maradt fenn hazai és külföldi könyvgyűjteményekben az Országos Széchényi Könyvtár nyilvántartása szerint. Ugyanakkor ezek – természetszerűen – nem mindenki tetszését nyerték el: közismert például, hogy Szenczi Molnár Albert a *Postilla Scultetica* (Oppenheim, 1617)³ ajánlásában arról írt, hogy négy magyar nyelvű posztilláskötetet ismer, nevezetesen Kulcsár Györgyét, Bornemisza Péterét, Telegdi Miklósét és Beythe Istvánét, melyek közül „az elsötöl kiválva, alig méltóc az többi, hogy uyjobban ki nyomtattassa-

* A szerző az ELKH – PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

1 Újabban: Zsigmond CSOMA, „Die Rolle der zwei Beythe (István-Stephan – András-Andreas) auf die mitteleuropäische Botanik und in der protestantischen Kirche (Ende des 16-en Jahrhunderts)”, in *Od reformácie po založenie cirkvi: A reformációtól egyházalapításig: A szepesváraljai zsinat 400. évfordulójára: K 400. výročiu synody v Spišskom Podhradí*, ed. Peter KÓNYA, Annamária KÓNYOVÁ, 195–211 (Presov: Vydavateľstvo Presovskej Univerzity, 2015).

2 BEYTHE István, *Az evangéliumok magyarázati* (Németújvár: Manlius, 1584). RMNY 552; BEYTHE István, *Eztendő által való vasárnapi epistolák, magyarázattokkal* (Németújvár: Manlius, 1584). RMNY 553; BEYTHE István, [1] *Az zentök fő inepiiről való evangéliumok, magyarázattokkal özue, eztendő által*, [2] *(Fő innep napocra való epistolák magyarázati) eztendő által* (Németújvár: Manlius, 1584). RMNY 554.

3 SZENCI MOLNÁR Albert (ford.), *Postilla Scultetica* (Oppenheim: Galler, 1617). RMNY 1144.

nac, mivelhogy azonközben soc bölcz emberektől deakul és egyéb nyelven sockal hasznosb Postillác irattattac”.⁴

Beythe három kötetét (az utolsó két részből áll) egyértelműen sorozatnak tekintette a szakirodalom.⁵ Nem véletlenül: megjelenési adatain kívül érdemes felfigyelni az ezekhez kapcsolódó szerkezeti szempontokra és az ajánlásokra is.⁶

Az első kötet ajánlása kegyurának, Batthyány Boldizsárnak szól, a másodiké a papokhoz („piis ministris verbi divini”). A harmadik kötet első részét Batthyány Boldizsár feleségének, Zrínyi Dorottyának ajánlotta a szerző, az utolsó részt az „Elő Istennek zent Fianak, az Vr Jesus Christusnak.”⁷ Már ebből a – kutatások nyomán meghatározott – sorrendből is kitűnik, hogy az ajánlások a Batthyány családhoz, valamint a vallásgyakorlás elméleti és gyakorlati kérdéseivel kapcsolódnak.

Tartalmi szempontból a gyűjtemények teljes körűen lefedik az egyházi évet. Fontos megjegyezni Németh Balázs tanulmányát idézve, hogy „Beythe igemagyarázatának szerkezete és formája teljesen eltér a korabeli tiszántúli lelkészek igehirdetési gyakorlatától. Míg Beythe igehirdetése az óegyházi rendtartás textusaihoz igazodnak a Missale Romanum szerint, és így a perikópa rendtartását követik, amit már a kötetek címe is elárul, addig a Tiszántúlon és Északkelet-Magyarországon a reformátusok elítélték a perikópa szerinti igehirdetési rendszert és ezzel szemben a lectio continuát követték. Ez a kíváncsalm olvasható a Debrecen-Egervölgyi Hitvallásban (1562), a Gönczi Zsinat (1566) és a Debreceni

⁴ Uo., 8.

⁵ Vö. RMNY 552.

⁶ Vö. „Az isteni íge kegyes szolgálainak címezve sorra veszi mindazokat a szempontokat, amelyeket az előző évtizedekben prédikátortársai megneveztek. Beszámol róla, hogy a mi nyelvünkön („idiomate nostro”) összegyűjtötte az év összes vasárnapjára rendelt episztolák rövid magyarázatát, amelyeket a jámbor hívek gyülekezetében szokás elmondani. Említi a beszédek jelentős részében előforduló, mértékkel adagolt „kérdésekéseket” („interrogatiunculae”) is. Mindezek célja természetesen az, hogy az egyszerű magyar nép („rudis Hungarica gens”) az isteni íge titkait könnyebben felfoghassa és lelkének üdvösségére magáévá tegye. Azért van szükség a magyar nyelvű prédikációkra, mert legtöbb helyen nincsenek hűséges szolgálói az egyháznak. Ennek oka vagy a törökök kegyetlenkedéseiben keresendő, vagy pedig a hatalmasok nemtörődömségében, akik nem fordítanak túl nagy gondot az isteni ígére és a köznép üdvözülésére. Ráadásul sokan le is nézik ezt a feladatot, és az epikureusok még gúnyolódnak is rajta. Térjednek az ariánus eretnekek könyvei, de még az ateistáké is. Ezekkel csakis kegyes buzdításokkal lehet szembeszállni, és a jámbor híveket a személyükre szabott tanítással kell megerősíteni. Félt, hogy Isten becsülete az íge helyes értelmezésével együtt elvész. Ez tehát a legfőbb ok, ami a szerzőt – az elmaradhatatlan szerénykedő fordulattal élve – kezdetleges, csiszolatlan munkájának közrebocsátására indította.” BARTÓK István, „»Máriának öccse, Márta«: A 16. századi prédikáció-irodalom kritikátörténeti vonatkozásaiából”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 740–763, 755.

⁷ BEYTHE, (*Fő innep napocra valo epistolak...*), [110’].

Zsinat (1577) végzéseiben. Beythének a tiszántúli reformátusoktól való elhajlása és a perikópa rendszeréhez való igazodása harmonizáló teológiájával áll szoros összefüggésben.”⁸

Joggal feltételezhetjük, hogy a kötetek megjelenési sorrendjét külső tényezők is befolyásolhatták. A címlapok, illetve a harmadik kötet első részében a kolofon tanúsága szerint a *de tempore*-részeket december 17-én, illetve 20-án nyomtatták, a *de sanctis*-episztolák nyomán készült gyűjtemény ugyancsak december 17-én, míg az ehhez kapcsolódó evangéliumok alapján írt beszédeket tartalmazó kötete szeptember 1-jén kelt. Ennek nyomán a Szentekhez kapcsolódó anyag két része jelentős időbeli különbséggel jelent meg – az egyik hamarabb is, mint az RMNY-ben előrébb sorolt *de tempore*-beszédek.

Az egyes prédikációk szerkezeti felépítése tekintetében alapvetően támaszkodhatunk Németh Balázs meglátásaira: „Az igemagyarázat, ill. a prédikáció formájában is különbség van a tiszántúli Melius és a nyugat-dunántúli Beythe között. Míg Melius prédikációiban versről versre haladva magyarázza az alapigét, Beythe ezzel szemben az igehirdetés bevezetésében röviden szól a prédikáció mondanivalójáról, tartalmáról, valószínűleg a prédikátor informálása végett, azután közli a bibliai textust a Vulgata alapján, az ő saját magyar fordításában. Ezután kezdődik az igemagyarázat: »Micsoda a summája?« – teszi fel a kérdést. Ezt követik a »tanulások«. Ha a summának és a tanulásoknak több része van, úgy egyenként, pontokba szedve taglalja őket. Az igemagyarázat mindig egy összefoglalással és Isten dicséretével zárul. Ilyen beosztásban írta a híres író és evangélikus püspök, Bornemissza Péter is prédikációit.”⁹ Amint a fenti elemzés is igazolja, ha a nyomtatott prédikációk „makroszerkezetét” illetően nem mindig volt jellemző a következetesség a szerzőre (vagy a közreadóra), a prédikációk „mikroszerkezetében” mindez érvényesült.

Izgalmas kérdés ugyanakkor, hogy vajon minden egyes alkalommal így járt-e el Beythe. Ismeretes ugyanis olyan hozzá kötődő kézirat, amelyben más szerkezet szerepel. Ebben fennmaradt két olyan szöveg,¹⁰ amelyet nyelvhasználata, illetve kézírása alapján¹¹ neki tulajdonítanak – s ehhez hozzátehetjük: a nyomtatványokban közölt és a kéziratban is hasonlóképpen szereplő, Beythe által fordított bibliai szövegrészek is ezt támasztják alá. (Nemcsak a szövegfordítások, hanem

⁸ NÉMETH Balázs, „Beythe István karácsonyi ünnepköri igehirdetései (1584)”, *Acta Papensia* 17 (2017): 1–14, 5.

⁹ Uo.

¹⁰ *A körmeneti Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei*, I, s. a. r. SZILASI László, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 29/1 (Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1990), 110–117.

¹¹ SZILY Kálmán, „Egy régi magyar prédikáció”, *Magyar Nyelv* 12 (1916): 4–6.

a kiemelt bibliai szemelvények terjedelme is megegyezik.) E dokumentum két beszédet tartalmaz: A Szent Fülöp és Jakab napjára, illetve a Húsvét utáni harmadik vasárnapra szánt szöveget. (Mindkét esetben a János-evangélium szövegei jelentenek kiindulási alapot.) Közülük a de tempore-szöveg szerkezete közelebb áll ugyan a Németh Balázs által vázoltakhoz, az ünnepnapra írté nem. Ez utóbbi szövegben a következő a beszéd felosztása: „Három réze vagon ez zent Euangeliomnak: Első, az tanytuanyok uigasztalása, az keserőség ellen, masik, az Istennek ismeretyről, mely az Christus altal vagon. Harmadik az könyörgésről.”¹² Egyik kéziratoss beszéd szerkezete, felosztása sem egyezik meg a kiadott változatával (és egymáshoz viszonyítva is eltérők). Joggal merül fel tehát a kérdés: milyen viszonyban lehet a nyomtatott szöveg a kéziratokéval – van-e, lehet-e köztük kapcsolat? Ha igen, melyik keletkezhetett előbb?

Szentek és protestánsok

A Beythe prédikációihoz kapcsolódó legizgalmasabb kérdések közé tartozik a szentekkel kapcsolatos kötet szerkesztés problematikája. A felmerülő kérdésekre (így például a megírás közvetlen körülményeire és indítékaira vonatkozóan) megnyugtató választ jelen tanulmány sem adhat, de néhány szempont felvetésével árnyalható a problémakör. Az a jelenség, melynek során protestáns hitszónokok szentekről szóló prédikációkat írnak vagy írni szándékoznak, nem gyakori ugyan, de nem is példa nélküli. Bornemisza Péter Foliopostillájában „emlékezik kéziratban levő katekizmusáról, továbbá A szentekről való igen jeles evangéliumoknak magyarázatiról is, melyeket ezen könyvével együtt akart kiadni, de, úgymond, e könyvnek temérdeksége miatt külön könyvecskére kellett azt halasztania, s ha az Úristen arra is segedelmet ad neki, igyekezni fog azzal is a mi sokféle lelki, testi megterhelhetett és megtévelyedett nemzetünknek segítségére szolgálni.”¹³

Megjegyzendő az is, hogy ismerünk olyan adatot, mely szerint bizonyos dunántúli területeken – a Nadasdyak birtokán – a 16. század végén „az esperesek felügyelete alatt szervezkedő lutheránusság”¹⁴ hittani álláspontja ellentétben állt a felsőmagyarországi kánonok néhány pontjával, köztük a szentek ünnepeinek megünneplésével kapcsolatban is. (Vagyis a szakirodalom tanúsága szerint¹⁵ nem

¹² *A körmendi Batthyány-levéltár...*, 110.

¹³ THURY Etele, *A Dunántúli Református Egyházkerület története I* (Pápa: Dunántúli Református Egyházkerület, 1908), 76.

¹⁴ MOKOS Gyula, „A Felföldi kánonok”, *Protestáns Szemle* 24 (1912): 651–659, 657.

¹⁵ Uo., 657.

értettek egyet azzal a cikkellyel, mely szerint: „A szentek innepit nem kell megtartani. Innepeink ezek: karácson, körülmetélet, nagypéntek, húsvét, áldozó, pünköst.”¹⁶) A fenti, kiragadott példából is kitűnik, hogy a kérdéskör megítélésében a korszakban eleve több álláspont létezett.

Az irodalomtörténeti elemzések felvetik, hogy a szentekhez kapcsolódó tematika összefüggésbe hozható a középkori hagyománnyal is¹⁷ – ami vélhetően nem lehetetlen és nem is járhat messze a valóságtól, ám néhány szempontot figyelembe véve tovább árnyalhatjuk a kérdést. Első ezek közül a megcélzott (olvasó) közönség problematikája. A hitszónok az ajánlásban a beszédgyűjtemény megjelentetésének három okát sorolja fel: elsőként azt, hogy bizonyosságot akart tenni arról, amit ifjúságától fogva prédikált, másodikként a közönségigényt, harmadik okként pedig a család iránt érzett háláját.¹⁸ Vagyis érvei között túlsúlyban vannak az összegző, reprezentációs jellegű szempontok. Ugyanakkor a kötet végén egy jóval rövidebb, „az hiv olvasókhöz” szóló részben Beythe így fogalmaz: „ezök rövidedön az zentök fő inepiiről való Euangeliomok es praediciatiok, kiket az Isten felő házi gazdák az eu chelédgyök elöt meg oluashatnak, es az Vr Isten feelmére inthetik euket.”¹⁹ Vagyis kifejezetten és hangsúlyozottan egyszerű emberek számára, térítési szándékkal íródtak a beszédek (a szöveg szerint a hitszónok korábbi gyakorlatával összhangban).²⁰ Joggal vélhetjük, hogy ez a szempont adhatott okot a két, szentek ünnepeihez kapcsolódó kötet összeállítására. Vagyis érvényesülhetett benne a korábbi hagyomány, de vélhetően inkább pasztorációs céllal, mintsem hagyománytiszteletből.

Ez tükröződik a kötetek textusainak kiválasztásában is. Jól látható Beythe azon igyekezete, hogy a kötetben szereplő ünnepeket minél szorosabban a Szentíráshoz kapcsolja – vagyis (sokszor a katolikus gyakorlattal szemben) nem a legendákra, hanem az egyes szentek bibliai szereplésére helyezze a hangsúlyt. Ez Szent András, Szent Tamás vagy éppenséggel Szűz Mária esetében nagy gondot nem okozhatott számára, hiszen ismeretes személyükhöz kapcsolódó evangéliumi szakasz. Nehezebb dolga lehetett azokkal az ünnepekkel, amelyeknek névadó alakjai a *Biblia* más könyveiben találhatóak vagy egyáltalán nem is találhatóak a Szentírásban. Előbbi csoportra példa a pálfordulás, Mátyás apostolsága vagy éppenséggel Mihály arkangyal ünnepe (ami a *Jelenések könyvéhez* kapcsolha-

¹⁶ Vö. MAKLÁRI PAP Lajos, „Egyházi régiségek” III, *Sárospataki Füzetek* 9 (1865): 79–88, 80.

¹⁷ SÖTÉR István, főszerk., *A magyar irodalom története*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964). Hozzáférés: <https://mek.oszk.hu/02200/02228/html/01/321.html>.

¹⁸ BEYTHE, *Az zentök fő inepiiről való evangeliomok...*, A3^v.

¹⁹ Uo., 107^v.

²⁰ Vö. BARTÓK István, „Máriának öccse, Márta”..., 755.

tó), utóbbira Szent György, Szent Lőrinc vagy Szent Katalin napja. Ezekben az esetekben egy-egy kapcsolódó szóra vonatkozó evangéliumi szakaszt keresett a hitszónok: Katalin szüzessége kapcsán az okos és balga szüzekről szóló példa-beszédet, Szent Mihály kapcsán az angyalokra vonatkozó szövegrészt. A legérdekesebb ilyen példa azonban névazonosságon alapul: „Szűz Mária kimúlása” ünnepén a névazonosság alapján másvalakiről szóló szövegrészt hoz elő Beythe: a Mária és Márta történetből ismert történetre hivatkozik, azaz a jobbik részt választó Máriáról beszél Jézus anyja helyett.

A hitszónok olykor egy-egy szent életrajzát is közli – Szent Jakabét, Lőrincét vagy Bertalanét – ezekben az esetekben azonban korántsem a szentkultusz ápolása a fő cél, hanem sokkal inkább egyfajta profanizálás. Ezt bizonyítják a Szent Györgyről írottak is.

Szent György és a sárkány

„Ki volt az zent György? Nem vélöm, hogy valamely zent volt volna. Hanem peldayul hozta bé az regi köröztýenség.”²¹ Ez a mondat korántsem arra utal, hogy a kötettel a szentek tiszteletét kívánta volna elmélyíteni²² – sokkal inkább a már meglévő elnevezések eredetét profanizálni. Szent György napja volt például hagyományosan a közigazgatási év kezdete és számos esemény ehhez kapcsolódott. (A felekezettől független pásztorünnepektől eltekintve említésre méltó például, hogy a falusi és a városi magisztrátus ilyenkor tartotta a tisztújítást és az új tisztviselők ekkor foglalták el hivatalukat. Ez a nap volt az adófizetés egyik időpontja, így a nép a tavasszal esedékes költséget a szentről nevezte el. Tulajdonképpen csak a 18–19. században, az újkori közigazgatás megszervezése vetett véget ennek a gyakorlatnak.²³) Így aztán nem lehetetlen, hogy ez is közrejátszik abban, hogy az igazi szőlőtőről szóló, János evangéliumából származó szakasz kapcsolódik az ünnephez Beythénél – éppúgy, mint például a kortárs Telegdi esetében.²⁴

²¹ BEYTHE, *Az zentök fő inepíiről valo evangeliomok*, 30°.

²² Vö. NEMESKÜRTY István, „A XVI. század utolsó három évtizedének postillairodalmából”, *Irodalomtörténet* 45 (1957): 453–466, 457.

²³ GULYÁS Éva, „Szent György tiszteletének emlékei és hagyományai – szokások és hiedelmek” in *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, II, szerk. LACZKOVITS Emőke (Veszprém–Debrecen: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság Laczkó Dezső Múzeuma–Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, 1997), 223–234.

²⁴ TELEGDI Miklós, *Az evangeliomoknak, magyarazattýjánac harmadic része, mely magaban foglallya a zentec innepire ualo euangeliomokat* (Nagyzsombat: [typ. Telegdi], 1580), 232. RMNY 474.

Így kerülhetett tehát a szentekről szóló prédikációgyűjteménybe olyan ünnep, amely a szerző szerint lényegében nem is ünnep. Azonban az sem igaz, hogy a fent idézett mondatok kizárólag Beythe szubjektív véleményét tükrözték volna arra vonatkozóan, hogy nem volt szent. Ezek a mondatok ugyanis arra vonatkoznak (amint az a prédikáció későbbi szakaszából egyértelműen kiderül), hogy Szent György nem is létezett. Ez pedig – noha természetesen protestáns körökben terjedt – egy sajátos ókeresztény hagyományra nyúlik vissza, melynek bizonyos elemeit a katolikusok is használták. Beythe értelmezése szerint Szent György példázza Krisztust, aki a „fölségös Istent” szimbolizáló király leányát, vagyis a keresztény gyülekezetet megszabadítja a Sátán hatalmától.

Ez az elgondolás nyilvánvalóan nem Beythe leleménye: Káldi György 1631-ben megjelent Szent György-prédikációjában hivatkozik arra, hogy a „patvarkodók” kételyeit támasztják alá a Szent György személyével kapcsolatos bizonytalanságok – így például névazonosság az alexandriai püspökkel.²⁵

Böven szól Káldi Szent György ábrázolásáról is, említve Baroniust is, a következőképpen: „Baronius azt írja, hogy ő azt a képet, melyben Sz. Györgyöt fegyveres lovasnak írnak, ki kopijával meg-öli a sárkányt, és mellette egy szűz Leánzó vagyon, ki fel-emelt kézzel segítséget kér tőle, példázatnak tartja inkább, hogysen historiának [...].”²⁶ A kérdéses helyen Baronius Szent György legendáját illetően úgy találja, hogy a sárkányhoz kapcsolódó *Legenda aurea*-történet inkább szimbolikus, mintsem történeti. És itt hivatkozik Eusebiosz Nagy Konstantinról szóló művének harmadik könyvére. Ez utóbbi helyen arról van szó, hogy Konstantin keresztény voltát egy fenséges festményen örökítették meg, amely a császári palota portikuszán volt látható. A képen Konstantin állt feje fölött az üdvözítő jellel, alatta sárkány alakjában az egyházat az istentelenek zsarnoksága révén pusztító ellenség. Ezt az ellenséget a próféták könyvei sárkányként írják le [Izajás, Jelenések könyve]. A császár és az övéi [talán a gyerekei?] lábukkal taposják a sárkányt, Konstantin a hasa közepébe döfi dárdáját és belöki a tengerbe. A sárkány jelöli az emberiség ellenségét, amelyet a császár a feje fölött lévő üdvözítő győzelmi jel erejével a pusztulásba taszított.

Ez az Eusebiosz-szemelvény szerepel abban a gyűjteményben, melyben a hét neves 3–6. századi ókeresztény író (Eusebius Caesariensis, Rufinus, Socrates Scholasticus, Theodoretus Cyrrensis, Salaminius Hermias Sozomenus, Theodoros Anagnosta és Evagrius Scholasticus) művei jelentek meg Wolfgangus Mus-

²⁵ KÁLDI György, *Az ünnepekre való prédikációknak első része* (Pozsony: Rikesz, 1631), 467. RMNY 1510.

²⁶ Uo.

culus és Joachim Camerarius révén 1554-ben, s amelynek egy példányáról Zvara Edina kutatásai révén igazolható, hogy Beythe könyvtárának megbecsült darabja volt.²⁷ (A possessorbejegyzésen túl ezt számos jegyzet is igazolja.) Az elemzett példa nyomán jól érzékelhető, hogy Beythe (Batthyányiakéhoz szorosan kötődő) könyves műveltsége²⁸ (ha kevésbé feltűnő módon) is, de tetten érhető ebben az egyszerűséget, közérthetőséget célzó gyűjteményben. (Ugyancsak Eusebiusra hivatkozik Beythe a Bertalan-életrajz esetében, melyre vonatkozó adatok szintén szerepelnek a hivatkozott 1554-es kiadásban, a Beythe által megadott helyen. Joggal vélhetjük tehát a bázeli kötetet a prédikációgyűjtemény forrásának.)

A kötet szerkesztés tekintetében egyéb sajátosságok is felfedezhetők a Beythe-kiadványokban: szerkezeti szempontból nyilvánvalóan az utolsó kötet különbözik az előzőektől – eleve azért, mert a két rész egy kötetben szerepel. Beythe szentek ünnepeinek episztoláihoz kapcsolódó kötetéből (noha elvileg hasonló beosztású a szentek ünnepeinek evangéliumaihoz kapcsolódó kötethez) hiányzik a Szent György-, Szent Márton- és Szent Katalin napi, valamint a Kisasszony napjára szóló, illetve egy azonosítatlan ünnephez kapcsolódó „Isten kegyelmességébe való fogadásáról, penitenciáról, és irgalmasságról való”²⁹ prédikáció.

Ez utóbbi beszédhez kapcsolódó textus a tékozló fiúról szóló evangéliumi szakasz, melynek kapcsán Beythe például a következőket jegyezte meg: „hogy az Vr Isten igazán kégelmében fogadgya az meg térerket. Es azt Keuánnya, hogy az Euangeliomnak zauát haluán, az igeretöt hitönkel ragadgyok, ellene ne tusa-kodgyunk.”³⁰ A beszédben számos hasonló utalás olvasható: például az új köntös, új saru képe, vagy azon gyűrű említése, „melyet ad az atya, á kegyelmében fogadott fianak”.³¹ A prédikáció lehetséges, szimbolikus vonásai azért is jelentősek, mivel könnyen kapcsolhatók áttéréshez, felekezettváltáshoz. Ezek már csak azért is fontosak, mivel egyes kutatók szerint éppen Beythe Zrínyi Dorottyának szóló kötetajánlása igazolja igazoltnak Batthyány Boldizsár feleségének protestáns mivoltát.³² (Ez ugyanis családi viszonyainak ismeretében nem volt egyértelmű: apja,

²⁷ ZVARA Edina, *Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*, A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 9 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2013), 238–239.

²⁸ MONOK István, „Batthyány Boldizsár, a franciás”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 29 (2006): 185–198.

²⁹ BEYTHE, *Az zentök fő inepiiről való evangeliomok*, 38–42.

³⁰ Uo., 40.

³¹ Uo.

³² TÁRCZAY Erzsébet, „A reformáció Horvát-Szlavonországban”, *Theologiai Szemle* 5 (1929): 195–287, 275.

a szigeti hős, Zrínyi Miklós felekezeti hovatartozása kérdéses,³³ férje protestáns volt. Testvérei – Zrínyi György, Kristóf és Miklós –felekezetet váltottak, protestánsokká lettek.³⁴) Nagyon valószínű azonban, hogy egy esetleges áttérés inkább Zrínyi Dorottya esküvőjéhez, mintsem Beythe (jóval későbbi) németújvári ténykedéséhez kapcsolható.

Itt jegyzendő meg, hogy a nagyasszony életéről igen kevés adat áll rendelkezésünkre, jelenleg gyermekei számát és azok nemét sem ismerjük egyértelműen, és Batthyány Boldizsár felekezeti hovatartozását illetően is vannak még kérdőjelek.³⁵ Ebből adódóan nem meglepő a nagyasszony vallásosságával, felekezeti hovatartozásával, esetleges felekezetváltásával, netán környezetének katolikus voltával kapcsolatos bizonytalanság. Zrínyi Dorottya esetében a felekezeti vonatkozású (eddig ismert) levéltári anyagok sem könnyítik meg az elemzők dolgát, hiszen ismeretes egy olyan levél Alsólivinai Péter körmendi prédikátortól, amelyben 1613-ban Thurzó Györgytől kér segítséget – a közreadói jegyzetek szerint – Zrínyi Dorottya hitbéli zaklatásai ellen: „tudgia Nagod, kereztvrat mikor megy esküuek vram aszszonyomal, meeg akkor mindgyarast ki fakazta merget az öreg azzony, nem hagia vramnak zolgalnom, de az fölseges Isten meg tartot minden ígiekőzetök ellen [...]”.³⁶ Ismeretes olyan levél is, amelyben egy katolikus plébános panaszkodik a vallási zaklatás miatt Zrínyi Dorottyának.³⁷ Látható tehát, hogy (jelenlegi ismereteink szerint) a levéltári források behatóbb ismerete, illetve esetlegesen a prédikációgyűjtemények keletekezési körülményeinek vizsgálata vihetnek közelebb a felekezeti kérdések tárgyalásához.

Össességében tehát elmondható Beythe István prédikációgyűjteményei számos szerkezeti, szövegalkotási és filológiai problémára irányítják a figyelmet. Ezek behatóbb vizsgálatától joggal remélhetjük, hogy jelentős mértékben árnyalják a 16. század lelkesítő történetével kapcsolatos ismereteket.

³³ VARGA Szabolcs, „Zrínyi Miklós vallásosságának historiográfiája” in *„Hír a dicső tettek ragyogása”: Tanulmányok a Zrínyi család és Szigetvár kora újkori történetéből*, szerk. VARGA Szabolcs (Szigetvár: Szigetvári Kultúr- és Zöld Zóna Egyesület–Szigetvári Várbaráti Kör, 2011), 45–62.

³⁴ SZABÓ Károly, „Beythe István postillájáról”, *Budapesti Közlöny* 4 (1870): 3762–3763, 3762.

³⁵ Uo.; EÖTVÖS Lajos, „Még néhány szó Kulcsár és Hellopaeus műveiről”, *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* 1 (1870): 312–316, 315.

³⁶ ILA Bálint, „Református egyháztörténeti adatok az Országos Levéltárban őrzött Thurzó-levéltárban”, *Theológiai Szemle* 9–10 (1933–1934): 176–190, 182.

³⁷ *A körmendi Batthyány-levéltár...*, 106.

„hogy ez jövődő velág meg tudná hitömet...”
The Collected Sermons of István Beythe

Although István Beythe (1532-1612) is usually remembered for his botanical works, his main achievement is his four-part sermon collection (Németújvár, 1584). The first volume contains the Sunday gospels, the second the apostolic letters he based his lessons on, the third includes excerpts from the gospel used on feast days of the saints, and the fourth the explanation of the epistles dedicated to the main holidays. My study is about the genre and structural characteristics of these writings, with special emphasis on the denominational lessons of the book on the feasts of the saints.

SEBESTYÉN ÁDÁM

*Végidő-számítások Bornemisza Péter
prédikációiban*

Bevezetés

A 16. századi postillák apokaliptikus textust magyarázó prédikációiban gyakran merül fel a kérdés, hogy mikor jön el az utolsó ítélet napja? A magiszteriális reformáció irányzatai nagyrészt egységesek ennek a kérdésnek a megítélésében, mert az evangéliumi szöveghelyek alapján azt hangsúlyozzák, hogy a pontos időt egyedül Isten tudhatja, ily módon a vég időpontja felől tudakozódni felesleges. Ezt a szemléletet tükrözi Bornemisza Péter ötödik *Postillájában* a Szentháromság nap utáni 26. beszéd. A prédikációciklus az 532. lap rektóján kezdődik, és a Mt 24,15–28 alapján Jeruzsálem elestének megjövedölését magyarázza. Bornemisza a következő szavakkal kommentálja az evangéliumi rész eszkatologikus üzenetét: „Mondám azért, hogy az Úr nem mondja meg az napját, óráját, esztendejét, mikor legyenek meg azok; hanem csak jeleket számlál elő, melyek lesznek mind a templom romlása előtt, mind ez világ végezte előtt.”¹ Dolgozatom célja olyan Bornemisza-szövegrészek bemutatása, melyek látszólag szembemenve ezzel a határozott dogmával, a vég idejének kiszámításához nyújtanak segítséget. Emellett a prédikáció lehetséges forrásait is feltárom, bizonyítva, hogy a prédikátor elképzelései szervesen kapcsolódnak a kortárs teológiai irodalomhoz.

Annak ellenére, hogy Bornemisza idézett beszéde egy korábbi szakaszában az idő bizonytalanságát hangsúlyozza, az 560. lap verzóján („Mi haszna értekezni arról, hogy közel az ítélet?”) az alábbi kijelentést teszi: „[...] az híveknek nagy épületjekre vagyon az ítéletnek idejéről való értekezés, csak hogy józanon legyen, és

¹ BORNEMISZA Péter, *Oetoedic es utolso resze az evangeliomokbol es az epistolakbol valo tanusagoknac...* (Sempte, Detrekő: [typ. Bornemisza], 1579) 540: RMNY 432. (A továbbiakban: *Postilla V.*)

az szerint, az mint az Írás szól felőle.² Kritériumai között tehát a józan ész használata és a biblikusság szerepel. Hivatkozik továbbá úgynevezett „tudós emberek” írásaira, ami sejteti, hogy fejtegetéseire nem biblikus tekintélyszövegek is hatással lehettek. Mint fogalmaz, bár a pontos idő valóban titok, a jelek alapján azonban lehetséges legalább az évet kikalkulálni. Bornemisza egy áttekintés erejéig, források megjelölése nélkül, számba veszi pár kalkuláció eredményét, bizonyítva, mennyire ellentmondásos dolog az ítélet pontos ideje után kutakodni: „Azoktul amit én is értöttem, ím másnak is tudtára adom, kiknek noha egynihány vélekedések vagyon; mert némely azt arányozza, hogy még állana ez világ 286 esztendeig, némely, hogy csak 116 esztendeig, némely, hogy csak 94 esztendeig, némely, hogy csak 77 esztendeig ez 1579. esztendőnköz.”³ Figyelembe veszi a számításokkal járó morális következményt is, és kijelenti, hogy legyen bár még több évtized vagy évszázad a vég eljöveteléig, úgyis az dönti el az egyén sorsát, milyen állapotban éri a halál: „valamiben találja Isten halálakort [...] az ítélet napján is azokban fogja Isten megítélni, mind az több megszámlálhatatlan sok bűneivel egyetembe.”⁴ Egy megtérésre buzdító fejtegetés következik arról, hogy az ítéletre mindig készen kell állni, így várva a megszabadulást. Bornemisza fontosnak tartja az eszkatológia kegyességi vonásait is felemlíteni, mielőtt rátér az időszámítások ismertetésére. Bár a jelek alapján az egyszerű emberek is képesek előrejelzéseket tenni néhány természeti dolgot illetően, ezek viszont nem olyan távlatú „jövendölések”, amelyekre az asztrológiai és asztrológiai számítások lehetőséget teremtenek: „De ezek csak valami jelekből arányozkodnak az ő dolgoknak megszerzésére, és csak akkor, mikor közel vadnak az jelekhöz, de az égi forgásnak bölcs és tudós mesteri az előtt sok idővel látják, értik és tudják, még az cikkelyét is, punktját, óráját, napját, mikor minek mint kell lenni.” Ennek ellenére, az efféle tudományon alapuló megfigyelések sem minősülnek biztos kijelentésnek: „a bölcsek is nem teljes bizonyosképpen nevezik meg esztendejét az ítéletnek, hanem csak vélekedésből és arányozásból fognak ők is arról téged tanyítani.”⁵ Olyan tudást ígér a híveknek a próféciaik „titkos kijelentését” magyarázva, melyek bizonyítják, hogy az ítélet „nem igen messze vagyon, hanem majd-majd megleszen”.

Ehhez nagyon hasonló szöveghelyek olvashatóak a német teológus, Andreas Osiander *Coniecturae de ultimis temporibus ac de fine mundi* című, 1544-es értekezésében. Osiander apokaliptikáját alapvetően befolyásolták az 1540-es évek

² Uo., 560^r.

³ Uo., 560^r–561^r.

⁴ Uo., 560^v.

⁵ Uo., 563^v–564^r.

második felében született interimek, amelyeket a Jel 11,11 alapján az igazak megkísértéseként értelmezett.⁶ A *Coniecturae* már 1524-ben megfogalmazódott, jóllehet Osiander akkori Dániel-értelmezése még jobban kötődött a wittenbergi irányzat magyarázatához. Mivel a német teológus írása számtalan hasonlóságot mutat a Bornemisza-beszéddel, a folytatásban ezzel az Osiander-szöveggel olvasom össze a prédikációt. Az ötödik *Postilla* legutóbb idézett részlete arról szól, hogy a jelek alapján még a földművelő ember is tud bizonyos előrejelzéseket tenni a jövődőt illetően. Osiander a *praefatió*ban kijelenti, hogy Isten csak a napját és óráját titkolta el az ítéletnek, de az év, illetve a tágabb kor felől tudakozódni lehet. Ezt a különféle jelek is lehetővé teszik. A földműves az ágak sarjadásából következtet a nyárra, az asztronómus a csillagok mozgása szerint ítéli meg az idők változását, az egyszerű keresztény a világ végét a Krisztus által jövődölt jelek alapján tartja észben, a teológusnak pedig a Szentírás legtitkosabb proféciáit kell értelmezni tudnia.⁷ A sorok, más-más helyeken ugyan, de a Bornemisza-beszédben is felbukkannak: „Amint az mezői munkás emberek is sokféle jelekből noha nemes ítéletet tesznek, mikor jó szőlőt, fákat metszeni, mikor jó plántálni, vetni és egyéb dolgokat szerzeni [...] De az égi forgásnak bölcs és tudós mesteri az előtt sok idővel látják, értik és tudják, még a cikket is, punktját, óráját, napját, mikor minek mint kell lenni [...] Így az idvösség dolgában is noha az község sok jelekből jó módon vélekedhetik az ítéletnek közel voltáról. De az bölcs szentírás-tudó emberek másképpen, mélyebben nagyobb dolgokat látnak.”⁸ A distinkciót, miszerint a keresztény hívők a kinyilatkoztatott természeti jelek szerint, az írásmagyarázók pedig a rejtett értelmű bibliai jövődölések alapján arányozhatják az ítélet idejét, a magyar prédikátor többször hangsúlyozza. Kiegészíti ezt olyan megjegyzésekkel is, melyek saját bizonytalanságát támasztják alá, továbbá

⁶ A század 50-es éveinek Osiander-konverziáihoz, különös tekintettel a megigazulás-tanára, lásd az alábbi monográfiát: Timothy J. WENGERT, *Defending Faith: Lutheran Response to Andreas Osiander's Doctrine of Justification, 1551–1559*, Spätmittelalter, Humanismus, Reformation 65 (Tübingen: Mohr Siebeck, 2012).

⁷ „Sicut enim agricolae ingruentem aestatem ex arborum germinatione cognoscunt, astronomi vero etiam germinationis tempus ex astrorum motibus definire et in quantumvis longum tempus praenunciare possunt, ita vulgus christianorum appropinquantem mundi finem ex signis Christo indicatis iudicare, theologi vero etiam curricula temporum et aetates, quibus quaeque signa certo ventura sint, e sacrarum literarum mysteriis eruta existimare et multis ante seculis designare debent.” Andreas OSIANDER, „Coniecturae de ultimis temporibus ac de fine mundi”, in Andreas OSIANDER, *Schriften und Briefe. April 1543 bis Ende 1548*, herausgegeben von Gerhard MÜLLER, Gottfried SEEBASS, Andreas Osiander d. Ä. Gesamtausgabe 8, 158–272 (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1990), 164, 166.

⁸ BORNEMISZA, *Postilla V*, 563^v.

kiemelik, hogy más forrásokra is támaszkodott („Azoktul amit én is értöttem, ím másnak is tudtára adom”, „Én is erről bizonytal semmit nem mondhatok, sem mondok, hanem csak azt jelentem meg, az mit erről mondanak”).

A négyféle kalkuláció Osiander és Bornemisza szövegeiben

Az Osiander által ismertetett kalkulációkban keveredik a vég időpontjáról való gondolkodás a világ idejének korszakolásával. Nem meglepő, hogy első példája az az Illésnek tulajdonított apokrif jövendölés, mely a világ idejét három, kétezer éves periódusra osztja. A *Vaticinium Eliae* nagy népszerűségnek örvendett a 16. században, így nem véletlen, hogy a wittenbergi történelempép alakulásában is szerepet játszott. Ismertsége és gyakori idézettsége azért is figyelemre méltó, mert a jóslat nem bibliai tekintélyszöveg. A Talmudból származó prófécia héber megnevezése Illés házának hagyománya szerinti mondásként fordítható,⁹ s bár ismert volt a késő középkorban is, igazi népszerűsége a Melanchthon–Carion-kronika révén tett szert. A brandenburgi választófejedelem asztrológusa, Johannes Carion elküldte krónikatervezetét Philipp Melanchthonnak, aki jelentős átdolgozásokat hajtott végre azon, és hozzátoldotta az Illés-jövendölést mint a *Chronicon* történelemszemléletének alapforrását.¹⁰ Az egyik Carionnok írt levelében Melanchthon utal a spanyol konvertita, Paulus Burgensis *Scrutinium Scripturarum* című munkájára, melyben a *Vaticinium Eliae* a zsidók elleni érvként szerepel, bizonyítva, hogy a megváltó már eljött.¹¹ Ennek ellenére Volker Leppin azt valószínűsíti, hogy Melanchthon az eredeti Talmud-szöveg Johannes Reuchlin-féle fordítását

⁹ Osiandernél: „Tradidit domus seu schola Eliae dixisse Eliam” (OSIANDER, „Coniecturae...”, 166.)

¹⁰ Ez alapján osztható fel a könyv és maga a történelem is három részre: „Distribuemus igitur historiam in tres libros, iuxta dictum Eliae.” Philipp MELANCHTHON, „Chronicon Carionis, latiae expositum et auctum multis et veteribus et recentibus historiis, in narrationibus rerum Graecarum, Germanicarum et Ecclesiasticarum a Philippo Melanthono”, in *Corpus Reformatorum* 12, ed. Karl Gottlieb BRETSCHNEIDER, 705–1094 (Halle, Braunschweig: 1844), 717. Aby Warburg idézi Melanchthon Carionnak címzett 1531-es levelét, melyben a „Praeceptor” arról ír, hogy a próféciát a krónika bevezetőjében helyezte el: „a me posita in principio tuae historiae”. Aby WARBURG, „Heidnisch-antike Weissagung in Wort und Bild zu Luthers Zeiten”, in Aby WARBURG, *Die Erneuerung der heidnischen Antike: Kulturwissenschaftliche Beiträge zur Geschichte der europäischen Renaissance*, A. Warburg gesammelte Schriften II, 487–559 (Leipzig, Berlin: B. G. Teubner, 1932), 537. ÓZE Sándor, *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526–1566)* (Budapest: Magyar Napló, Írott Szó Alapítvány, 2016), 173.

¹¹ Idézi: WARBURG, „Heidnisch-antike Weissagung...”, 536.

használta.¹² A *Chronicon Carionis Philippicum* olyan történetológiai forrás, mely jelentőségét tekintve Luther *Supputatio annorum mundijával* vetekedett. Az Illés-prófécia további elterjedését igazolja a tény, hogy az többek között Nikolaus Selneckernek (1530–1592) egy pedagógiai tárgyú munkájába (*Paedagogiae christianae pars secunda*, 1570) is bekerült.

Melanchthonék krónikája már rögtön a könyv tartalmát ismertető fejezetben (*De ordine libri*) idézi a jövendölést mint a krónika általános szervezőelvét: „Sex millia annorum mundus, et deinde conflagratio. Duo millia inane. Duo millia lex. Duo millia dies Messiae.”¹³ A periódusok azt a folyamatot mutatják be, ahogy az emberiség eljut a természeti állapotból a mózesi törvényeken át a megváltásig. Az üresség kétezer esztendeje értelmezhető egyrészt egy Isten törvénye nélküli állapotként, amikor az Isten által rendelt természeti törvény, és nem a tízparancsolat társadalomformáló kinyilatkoztatása szervezte a közösséget. A természet révén az emberbe oltott okosság (mind az intellektus, mind az erkölcsi ismeretek) az eredendő bűnnel megromlott, ezért volt szükség Isten beavatkozására. A második korszak a törvényé. A *Chronicon* e kor fő jellemzőjének azoknak az államilakulatoknak a megjelenését tartja, melyek a négy birodalomként vonultak be az eszkatologikus történelemszemlélet ideológiai eszköztárába. A harmadik kor keresztény nézőpontból a megváltásra vonatkozik és egészen a második eljövételig tart.

Bornemisza Péter beszédeiben a *Vaticinium Eliae* több alkalommal is feltűnik. Általában csak Illés jövendöléseként idézi, az ötödik *Postillában* szereplő beszédekben azonban a forrást is megjelöli. Az 587. lap rektóján az alábbi, Illés jövendöléséhez lábjegyzetelt latin marginália olvasható: „Extat in Thalmud: parte 4. lib: 2. cui titulus est Sanhedrin, capit: 14 seu ultimo. Et lib. 5. cui titulus est Abiazorah cap. 3.”¹⁴ Hasonló, bár nem ilyen pontos forrásmegjelölés olvasható a *Foliopostillában* is: „Vannak sok több egyéb féle bizonyságok is, kik minket tanítanak arra, hogy bizonynyal [...] elvégeztetik e világ. Mint a Szent Illés szava, ki azt mondta, hogy a hatodik ezerbe lenne vége e világnak: zsidó mester Szanhedrin írja ezt.”¹⁵ Ezek a megnevezések a *Vaticinium Eliae* eredeti forrására utalnak: a *Babiloni Thalmud* negyedik rendjének (*Neziqin*) *Szanhedrin* című, a törvénykezéssel foglalkozó traktátusában a 11. fejezet ír részletesen az eljövendő világról és a Messiásról, így

¹² Volker LEPPIN, *Antichrist und Jüngster Tag: Das Profil apokalyptischer Flugschriftenpublizistik im deutschen Luthertum 1548–1618*, Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 69 (Gütersloh: Gütersloher Verlag, 1999), 131–132.

¹³ MELANCHTHON, „*Chronicon Carionis...*”, 717.

¹⁴ BORNEMISZA, *Postilla V*, 587’.

¹⁵ BORNEMISZA Péter, *Predikatioc egezs esztendő által minden vasarnapra rendeltet euangeliombol* (Detrekö, Rárbok: [typ. Bornemisza], 1584), 10’. RMYNY 541. (A továbbiakban: *Foliopostilla*)

említve meg Illés próféta jövendölését is. Bornemisza Osiander alapján tudhatott a forrásról, a német teológus ugyanis a *Coniecturae* első vélekedésének ismertetésekor idézi a *Vaticinium* pontos eredetét, valamint a szöveg héber változatát is. Mindketten reflektálnak a forrás apokrif jellegére, amit úgy próbálnak meg ellen-súlyozni, hogy az üzenetének megfelelő és azt erősítő bibliai szakaszokat kivonatolnak. Osiander első példája a Péter apostol által is idézett (2Pét 3,8) 90. zsoltár 4. verse, miszerint Isten előtt ezer esztendő annyi, mint egyetlen nap.¹⁶ A locusok Bornemiszánál is szerepelnek: „Mint midőn Moyses Psal. 90. ezt mondja: hogy Isten előtt ezer esztendő csak oly, mint az tegnapi elmúlt nap. És Szent Péter is azt mondja: Hogy Istennél ezer esztendő mint csak egy nap, egy nap oly, mint ezer esztendő.”¹⁷ A következő bizonyíték a hat napos világteremtés.¹⁸ Bornemiszánál is ugyanez a gondolat következik: „az mint Isten hat nap alatt teremtette ez világot, és az hetedik napon megnyugovék, így mindenik napot ezer esztendő gyanánt tartván hatezerig állana ez világ, és az hetedik ezerben megnyugodnék, mind ő, mind az ő hívei is azután is mindörökké.” A prédikátor ezt követően néhány bekezdést kihagy az Osiander-szövegből, utána viszont újra felveszi annak fonalát. Hénoch és Illés, mint köztudott, elevenen ragadtattak a mennybe. Ahogyan az első generáció, úgymint Ádám, Szet, Enós, Káinán, Maláleél, Járed és a Hénoch nevével fémjelzett hetedik nemzedék nem ismerte meg a halált, úgy a világ idejében is hat generáción, hatezer éven át fog a halál uralkodni, amit az öröklét követ majd.¹⁹ Bornemisza szövege ezúttal is Osiander írását követi: „Hénoch amint heted született fiú volt Ádámhoz, amint Júdás is hetednek írja ötöt, és heted lévén elevenen elragadtatott, így az hetedik ezerbe lenne az mi örök nyugodalmunk is. Ezek pedig az hét szövények: Ádám, Seth, Enos, Cainan, Mahalaleel, Jared, és Hénoc. Kinek az örök életre való elragadása titkon nézett arra, hogy mi is oda ragadtatván, az heted ezerbe megnyugodnánk.”²⁰

A második vélekedés az özönvizet tekinti fordulópontnak: míg az első világ a teremtéstől Noéig tartott és vízben veszett el, addig a másik Krisztussal kezdő-

¹⁶ Ezt a két bibliai helyet Luther is idézi már említett *Supputatio annorum mundi* című munkájában: Martin LUTHER, „Supputatio annorum mundi”, in *D. Martin Luthers Werke*, Kritische Gesamtausgabe 53, 1–185. (Weimar: Hemann Böhlau Nachfolger, 1920), 22.

¹⁷ BORNEMISZA, *Postilla V*, 567’.

¹⁸ „Inde enim sequitur, quod sicut Deus sex diebus creavit omnia et septimo die requievit, ita etiam sex milibus annorum gubernet hunc mundum generationi et corruptioni obnoxium, et septimo millenario adducatur requies sempiterna [...]” (OSIANDER, „Coniecturae...”, 168.)

¹⁹ „Sicut enim sex primae generationes, scilicet Adam, Seth, Enos, Cainan, Mahalaleel, Jared, mortuae sunt, septima autem generatio, ipse scilicet Hanoch [...] immortalis est, ita sex millenariis mundi mors regnabit, septimo autem beata immortalitas vigebit.” (Uo., 172.)

²⁰ BORNEMISZA, *Postilla V*, 568’.

dött és tűzben fog megsemmisülni. A kataklizma (*κατακλισμός*) és a sztoikus *ekpyrosis* (*ἐκπύρωσις*) kettős világvége-konceptiója jelenik meg a szövegben. Az első szerint vízözön dönti romba a világot, míg az utóbbi alapján kozmikus tűzvész. Bornemisza hozzát teszi, hogy a második pusztulás, ellentétben az özönvízzel, nemcsak az embereket törli el, „hanem még az eget, földet, tengert is, és minden bennevalókat.” A kalkuláció lényege, hogy Ádámot mint óembert Krisztus prefigurációjaként értelmezi, és a bűnbeeséstől Noéig tartó periódus hosszát a Krisztustól a világ végéig tartó időnek felelteti meg.²¹ Ez az időtartam a Genézis alapján (1Móz 5,3–32; 1Móz 7,11) 1656 év: „Manifestum est autem ex capite Geneseos quinto ab Adamo ad diluvium effluxisse annos mille sexcentos quinquaginta sex.” Ugyanezt a számítást alkalmazza Bornemisza is: „Azt mondják, hogy Ádámtul fogva az mennyi idő volt vízözönig, kibe elvesze az első világ, annyi lenne Krisztus napjátul fogva, vagy születésétől vagy feltámadásátul vagy mennybemenésétül fogva ez világ végezetének is. Azt találják pedig Moyses írásából, hogy Ádámtul fogva vízözönig tartott ez világ 1656 esztendeig.”²² A kalkuláció alapjául szolgáló analógia az újszövetségi textusokban is felbukkan, és Bornemisza számtalan alkalommal idézi: ahogy az özönvíz előtt elmerült a világ a bűnben, az emberek pedig mit sem sejtve ettek-ittak, ugyanúgy fog elérkezni az utolsó ítélet napja is. Az 1656-os dátum népszerű volt különböző korok és felekezetek eszkatologikus nézeteiben. Az angliai „örtödik monarchisták” például, jóllehet több lehetséges időpontot számon tartottak, de legjobban az özönvíz analógiáját hordozó 1656-ot preferálták.²³

A harmadik vélekedés Krisztus életkorának analógiájára képzei el a világ idejét. Ahogyan Krisztus harminchárom évig és „egynéhány bizontalan napig” élt emberi testben a földön, feltámadása után ugyanennyi ideig áll majd fenn a világ.²⁴ Ezt az időt természetesen nem emberi léptékben kell elgondolni, hanem az úgyne-

²¹ „Iam si Christus est alter Adam, cuius ille prior forma fuit, et adventus Christi futurus est sicut dies Nohae circa diluvium, quis non credat, quod quantum temporis effluxerit ab Adamo terrestri usque ad dies Nohae et diluvium aqueum, tantundem etiam effluxurum ab Adamo coelesti, qui est dominus noster Iesus Christus, usque ad finem mundi et diluvium igneum [...]” (OSIANDER, „Coniecturae...”, 176.)

²² BORNEMISZA, *Postilla V*, 570.

²³ Brandon MARRIOTT, *Transnational Networks and Cross-Religious Exchange in the Seventeenth-Century Mediterranean and Atlantic Worlds: Sabbatai Sevi and the Lost Tribes of Israel* (Ashgate, 2015), 30. Christopher HILL, „Till the Conversion of the Jews”, in *Millenarianism and Messianism in English Literature and Thought 1650–1800*, ed. Richard Popkin, 12–36 (Leiden: Brill, 1988)

²⁴ „Tertia coniectura sumitur a tempore nativitatis Christi usque ad eius passionem et resurrectionem, quod est triginta trium annorum et aliquot dierum, quorum numerus adhuc nos latet.” (OSIANDER, „Coniecturae...”, 178.)

vezett nagy esztendő keretén belül, „az mit az írás Moyses esztendejének mond, mely esztendő ötvent foglal be az mi esztendőnkben.”²⁵ Hogy ez a periódus mit jelent, arról Bornemisza Osiander munkája alapján számol be. Először is meg kell különböztetni a mózesi évet az angyali évtől, mely ugyancsak nem emberi léptékű periódust takar.²⁶ Egy angyali esztendő annyi évet rejt, ahány napot egy emberi év. Bornemisza megfogalmazásában: „Hogy az mint mi 365 napot egy esztendőnek tartunk a mi égi forgásunk szerint, így az angyalok annyi esztendőnk csak egy esztendőnek tartják az ő égi forgások szerint.”²⁷ Amikor az angyal a hetven hétről szól Dánielnek, mely idő a megváltó érkezéséig telik el,²⁸ angyali évként kell érteni és átszámítani emberi évekre. Más számítás érvényes a mózesi évre, ahol a váltószám ötven, ily módon a mózesi esztendő egy ötvenéves ciklust ölel fel.²⁹ Ennek biblikus alapja is van, és arra a jubileumra vonatkozik, amelyet a Leviták könyve is említ.³⁰ Egy megszentelt ciklusról van szó, melynek ötvenedik évében egyfajta örömmünnep köszöntött az országra: a szolgák visszanyerték szabadságukat, akik pedig elzalogosították birtokukat és egyéb javaikat, visszakapták azt. A jubileum az unitárius püspök, Dávid Ferenc számításaiban is kitüntetett szerepet kapott. Az 1567-es *Rövid magyarázat* második részében az Antikrisztus országának végére és a megígért szabadulásra figyelmeztet. Ez a kozmikus megváltás Dávidnál is az ószövetségi ünnepet idézi, akárcsak Bornemisza beszédében.³¹ A testi szabadulás az idők végén lelki szabadulást fog jelenteni, a visszanyert javak pedig (Dávid szerint) a megtisztított egyház előképei. A püspök saját korának eseményeit is az üdvtörténet fényében

²⁵ BORNEMISZA, *Postilla V*, 564^a.

²⁶ „Sunt autem duo genera annorum magnorum in sacris litteris: unum angelicum, alterum Mosaicum.” (OSIANDER, „Coniecturae...”, 182.)

²⁷ BORNEMISZA, *Postilla V*, 572^a.

²⁸ Dán 9,24. Bornemisza kijelenti, hogy bár az angyali évek alkalmas voltak arra, hogy Dániel korából Krisztus születéséről jövendöljenek, a parúziára számítására már nem használhatók, „mert úgy az Úr Krisztusnak harminchárom esztendeje tizenkétezer esztendőnkre telnek, ki nem lehet.” (Uo., 572^a.)

²⁹ „Annus autem magnus Mosaicus est spacium quinquaginta annorum civilium nostrorum a iubilaeo scilicet ad iubilaeum.” (OSIANDER, „Coniecturae...”, 184.)

³⁰ 3Móz 25,8–13.

³¹ DÁVID Ferenc, *Rövid magyarázat mikeppen az Antichristus az igaz Istenről való tudomant meg homalositota, és a Christus az ő hiueinec általa tanituan minket, mikeppen epitette meg az ő menniei szent Attiarol es ő magyarol es a szent Lelekről bizosios értelmet aduan előnkben*, (Gyulafehérvár: Raphael Hoffhalter, 1567). RMNY 232. Modern kiadása: DÁVID Ferenc, *Rövid magyarázat*, s. a. r., PÁLFI Márton, Dávid Ferenc művei I (Kolozsvár: Ellenzék Nyomda, 1910). Dávid Ferencről, illetve tágabb értelemben az unitárius Apokalipszis-kommentárokról legújabban lásd: TÜRÍ Tamás, *Textusól a kontextusig: Unitárius Apokalipszis-kommentárok Erdélyben a 16-18. század között* (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2018).

szemléli, az ötvenéves ciklusra alapozva apokaliptikáját. Ezen folyamat alapján az első kitüntetett szerep Luther Mártoné: „Mostan vagyunk annak ötven esztendeje, hogy Luther Márton fel kezdé bontogatni az Krisztus koporsóját, melyekben az örök életnek megnyerése helyezettetik vala [...] Mert Krisztus születése után, ezeröttszázötven esztendőben kezdé Luther ezek ellen támadni, melynek mostan ötven esztendeje vagyunk, kit hogyha hozzá vetendessz az 1517 esztendőhöz, teszen 1567. esztendőt, kibem mostan vagyunk.”³²

Osiander nyomán Bornemisza is a jubileumi periódust és Krisztus életének éveit veti egybe a parúzia idejének kiszámolásához, mely az 1650. évre esik. A megváltó 33 évét megszorozva az ötvenéves ciklussal jön ki ez a szám.³³ Bár a számítás érthető, Bornemisza a bizonytalan évekre is tekintettel van, és végül egy hat évvel későbbi dátumot jelöl meg: „Mely esztendő ötvent foglal be az mi esztendőnkben, azért harmincháromszor való ötven esztendeig és egynéhány bizonytalan esztendeig kellene úgy tartani ez világnak, aztúl fogva, hogy feltámadott, mely tehát 1650 apró esztendő, kihöz ha hozzá teszel az bizonytalan esztendőkbe, reá telik az 1656-ra, és így is nem lenne feljebb ez világ 77 esztendőnél.” Az analógia jól megfeleltethető a makro- és mikrokozmosz szintek tipológiájának: „valamiket az Úr Krisztus életébe az ő apró esztendeje szerint zsidóságban cselekedett, azután az Moysesnek nagy esztendeje szerint hasonlások lötnenek mind ez világ szerte.” Az emberré lett Ige emberi lépték szerinti cselekedeteinek hatása nem korlátozódott annak az országnak a népére, akik között élt és tanított. Születésekor a pásztorok vittek róla hírt, feltámadása után pedig az apostolok kezdték el hirdetni tanait a világban. Amikor Heródes a betlehemi csecsemőket lemészároltatta, az az előjele volt az egyházra váró üldözéseknek. Mikor a gyermek Jézus elveszett Jeruzsálemben és szülei a bölcsek közt találtak rá, az a mózesi nagy év szerint megfeleltethető annak, ahogy az evangélium elveszett a késő ókori eretnokségek tévtanaiban, majd mintegy újra előkerült az egyházatyáknak köszönhetően. Keresztelő Szent János pedig, aki a megváltót ismeri fel Jézusban, Luther Márton előképe. A mózesi jubileummal megszorozott krisztusi életévek tehát az egyház történetét beszélik el tipológiai szempontok alapján. Ez a gondolkodás az apokaliptika egyik fő sajátossága, hiszen az olyan kortárs figurák fellépésének, mint amilyen Luther volt, üdvtörténeti jelentőséget tulajdonít, s

³² DÁVID, „*Rövid magyarázat...*”, G 3r. Dávid a számmisztika jegyében az egyes helyi értéken álló hetesnek is jelentőséget tulajdonít, „mely mindenkor szent volt, mind az nap-számban, s mind az esztendőben, mind pedig az hetedik holnapban.”

³³ „*Quare verisimillimum est, post tricesimum tertium ecclesiae iubilaeum, hoc est post annum vel a nativitate vel a resurrectione Domini, millesimum sexcentiesimum quinquagesimum admodum breve tempus superesse ad finem mundi.*” (OSIANDER, „*Coniecturae...*”, 194.)

azokat ószövetségi előképeknek igyekszik megfeleltetni. Az 1656. évre jövendölt második eljövétel gyakran tűnik fel olyan különböző felekezetekhez kötődő prédikációkban és teológiai értekezésekben, melyek az üdvtörténeti paralelizmusra építik az ítélet közelebbi időpontjának meghatározását.³⁴

A Krisztus és az egyház élete közti párhuzamra idézett példák mindegyike ugyanúgy megtalálható a *Coniecturae*, mint az ötödik *Postilla* szövegében. Osiander a pásztorok és az apostolok hasonló küldetésével indítja példatárát: „Sicut nato domino nostro Iesu Christo secundum carnem ex Maria virgine claritas Dei circumfulsit pastores didiceruntque caelitus Christum natum esse salvatorem [...]”³⁵ Bornemisznál majdnem szó szerinti fordításban szerepel az egyébként Lukács evangéliumából kompilált szakasz (Lk 2,9), melyet Osiander is alapul vett: „Mint az mely nap született test szerint ez világra, azon nap az pásztorokat mennyből nagy világosság környülfogta, és ők terjeszteni kezdték az Úr Krisztus születését.”³⁶ Ugyanez érvényes az apostolok működésére. Ahogyan a pásztorokat Isten fénye ragyogta be, úgy világolt az apostoloknak is a láng képében megjelenő Szentlélek, mely őket tanította, és úgy fedte fel nekik Krisztust, ahogyan egykor a pásztorok meglátták a pólýába takart gyermekeket: „ita etiam nato Christo spiritualiter post resurrectionem per praedicationem evangelii ex virgine incorrupta, ecclesia, veros pastores, scilicet apostolos, circumfulsit gloria Domini Spiritu sancto in linguis igneis super eos effuso, qui testificabantur de Christo eumque clarificabat docens eos omnia, ut intelligerent scripturas et Christum in eis veluti pannis involutum deprehenderent.”³⁷ Bornemisznál ez olvasható: „Így midőn lélek szerint születnék az feltámadásban, az apostoli pásztorokra hamar nap mennyből szentlélek öntetik világos tüzes nyelvek képébe, és ők kiterjeszték mind ez világra az Úr Krisztus új születését és kifejtgették pelenkákból, az Szent Írásnak titkos értelmiből.”³⁸ Hasonlóképp tipologikus előzményként értelmezi Osiander Heródes gyilkosságait: „Item: Sicut Christo nato Herodes

³⁴ Így például az Ágoston-rendi Luis de León (1527?–1591) Órigenészt követve hangsúlyozza, hogy a kegyelem kora (vagyis a megváltó kinyilatkoztatását követő idő) ugyanolyan hosszú lesz, mint az özönvíz előtti világ. Karl A. KOTTMAN, *Law and Apocalypse: The Moral Thought of Luis de León (1527?–1591)*, (Springer Netherlands, 1972), 80.

³⁵ OSIANDER, „Coniecturae...”, 184.

³⁶ BORNEMISZA, *Postilla V*, 573v.

³⁷ OSIANDER, „Coniecturae...”, 184, 186.

³⁸ Bár az adaptáció bizonyos elemeket kihagy Osiander szövegéből (így például azt a tényt, miszerint a lelki Krisztus a romolhatatlan szűz, vagyis az egyház által született meg, mégpedig prédikálás formájában), a párhuzam legfontosabb motívumai Bornemisznál is megtalálhatóak (mint az „apostoli pásztorok”, vagy a kép, miszerint a gyermeket takaró pólýa az Írás anyagi mivoltának metaforája, ugyanis úgy rejti magában a titkos értelmet, ahogy a pólýa elfedte egykor Krisztust.

occidit pueros sperans se Christum quoque inter eos occisurum, ita Christo predicato princeps huius mundi occidit christianos parvulos, id est noviter per fidem in Christum renatos, [C2b:] sperans se doctrinam Christi quoque una cum illis extirpaturum; sed uterque sua spe frustratus est.” Bornemisza itt is a latin szöveghez látszik igazodni: „És mint születése után Heródes halálra kergetvén megöli az kisdedeket, alítván, hogy az Úr Krisztust is köztek megölhetné, így az ő evangéliomára is az kiterjedés után nagy vérontások támadának, kik között mindazáltal megmarada az ő evangélioma.” Osiander következő példája az Egyiptomba menekülés, amely a késő ókori, keresztényüldözésektől sújtott egyház túlélésének feleltethető meg.³⁹ Amikor szülei elvesztik Jézust Jeruzsálemben, az a mózesi nagy év alapján az eretnokségek miatt elveszni látszó evangélium előképe: „id est circa annum Domini sexcentesimo, variis infestata et turbata haeresibus, maxime Arianorum, Eunomianorum et Sabellianorum, ex quibus deinde Mahometes pullulavit”.⁴⁰ Bornemisza ugyanezt a három eretnek szektát nevezi meg: „mind ez világ szerint elvesződött vala az ő evangéliomának igaz értelme az sokféle eretnek miatt, Arius, Eunomius, Sabellius és többek miatt. Amint Mahomet török is eltéveszteté őtet sokakkal.”⁴¹ A következő párhuzam, hogy Krisztus testi születésekor a „papi gyülekezet” és híveik „az Krisztust semminek vélték” egészen a megkeresztelésekor elhangzott kijelentéséig. A mózesi év szerint 30, tehát emberi évben 1500 évig volt az egyház tudatlan állapotban Krisztus mivolta felől.⁴² Bornemisza ezt még megtoldja az analógiával, miszerint Keresztelő János Luther Márton előképe.

A szövegpárhuzamok ezen a ponton véget érnek, Bornemisza ugyanis nem idéz minden részt Osiander katalógusából, amely a Krisztus és az egyház élete közti analógiákat sorolja fel. Áttérve a negyedik vélekedésre, megállapítható, hogy az a *translatio imperii*-tan és Dániel apokaliptikus látomásaiból áll össze. A szobor vasból és agyagból kevert lába azt a folyamatot szemlélteti Nabukodonozor álmában, ahogy a Római Birodalom kettészakad. Osiander ezt úgy értelmezi, hogy a Biblia alapján Róma lényegénél fogva kettős állapotban létezik: „Prima autem dominatio

³⁹ Bornemisza itt kihagyja Egyiptom nevének misztikus héber nyelvű értelmezését, illetve a diocletianusi üldözésekre is csak közvetett módon hivatkozik: „kit érts meg az római császárokról írt históriákból.” *Postilla V*, 574^r. Megemlíti ugyanakkor ő is, hogy Archelaus uralkodásáig volt Jézus Egyiptomban, és hogy a hat ott töltött év háromszáz esztendőnek felel meg a mózesi jubileum alapján.

⁴⁰ OSIANDER, „Coniecturae...”, 188.

⁴¹ Az egyetlen jelentősebb eltérés, hogy Osiander az ókori eretnokségekben az iszlám eredetét látja, Bornemisza viszont ezt nem hangsúlyozza külön. Ennek a gondolatnak egyébként ugyancsak nagy hagyománya volt már az első iszlám-ellenes polémiáktól kezdve.

⁴² OSIANDER, „Coniecturae...”, 188, 190., BORNEMISZA, *Postilla V*, 574^{r-v}.

fuit civitatis Rhomanae, secunda vero est curiae Rhomanae.” Bornemisza e két formát meg is magyarázza: „Az első a bölcsek polgári birodalomnak, az másikat udvari birodalomnak nevezik. Ez nézett az régi konzulok és polgárok, és azután való pogán császárok birodalmára. Az másikat udvari birodalomnak nevezik. Ez nézett az pápaságnak udvarára.”⁴³ Ez a két állapot Dániel könyve két látomásának feleltethető meg. A „polgári” Róma a negyedik fenevad, mely „utálatos ábrázattal jelentette Isten az Római Birodalomban való sok vér ontásokat.” A lény tíz szarva tíz, Róma által uralt provinciát takar. A kis szarv, mely három másikat elnyel (Dán 7,8), Osiander értelmezésében Julius Caesar: „Hoc cornu parvulum Gaius Julius Caesar est. [...] Itaque bello civili conflato tria cornua, id est tres viri summo imperio praediti et exercitus contra ipsum ducentes, duo scilicet consules et Pompeius, a facie eius sunt evulsi, id est victi [...]”⁴⁴ A Bornemisza-szöveg tartalmilag megegyezik Osianderével: „Iulius köztök császárságra emeltetnék, s az foglalván az egész Római Birodalmat, megaláza három szarvat, két konzult és Pompeiust.”⁴⁵ Caesar bevezeti a császárságot, mely Osiander szerint nem a Dániel-féle szörny egyik szarvának feleltethető meg, hanem a Jelenések könyve hétfejű fenevadjának egy fejét jelképezi.⁴⁶ Bár Osiander megemlékezik a másik népszerű elképzelésről, miszerint a kis szarv Mohamed, ő mégis kiáll amellett, hogy Dániel és János látomásai Rómáról szólnak, mely birodalomnak az iszlám alapítója soha nem volt tagja, hiszen jóval később született. Osiander ezzel az interpretációval szembemegy a wittenbergi hagyomány aktualizáló apokaliptikájával.⁴⁷ A nagy dolgokat szóló kis szarv (Dán 7,11) mindazon káromlásokat és fenyegetéseket jelenti, melyekkel a római császárok a kereszténységet üldözték.⁴⁸ Isten végül megbüntette a hitetlen Rómát, amikor (Bornemisza szavaival élve) „az birodalom elvétetnék az féle császár-

⁴³ BORNEMISZA, *Postilla V*, 576’.

⁴⁴ OSIANDER, „Coniecturae...”, 200.

⁴⁵ BORNEMISZA, *Postilla V*, 576’.

⁴⁶ „Nam per Gaium Iulium Caesarem introducta est monarchia caesarum, quae non fuit unum e decem cornibus, sed unum e septem capitibus, de quibus in Apocalypsi clarius audiemus.”

⁴⁷ Melancthon például a Dániel-kommentárjában hosszasan fejtegeti a káromló kis szarv iszlámmal való azonosítása melletti érveket. Mind a teológiai tévelygések, mind pedig a hódító háborúk fényében megalapozott számára az analógia. Mindezt kiegészíti még az Ezékielnél olvasható Góg és Magóg népeivel, akiket ugyancsak a törökkel azonosít. Philipp MELANCHTHON, „In Daniele Prophetam Commentarius”, in *Corpus Reformatorum 13*, edd. Karl Gottlieb Bretschneider, 824–980. (Halis Saxonum, 1846), 860–862.

⁴⁸ „Cornu illud monarchia caesarum est a Galio Iulio Caesare introducta, quae Christum et doctrinam eius blasphemavit, edicta publica contra christianos proposuit, apostolos occidit, multa milia martyrum crudelissime crucidavit, daemones pro diis adorandos praecepit, ad sacrificandum illis multos coegit.” (OSIANDER, „Coniecturae...”, 204.)

roktul, kik az Krisztus evangéliomát igen nagy gyűhösséggel kezdték volt rontani.” Ahogyan a kis szarv miatt megölik, majd tűzre vetik a vadállatot Dániel látomásában, úgy pusztul el Róma teste is, mikor a gótok feldúlják Itáliát, a lelke viszont megmenekül azáltal, hogy Constantinus keletre helyezi a birodalom székhelyét.⁴⁹ Így ért véget az első Római Birodalom.

A következő kulcsfontosságú dánieli szakasz a titkos értelmű periódusokról szóló 25. vers: „megváltoztatja az időket és törvényt; és az ő kezébe adatnak egy ideig, időkig és fél időig.” Osiander ezeket a szavakat az angyali évvel magyarázza: „Verum Daniel in huiusmodi mysteriis non vulgaribus diebus et annis utitur sed angelicis [...]”⁵⁰ Összegezve számítása eredményeit, megállapítja, hogy Róma uralma Isten egyháza felett addig fog tartani, míg a fenevad betölti a neki rendelt időt, mely három és fél angyali év. Ehhez a magyarázathoz Osiander a zsidó holdnaptárat használja fel. Mint írja, a héberek nem a Nap, hanem a Hold mozgásához igazítják naptárukat, mely ugyanúgy 12 hónapot, de csak 354 napot tartalmaz. A holdév, illetve a napév közti különbség kiegyenlítésére szolgál az úgynevezett „szökőhónap” beiktatása.⁵¹ Ezt a különbséget figyelembe véve a kalkuláció végeredménye 1240, vagyis a három és fél angyali évet ennyi emberi évnél felelteti meg: „Est igitur sententia Danielis urbem Rhomam sub monarchia caesarum persecuturam ecclesiam Dei viventis et dominaturam, donec compleat aetatis suae annos angelicos tres et dimidium, id est civiles annos mille ducentos quadraginta fere, id quod re ipsa exacte completum videmus.”⁵² Másféle eredmény olvasható Bornemisza prédikációjában: „Ezek lesznek egy ideig, időkig és fél ideig, azaz negyed fél esztendeig. [...] Azért az negyed fél angyali esztendő teszen 1260 esztendőt az zsidók esztendeje szerint.” Az eltérés oka a latin szöveg további bekezdéseiből kiderül. Osiander Róma uralmának második állapotát a Jelenések, illetve Pál apostol alapján írja le. A magyarázat előtt óva int a Sátán ravaszágától, aki két különböző Rómát képes teremteni: míg az első fegyverek segítségével lett hatalmassá, a második a hit kön-

⁴⁹ „Qua sententia lata maiestas imperii tanquam anima corporis illius bestiae emigrat per Constantinum Magnum Constantinopolim translata. Corpus eius deinde effuso super illud contemptu putrescit et quasi tabe diffluit rebellantibus omnibus fere gentibus et Italiam depraedantibus, donec tandem Rhoma per Gothos vastata et igne concremata est post mille fere ac ducentos annos, quam condita fuit.” (Uo.)

⁵⁰ Uo., 214, 216. Ez a három idő a 12. fejezetben ismét előkerül, ahol egy angyal válaszol Dániel azon kérdésére, hogy ezek a csodás dolgok meddig fognak tartani: „ideig, időkig és fél időig, és mikor elvégezik a szent nép erejének rontását, mindezek elvégeztetnek.” (Dán 12,7)

⁵¹ „Nam Hebraei agunt annos non solares, sed lunares, ex duodecim mensibus, hoc est trecentis quinquaginta quatuor diebus constantes, quos tamen mense intercalari tertio aut quarto anno ad solares restituunt.” (Uo., 214.)

⁵² Uo., 218.

tösét ulti magára, ereje pedig babonákban és hamis csodákban rejlik. Mint már kiderült, a Jelenésekből ismert hétfejű és tíz szarvat viselő fenevad (Jel 13,1; 17,3) egy újabb allegória. Az angyal azt mondja róla, hogy volt és nincs és megjelenik. Ez összegyeztethető azzal, hogy Róma az első állapotában (testi mivoltában) már megsemmisült, lelke viszont fennmaradt. A hét fej kettős jelkép: egyszerre jelenti a hét dombot, melyeken Rómát alapították, illetve a hét királyságot. Ezen a ponton Osiander hangsúlyozza, hogy a királyok nem egyéneket, hanem uralkodóházakat és királyságokat jelentenek.⁵³ Így tehát Róma hét különböző uralmi berendezkedésének feleltethető meg: a királyoknak, a konzuloknak, a tizenkét táblás törvényeket kidolgozó decemviri nevű testületnek, a diktátoroknak, a második triumvirátusnak, a császároknak, és végül azoknak az imperátoroknak, akik már nem is ez eredeti császári családból származtak. Őt fej már elesett, mondja az angyal János Jelenéseiben, a hatodik még él (ez a Német-római Birodalom, a római császároknak egyfajta továbbélése a *translatio imperii* által), a hetedik pedig még nem jött el (mivel még nem volt rá példa, hogy a németek birodalma külső császárt választott volna). A tíz szarv Róma második állapotában tíz királyságot jelent: Hispania, Portugália, Gallia, Anglia, Skócia, Dánia, Polónia, Bohémia, Hungaria, illetve a Német-római Birodalom. A jövendölés így folytatódik: „A fenevad pedig, amely vala és nincs, az maga a nyolcadik, és a hét közül való; és a veszedelemre megy” (Jel 17,11). Ez az újjáéledt fenevad Osiander értelmezésében a pápa, aki Róma fölött uralkodik annak második állapotában. A vallásosság színe alatt hamisítja meg Krisztus tanítását, kitalált szentségekkel másítva meg azt, és mint a kárhozat fia pusztulásba rántja az őt követőket.⁵⁴ Osiander összeköti ezt a 17. részben megjelenő vadat a 13. részben lévővel, melynek hatalom adatott, hogy 42 hónapig cselekedjen (Jel 13,5). Ez a lényeg („caput rei est”) – írja Osiander, hiszen ahogy az első állapotban is csak egy bizonyos időt kapott Róma az uralomra, ugyanúgy lesz az utolsó állapotában is. Ez alkalommal szintén az angyali esztendő alapján kell értelmezni a 42 hónapot, mely 1260 emberi évet tesz ki.⁵⁵ Hogy honnét kell számítani a második Róma, vagyis a pápaság 1260 évét, arra Osiander több elképzelést is idéz. Az egyik a hírhedt „donatio Constantiniit” tekinti a számítás kezdetének, amit Osiander csak

⁵³ Így például Dán 11,5-ben a déli király a Ptolemaida-dinasztia egyiptomi uralkodóit jelképezi Lagosztól egészen Kleopátráig. (Uo., 224.)

⁵⁴ „iste sub specie religionis regnat et sub praetextu interpretationis doctrinam Christi adulterat ac pervertit, sacramenta eius suis additionibus et abusibus contaminat, doctrinas daemoniorum stabilit et ut filius perditionis cum omnibus sequacibus [...] ad interitum vadit sempiternum.” (Uo., 234.)

⁵⁵ „Verum sicut illic angelica tempora, ita et hic angelicos menses intelligere necesse est, quorum quadraginta duo constituunt mille ducentos sexaginta dies angelicos, hoc est totidem annos nostros civiles vel, quod idem est, angelicos annos tres et dimidium [...]” (Uo., 236.)

akkor fogadna el, ha a kérdéses adománylevél hiteles volna („Et sane, si donatio Constantini non esset ficta, sed revera facta, nullus relinqueretur dubitationi locus [...]”) Mivel azonban Lorenzo Valla filológiai eszközökkel bebizonyította, hogy a szöveg jóval később keletkezett, vagyis hamisítvány, ily módon nem lehet ettől a pontból számítani a pápaság fennállását, vagyis nem 1576-ban fog elbukni az új Róma. Osiander végül Róma gótok általi kifosztását jelöli meg az 1260 év kezdőpontjaként: „Itaque recte incipiemus numerare ab eo anno, quo post translationem imperii a Gothis duce Alaricho Rhoma capta, direpta et incensa est.” Osiander tévesen 412-re datálja Alarik Róma elleni támadását, és ehhez hozzáadva 1260-at, az 1672-es évet kapja meg a világvége újabb lehetséges időpontjaként: „Adde igitur annos Christi quadringentos duodecim et annos papae mille ducentos sexaginta, et colligetur summa annorum mille sexcentorum septuaginta duorum, cumque totidem a Christo numerabimus, tum impendebit papae et urbi Rhomae fatalis interitus.”

Bornemisznál is megtalálható az 1260 évig fennálló második Róma, jóllehet nem követi végig a német teológus fejtegetéseit a polgári Róma történelméről vagy épp a pápaság antikrisztusi vonásairól. A nála 1260 évig tartó polgári birodalom Kürosztól, illetve Romulustól számolandó. Caesar hatalomra kerülése után 412 évig uralkodtak még pogány császárok. A magyar prédikátor ehhez adja hozzá az 1260 évet, s így nála is kijön az 1672, annak ellenére, hogy okfejtése nem teljesen követi Osianderét, hiszen Bornemisznál az 1672 év a polgári Róma fennállására értendő, és csupán analogikus alapon teszi meg ezt az évet a világ végének is. Bornemiszta egyéb számítási módokat is közöl, melyek egyike így hangzik: „Nem sok időre, kétszáz esztendő múlva Krisztus után, 606. esztendőre támadta az pápaság Rómaságba, kiváltképpen Phocas császár alatt, kit az angyal Dánielnél utálatos, fértelmes és káromló lator életű, csalárd királynak nevez. Szent János pedig Apocal. 13. bárányképűnek mondja, de az báránynak színe alatt istenkáromlónak mondja.”⁵⁶ Phókasz császár alakja jól ismert figura a 16–17. századi történetírásban és exemplumirodalomban; Bornemiszta Péter is megemlíti postillái mellett az *Ördögi kísértetekben* is.⁵⁷ Maurikiosz bizánci császár a 6. század végén hadjáratot indított a Balkánra, ami azonban kudarcba fulladt: a hadsereg fellázadt, majd egy Phókasz nevű tiszttel vezetésével Konstantinápoly ellen vonult, ahol megdöntötte a császár hatalmát. Az új uralkodó Phókasz lett, aki rögtön a régi elit ellen fordult: a véres tisztogatások polgárháborúba torkolltak, ráadásul

⁵⁶ BORNEMISZA, *Postilla V*, 578’.

⁵⁷ BORZSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe (Bornemiszta-tanulmányok)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 396, 451, 517–518.

a szláv és perzsa támadások már a birodalom fővárosát fenyegették. Végül egy Hérakleiosz nevű hadvezérnek sikerült megdöntenie Phókasz hatalmát. Bornemisza beszédeiben Phókasz legtöbbször az istentelen uralkodók katalógusában kap helyet, Neró, Heródes és Saul mellett. Az ötödik *Postillájában* a fejedelemségről szóló prédikáció azt fejtegeti, hogy ha egy uralkodó visszaél a hatalmával, a tisztesség attól még szent és istentől való. Példája Phókasz császár, aki bár megölte urát, fejedelmi tisztje attól még megbecsülést követelt. Más a fenti idézetben szereplő kontextus, ahol Phókasz a pápaság megalakulásával kapcsolatban kerül említésre. A császárgyilkos katonatiszt úgy vonult be a protestáns egyháztörténetbe, mint aki közreműködött a pápaság hatalomra jutásában, ugyanis III. Bonifác az ő hozzájárulásával lett egyházfő 607-ben.⁵⁸ Elismerte ezenkívül Róma kizárólagos jogát arra, hogy minden egyház feje legyen („caput omnium ecclesiarum”). Ehhez a képhez nagyban hozzájárult Luther utolsó pápaság-ellenes írása, az 1545-ben megjelent *Wider das Papsttum zu Rom, vom Teufel gestiftet* című traktátus. Luther Phókaszt tekinti a pápaság igazi alapítójának, aki kiirtva a bizánci császári családot, magához ragadta a hatalmat. Mint fogalmaz, a pápák ma ugyanezt tennék a német-római császárokkal is. Idézi a Hohenstaufen-házba tartozó sváb herceg, a névleges szicíliai király, Konradin esetét, akinek 1268. esztendei kivégzését IV. Kelemen pápa hagyta jóvá.⁵⁹ Bornemisza a 606. évvel arra utal, amikor Phókasz elismerte a nyugati egyház felsőbbségét: „Az Pápa Antikrisztus kedig kezdetett Phocas császártul fogva, mikor írának 606.”⁶⁰ Ezt összeadva a fenti 1260-nal, kijön az 1866, mely egy újabb lehetséges időpontja a világ végének. A császár történetét tehát nemcsak erkölcsi exemplumként, hanem pápaellenes polémiaként, apokaliptikus jelként is fel lehet használni. Phókasz egyébiránt az Osiander-mű egy bekezdésében is előkerül, méghozzá a Krisztus és az egyház élete közti analógiát kifejtő szakaszban. Ahogy Krisztus nem tanított tizenkét és harminc éves kora között, mert egyszerű emberek közt élt, ugyanígy fog az igazi keresztény tanítás

⁵⁸ Ennek legszemléletesebb példája a monumentális protestáns egyháztörténeti munka, a magdeburgi centúriák (1559–1574), mely a Melanchthon-féle kettős Antikrisztus-tant alátámasztandó, idéz olyan, közel egykorú eseményeket, mint Mohamed felemelkedése, illetve Phókasz idézett dekrétuma. Ebből is látszik a szándék, ami a pápaság, valamint az iszlám eredetét igyekszik összekapcsolni. Noel MALCOLM, *Useful Enemies: Islam and The Ottoman Empire in Western Political Thought, 1450–1750* (Oxford: Oxford University Press, 2019), 88. Természetesen a Carion-krónikában is előkerül Phókasz és a nyugati egyház kapcsolata: MELANCHTHON, „*Chronicon Carionis...*”, 1072.

⁵⁹ MARTIN LUTHER, „Wider das Papsttum zu Rom, vom Teufel gestiftet”, in *D. Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe* 54, 196–300 (Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 1928), 218. A továbbiakban: WA 54.

⁶⁰ BORNEMISZA, *Postilla V*, 584^a.

az együgyűek által fennmaradni és továbbélni a pápaság megalakulását követő századokban. Osiandernél is Phókasz uralkodása jelöli a pápaság kezdetét: „id est a Foca imperatore, qui papatum seu primatum publico edicto stabilivit [...]”⁶¹

Annak ellenére, hogy Bornemisza prédikációjának központi részében ez az utolsó számítás, a summa nemcsak az elhangzottak összefoglalását tartalmazza, hanem új kalkulációkat is közöl. Bornemisza továbbra is saját bizonytalanságát, illetve a kérdés nehézségét hangsúlyozza: „De mondjuk, hogy az bölcsek is teljességgel bizonyos idejét nem mondhatják az utolsó napnak [...] Kikről noha oda fel bőven szoltunk, de az ő nehéz voltáért ím mégis szólok.”⁶² Ezután megismétli a kettős Antikrisztus-tant, a Phókasz uralkodásától számított 1866. évre és a Róma feldúlásához viszonyított 1672. esztendőre jövendölt végítéletekkel egyetemben. Végül még olyan elképzeléseket is felsorol, melyeket nem fejt ki részletesen, csak mint bizonytalan koncepciókat tesz közzé: „némely véli, hogy megállana ez világ 287 esztendeig, némely, hogy 116 esztendeig. Némely, hogy csak 77 esztendeig. Némely, hogy állana 94, ez mostani 1579. esztendőnköz. Ötöd rönd az Dánielnek írását, kit beszéllett neki az angyal capit. 12., úgy magyarázza, hogy Dánieltől fogva állana ez világ 2621 esztendeig, ki igen messze volna, mert úgy állana ez világ 2125. esztendeig ezután, ki nem lehet.”⁶³ A szakaszt egy újabb, immár második summa követi, melyben előtérbe kerül a kettős Antikrisztus-tan, továbbá még egyszer összegzi a fent kifejtett vélekedéseket, hangoztatva, hogy a híveknek épületükre szolgálhat a vég felől való tudakozódás. Bár Osiander műve egyértelműen felsejlik Bornemisza prédikációciklusának a hátterében, nem ez az egyetlen forrás, amelyet a magyar prédikátor használhatott a végidőkre vonatkozó kalkulációkhoz. Eckhardt Sándor az *Ördögi kísértetek* utószavában megemlíti Johannes Manlius gyűjteményét, aki Melanchthon tanítványa volt, és két évvel a „Praeceptor” halála után adta ki az előadásaiból összeállított jegyzetanyagát. Eckhardt szerint a Manlius-féle gyűjtemény Bornemisza „legkedvesebb olvasmánya” lehetett, mert az *Ördögi kísértetek* több német-, illetve olaszországi története, „lőtt dolga” is megtalálható a *Locorum communium collectanea* című gyűjteményben.⁶⁴

⁶¹ OSIANDER, „Coniecturae...”, 190.

⁶² BORNEMISZA, *Postilla V*, 583^v–584^r.

⁶³ Uo., 583^v. Érdekes, hogy Bornemisza a távoli időpontokat egyértelműen elveti, mondván, hogy azok túlságosan is messze vannak. Mindez újfent bizonyítéka apokaliptikus világlátásának, miszerint a világ végét saját korára, vagy legalább is az elkövetkező századokra igyekszik datálni, mondván, hogy a *Vaticinium Eliae* alapján a világ immár végérvényesen az utolsó életkorába lépett.

⁶⁴ BORNEMISZA Péter, *Ördögi kísértetek*, kiad., jegyz. ECKHARDT Sándor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 234.

A mutatóban olyan kulcsszavakat is találni, mint „mundi duratio” vagy „mundi annorum supputatio”, így a jelenlegi téma szempontjából hasznos ezen szakaszok megvizsgálása. Manlius gyűjteményében megtalálható a *Vaticinium Eliae*, továbbá az Irenaeusnak tulajdonított elképzelés a hatnapos teremtés kozmikus léptékű kiterjesztéséről. Egy másik számítás Jeruzsálem pusztulásának analógiáján alapul. A mózesi állam („politia Mosaica”) akkor kezdődött el, amikor a zsidók kivonultak Egyiptomból, és a jeruzsálemi templom lerombolásáig tartott. A közben eltelt 1582 év megfelel annak, ahány év a templom pusztulása és a világ vége között megközelítőleg eltelik.⁶⁵ Látható tehát, hogy Bornemisza ezt az analógias gondolkodást akár a Melanchthon-előadások jegyzeteit tartalmazó Manlius-féle gyűjteményből is meríthette.

Összegzés

Összegezve a dolgozat tanulságait, Bornemisza Péter Andreas Osiander *Coniecturae* című írására támaszkodva ismertet négy lehetséges vélekedést a világ végének idejéről. Ezek mindegyike biblikus hagyományon alapszik: főleg Dániel és a Jelenések homályos értelmű periódusaira, számaira és a tipologikus prefigurációra építenek. A számítások, illetve bizonyos periódusok és évszámok összeadása sokszor önkényesnek tűnik, ez a tipologikus egyháztörténet azonban kulcsszerepet játszik Bornemisza apokaliptikus gondolkodásában. Bár több alkalommal is kiemeli, hogy ezekről a rejtett értelmű próféciaokról biztosat állítani nem lehet, ugyanakkor a kutakodás nincsen elzárva az értelmesek elől: „De azért nem tiltja, hogy az értelmesek ne értekezzenek. Az kinek azért arra való ajándékját adta Isten, azok ám vessék, számlálják és arányozzák.” Az ítélet pontos ideje felől nem érdemes hosszasan kérdezősködni, elég elfogadni azt, hogy már közel van a világ vége, kellő tudással felvértezve azonban lehetséges az idők „arányozása”.

⁶⁵ „Stetit vero politia Mosaica annos 1582, usque ad ultimam destructionem sub Tito. Igitur mundum post destructionem illius politiae ultra illos annos duraturum esse haud puto.” A szakaszt egy 1568-as, frankfurti kiadásból idézem: Johannes MANLIUS, *Locorum communium collectanea* [...] (Frankfurt am Main: 1568), 12. VD16 M 596.

Calculations of the Time of the End in Péter Bornemisza's Sermons

My study focuses on the various apocalyptic calculations in the fifth postil written by Péter Bornemisza. According to the theologians of the magisterial Reformation, the exact time of the end cannot be calculated because only God knows this, as the Gospels clearly state it. Although Bornemisza accepts this doctrine too, he shares some assumptions about the approximate time of the second coming in a sermon of his postil. As my study demonstrates, Bornemisza follows the treatise of the German theologian Andreas Osiander (*Coniecturae de ultimis temporibus ac de fine mundi*, 1544). In this work, Osiander enumerates four calculations which can predict the time of the Apocalypse. The common feature of these calculations is their biblical origin, except for the first one, which is the apocryphal prophecy of Elijah about the 6000 years of the world. The other assumptions are based on the allegorical passages of the prophecies of Daniel and the Apocalypse. The biblical parallelism plays a significant role as well, manifesting in the fateful turning points of history or in the fact that Christ's life relates to the church history on a macrocosmic level. According to this latter, Christ's years equal to the years that will pass until the last judgement. Osiander and Bornemisza use the jubilee and the angelic years to apply the analogies to longer periods. Nevertheless, both authors state that only theologians can interpret these calculations. Beside these ideological similarities, I also compare the textual parallelism of the Latin treatise and the Hungarian sermon.

Vízkereszt utáni első vasárnap: A gyermek neveléséről és kötelességeiről

Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy a vízkereszt utáni első vasárnapra írt prédikációik alapján négy 16. századi postillaszerző (Beythe István¹, Kulcsár György², Bornemisza Péter³, Telegdi Miklós⁴) gyermekképét összevessem. Horváth Csaba Péter mutat rá arra,⁵ hogy a 16. században még a protestáns egyházak prédikátorai is a középkori perikóparendet követték, prédikációik ebből adódóan – témájuk, felosztásuk és a bennük megfogalmazott tanítás tekintetében – gya-korta igen hasonlóak voltak. Nincs ez másként a vízkereszt utáni első vasárnapra írt beszédek esetében sem, az erre a napra kijelölt evangéliumi hely (Lk 2,41–52) ugyanis szinte egységesen arra ösztönzi a prédikátorokat, hogy a szülők és a gyermekek kötelességeiről beszéljenek gyülekezeteikben.

A gyermek, a gyermeki szerepek illetően való középpontba állítására, úgy tűnik, más evangéliumi helyek nem kínáltak ilyen egyértelmű lehetőséget. Ez azzal lehet összefüggésben, hogy a gyermek Jézus életével az említett evangéliumi verseken kívül más szakaszok nem igazán foglalkoznak. Az információk eme hiányára Telegdi is utal: „Mít cselekedett legyen peniglen az mi urunk attul fugva,

¹ BEYTHE István, *Az evangéliumok magyarozattii: kiket a koeroeztyeni gyoelekoezetben ezten-doe által zoktak praedikállani*, (Németújvár: Manlius, 1584). RMNY 552.

² KULCSÁR György, *Postilla, az az Evangeliomoknak [...] magyarozattia [...]: mellyeket ezten-doe által a kereztienek gyoelekoezetibe szoktak olvasni es hirdetni* (Bártfa: Guttgesel, 1579). RMNY 426.

³ BORNEMISZA Péter, *Masic resze az evangeliomokból es az epistolakból valo tanusagoknac, mellyeket az keresztyeneknek gyulekezetibe szoktak predikalni minden ünnepnep*, (Sempte: [typ. Bornemisza], 1574). RMNY 355. (A továbbiakban: *Postilla II*); BORNEMISZA Péter, *Predikatioc egész esztendő által minden vasarnapra* (Detrekő: [typ. Bornemisza], 1584). RMNY 541. (A továbbiakban: *Fo-liopostilla*.)

⁴ TELEGDY Miklós, *Az evangeliomoknac [...] magyarozattyanac elseo resze* (Bécs: Apffl, 1577). RMNY 374.

⁵ HORVÁTH Csaba Péter, „Hogyan írt prédikációt Telegdi Miklós és Pázmány Péter?”, in *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJRAY Alinka és BAJÁKI Rita, 183–191 (Vác: Mondat Kft., 2013), 183, 1. jegyzet.

hogy születésének negyvenedik napján az templomba felvitették, tizenkét esztendő koráig, megint tizenkét esztendő korátul fogva az ő életének harmincadik esztendőiglen, arrul az evangelisták semmit nem irtanak”.⁶ Erre Bornemisza is kitér mindkét művében, a foliopostillájában némi katolikusellenes éllel: „Az miket kedig az pápások az ő legendájukban maguk fejtől írogattak egy néhány gyermeki dolgáról, soha nem tetszett csak egy értelmes embernek is. Elégedjünk azért mi is azoknak igaz értelmivel, az kiket az apostolok írván, elégnek lenni ítélték öfelőle.”⁷ Postilláskönyvének második kötetében mégis mintha ő maga is sietne ezeket a hiányokat legalábbis lehetőség szerint kitölteni, mielőtt elmorfondírozik azon, hogy mivel tölthette Jézus a gyermekkorát:⁸ „De arról semmit nem írnak, tizenkét esztendő előtt mit művelt. Sőt azt sem írják meg, hogy az után is mind harminc esztendő koráig mit művelt volna: hanem csak ezt írja szent Lukács, hogy az ő szüleinek engedelmes volt”.⁹

Ez az adathiány közrejátszhat abban, hogy még a Jézus születésével, bemutatásával és körülmelésével kapcsolatos evangéliumi helyekre épülő prédikációk is az erkölcsi tanításra vagy a dogmatikai mondanivalóra helyezik a hangsúlyt,¹⁰ s a megváltó gyermekségére kevés figyelem jut. Fontos összefüggés, hogy az evangéliumok más gyermekszereplői sem saját jogukon kerülnek előtérbe, hanem csodálatos gyógyulásuk vagy feltámasztásuk okán. A kapernaumi százados fiának meggyógyítása kapcsán¹¹ például az emberi gyarlóságról és hitről van szó elsősorban, Beythe Istvánnál egy csodatételekről szóló tanulság jelenik meg,¹² foliopostillájában Bornemisza pedig tovább duzzasztja a Beythénél található

⁶ TELEGDI, *Az evangéliomoknak magyarazattyanac elseo része*, O3^r. – Egyféle magyarázatot is kínál erre a szerző: „Tálám azért, hogy ez idő alatt semmi oly dologba nem foglalta magát, ki az Messiásnak tisztit nézte volna, hanem csendes és úgymint ember emberi mód szerént való közönséges életet viselt” (Uo., O3^r). Vagyis gondolhatjuk, hogy a szokásos gyermeki engedelmeségen kívül más, tanításra alkalmas dologt nem művelt, ezt az engedelmeséget pedig kellőképpen kivesézi a választott evangéliumi hely is.

⁷ BORNEMISZA, *Foliopostilla*, LXXXIII^r.

⁸ BORNEMISZA, *Postilla II*, 6^r. Egyike lehet ez azoknak a kiegészítéseknek, amelyeket a szakirodalom méltatni szokott Bornemisza stílusával kapcsolatban: NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter kísértései* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984), 80–84.

⁹ BORNEMISZA, *Postilla II*, 6^r.

¹⁰ Horváth Csaba Péter doktori dolgozatában elhatárolja egymástól ezt a két tanítást: a jelentős ünnepek a hittételekkel foglalkoznak, míg az évközi vasárnapok inkább a hallgatóság magaviselésére irányítják a figyelmet: HORVÁTH Csaba Péter, *Telegdi Miklós (1535–1586)*, Doktori (PhD) értekezés (Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2019), 84–85. Hozzáférés: <https://doi.org/10.15774/PPKE.BTK.2019.013>.

¹¹ Szentháromság nap utáni 21. vasárnap.

¹² BEYTHE, *Az evangéliomok magyarazatii*, 291^r.

tanulások számát, miközben a pogányok között fellelhető hívőkről és az isteni gondviselésről tanít.¹³ A Jairus leányának meggyógyításáról¹⁴ szóló szentírási részletre épülő prédikációk is ódzkodnak a konkrétumokra való reflektálástól, Pázmány Péter a 17. században majd arról beszél, hogy mint kell a keresztény leányt nevelni,¹⁵ a 16. században, az általam vizsgált kötetekben azonban még csak a gyülekezetről, a hitről, a csodatételekről, illetve a halálról esik szó. Persze itt figyelembe kell vennünk azt is, hogy ezeket a gyermekszereplőket korántsem találjuk olyan aktív helyzetben, mint a templomban tanító Jézust, fekvő betegként vagy halottként jelennek meg, és gyakran a szülei szempontjából vannak ábrázolva, így lényegében olyan intenzív érzések „tárgyaivá” csupaszodnak, mint a bánat vagy a kétségbeesés, illetve a csodatétel miatti hála, öröm és megkönnyebbülés.

Ezért is érdekes megvizsgálni, milyen nézeteket közvetítenek a postillakötetek szerzői a gyermekek nevelésével és kötelességeivel kapcsolatban, milyen tanúságokból építik fel mondanivalójukat, hogyan festik le a szülők és gyermekeik közötti viszonyt, és miképp vélekednek az ideális vagy épp az átlagos gyermekekről. Mielőtt azonban ezekre rátérnék, fontos megemlíteni, hogy a családi élet egy másik fontos elemére, a házasságra építő vízkereszt utáni második vasárnapi prédikációkban is felmerülhet a gyermekek helyes nevelésének és a családi életben betöltött szerepüknek a kérdése.

Ezek és a tárgyalt prédikációk, amennyiben legszembetűnőbb jellegzeteségeiket vizsgáljuk, eltérő hosszúságúak, és ebből adódóan eltérő számú tanúságra oszlanak a beszédek. Mindezt a függelékben található táblázatban szemléltetem. Mindenesetre ugyanazzal a négy témával találkozhatunk bennük annak ellenére, hogy különböző felekezeteket képviselő prédikációszerzők írták őket:¹⁶ az ünnepről, a szülőkről, a gyermekekről és valamilyen teológiai fejtegetésről (a hívek Krisztus felőli bizonyossága, az elveszett Krisztus megtalálása, Isten igéje felől való gondolkodás) szóló egységekből épülnek fel. Az egységek

¹³ BORNEMISZA, *Foliopostilla*, Dcxliii–Dclv.

¹⁴ Szentháromság nap utáni 24. vasárnap.

¹⁵ PÁZMÁNY Péter, „Mint kel a keresztény leányt nevelni”, in PÁZMÁNY Péter, *Összes munkái*, kiad. (I:) RAPAICS Rajmond, KISFALUDY Árpád Béla, (II:) BREZNAVY Béla, KISFALUDY Árpád Béla, RAPAICS Rajmond, (III:) KISS Ignác, (IV:) KISS Ignác, RAPAICS Rajmond, (V:) RAPAICS Rajmond, SZÉKELY István, KISS János, DEMKÓ György, (VI–VII:) KANYURSZKY György, 7 köt. (Budapest: Magyar Királyi Tudomány-Egyetem, 1894–1905), 7: 613–633.

¹⁶ Horváth János szerint postillaköteteik kiadásakor még Kulcsár és Beythe inkább az evangélikus felekezethez tartoztak. HORVÁTH János, *A reformáció jegyében: A Mohács utáni felszázad magyar irodalomtörténete* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953), 340, 422.

sorrendje nem teljesen esetleges, alapvetően ugyanis az evangéliumi történet kronológiáját követik: először az ünnepről, majd a szülőkről (kötelességeikről, hibáikról, keserűségeikről), végül a gyermekekről (kötelességeikről, a gyermek Jézusról) esik szó. A beszédek kapcsán alapvetően arra a három viszonyulásra figyeltem, amelyet Telegdi Miklós így fogalmaz meg: „mint kelljen minden embereknek Istenhez, a szüléknek magzatjokhoz, és a magzatoknak szüleikhez magokat tartaniok”.¹⁷

A gyermek Jézus példája

A prédikációk egyaránt megmutatják a jó és rossz gyermeket, a kettő közötti átmenetet a nevelés milyensége határozza meg. A jó gyermek példáját egyértelműen Jézus adja, és két kulcstulajdonsága az engedelmesség és a szülők tisztelete. Bornemisza foliopostillájában így mutatja be a gyermekkorú Jézust: mindig jól viselte magát, még akkor is, mikor a szülők figyelme lankadt a gondviselésben; mikor mondtak valami jót a szülei, azt „édességgel, pokol kedv nélkül megfogadta”¹⁸, ha munkáról, ha tanulásról, ha imádkozásról volt szó, minden ellentmondás nélkül szót fogadott. Hogyha szülei hibát vétettek, azt vagy békésen tűrte vagy pedig „szép fiúi édes beszéddel”¹⁹ másra intette őket. A „másra intés” az egyetlen mozzanat ebből a felsorolásból, amellyel nem találkozunk más szerzőknél a különféle gyermeki kötelességek sorjázásakor.

Az öt prédikáció mindegyike, még Beythe István rövidke, kérdés-felelet formájú beszéde is kiemeli, hogy „[a] fiak is engedelmesek legyenek az ű szüleiknek mindönökben, mikor Isten parancsolatja nem ellenzi”, illetve „[m]ikor azért az Isten parancsolatja, avagy az reánk bízott hirdetés, avagy az körösztényi gyülekezet haszna nem ellenzi, engednünk kell szüleinknek és fejedelmüknek”.²⁰ Isten parancsolata az elsődleges, de a szülőknek való teljes alárendeltség és engedelmisség az első lépés az Istennek való alárendeltség és engedelmisség irányába.²¹ Viszont ha a szülők vagy feljebbvalók rosszra intenének, annak természetesen

¹⁷ TELEGDI, *Az evangéliomoknak magyarázattyának elseo resze*, 214.

¹⁸ BORNEMISZA, *Foliopostilla*, LXXXVII.

¹⁹ Uo.

²⁰ BEYTHE, *Az evangéliomok magyarázattii*, 56.

²¹ Allison P. COUDERT, „Educating Girls in Early Modern Europe and America”, in *Childhood in the Middle Ages and the Renaissance: The Results of a Paradigm Shift in the History of Mentality*, ed. Albrecht CLASSEN, 389–414 (Berlin: De Gruyter, 2005), 397. Hozzáférés: <https://doi.org/10.1515/9783110895445>.

ellen kell szegülni. Rosszon nemcsak erkölcsi tekintetben helytelen, hanem egyes házasságok esetén a gyermek eredeti vallásától való eltántorítását, eltévelyedése meggátlásának elmaradását is érthetjük. Hasonlóról ír Bornemisza 1574-es postillájában a házasság kapcsán: „az gyermekek is a két hitű szülemek között eltévelyedik, avagy képmutató hamis keresztyénné leszen”.²²

Akárhogy is, csak elméletileg adott a dacolás, a szembeszegülés lehetősége,²³ ugyanis nem sokkal később a szintén Bornemisza által támasztott követelmények szinte már teljesen kizárják ezt az opciót: „De meglássuk, hogy jó bizonyosok legyünk Istenünknek akaratajának ismeretibe, hogy tudatlanságból ne ellenkezzünk szüleinkkel, se lelkipásztorinkkal. Mert önekik is tartozunk engedelmességgel minden jó dolgokba”.²⁴

A hierarchia szigorú betartására intenek közvetve azok a tanúságok vagy tanúságrészek is, amelyek a szülők tökéletlenségét úgy hangsúlyozzák, hogy empátiát is tanúsítanak irányukba: „vannak még az igön nagy szentökben is vétőknek, gondviseletlenségnek, tudatlanságnak és elfeledésnek bínei”.²⁵ A szülő vagy a feljebbvaló bárminemű tökéletlensége nem mentesít tehát a neki való engedelmesség alól: „Így cselekedjünk mi is, ha szintén gazdagbak, tudósbak, erősebbek volnánk is szüleinknél, és ők megvénhüdtének volna, együgyűk, tudatlanok és erőtlének volnának is, mi mégis tiszteljük és böcsüljük, és minden jóba örömost szolgáljunk”;²⁶ „minden békességgel való szenvedésben, hogy tűrjünk szüleinknek, elszenvedjük, ha valamibe minket megbántanak, ne vegyük gonosz néven tőlük, ha nem mindenben kedvünk szerént esik az ű dolgok. Sőt ha a vénség miatt eszekben megfogytakoznának is, ne utáljuk meg űket, elhallgassuk örömost az ő zsemböldröéseket.”²⁷

²² BORNEMISZA, *Postilla II*, 95°.

²³ Kitér erre a dilemmára a kora újkori vallási kisebbségek gyermekeit bemutató tanulmánykötet előszava is: a gyermekekből felnövekvő fiatalok kövessék-e saját lelkiismeretüket és vallásos meggyőződésüket, vagy maradjanak hűségesek a családjukhoz, engedelmeskedjenek a szüleiknek. A szerzők felteszik a kérdést, hogy mekkora hatóereje lehetett az adott gyermeknek a saját vallási identitása megformálásában, mikor tulajdoníthatnak a felnőttek ilyen hatóerőt neki. Tali BERNER and Lucy UNDERWOOD, „Introduction”, in *Childhood, Youth and Religious Minorities in Early Modern Europe*, eds. Tali BERNER and Lucy UNDERWOOD, Palgrave Studies in the History of Childhood, 1–39 (h. n.: Palgrave Macmillan, 2019), 7, 26.

²⁴ BORNEMISZA, *Postilla II*, 74°.

²⁵ BEYTHE, *Az evangéliumok magyarazatii*, 55°.

²⁶ BORNEMISZA, *Postilla II*, 74°.

²⁷ TELEGGI, *Az evangéliomoknak magyarazattyanac elseo resze*, 224–225.

Nem szabad azonban elhallgatni, hogy ezek a beszédek kimondottan a magcsaládokra koncentrálnak,²⁸ így nem kerül elő bennük a nagyszülők, az árvák, a mostohák, a féltestvérek vagy épp a mozaikcsaládok ügye.²⁹ Ebből a szempontból igen beszédes, hogy a családot érintő krízishelyzetek közül a gyermektelenség témája az egyedüli, amely megjelenik Bornemisznál, de különösebb útmutatást nem nyújt a kérdésben.³⁰ A prédikációk tehát nincsenek tekintettel azokra, akik nem férnek bele a szokványos családképbe, mindenesetre a célközönség olykor igen részletes „utasításokat” kap azt illetően, miképp is kell működtetni egy családot. Különösen érdekes példa erre Bornemisznál az a részlet, amely egy ünnepnap ideális megülesének módját adja elő: a reggeli dicséret, zsoltározás, imádkozás, prédikációhallgatás, úrvacsoravétel és az ebéd utáni dicséretet követően csak úgy térhet haza isteni magasztalástól zengve a család a második prédikációról, hogy előtte: „az gyermekskéket a katekizmusból a keresztyéni tudománynak fundamentomiból”³¹ tanítanak. Az ünnepnek, annak a napnak tehát, amely leginkább megközelítheti itt a földön az ideális életformát, kicsiny és nagy akkor válik egyaránt a részévé, hogyha tisztességes családjuk van, a szülők pedig tisztességes polgárai saját közösségüknek.

A gyermekség kettőssége

Miközben a felfebb idézett beszédek minél inkább idealizálni igyekeznek a 12 éves Jézust és gyermekkorát, az átlagos gyermekeket általában felemásan értékelik. Egyrészt áldásként tekintenek rájuk, akik révén Isten méltó terhet ró a

²⁸ COUDERT, „Educating Girls”, 389.

²⁹ Beszédes lehet a hiány is. A gyermek- és családtörténetben újabban, szemben ezekkel a prédikációs szerzőkkel, egyre gyakrabban lépnek ki a kutatók a magcsalád kereteiből. Lásd: ERDÉLYI Gabriella, „Bevezetés. Özvegystratégiák és árvasorsok”, in *Özvegyek és árvák a régi Magyarországon, 1550–1940*, szerk. ERDÉLYI Gabriella, Magyar történelmi emlékek. Értekezések. Magyar családtörténetek: tanulmányok 5, 7–34 (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2020); ERDÉLYI Gabriella, „A szülői szerepek és a történetészek”, in *Anyák és apák: Szülői szerepek, gondoskodás és tekintély a patriarchális családban (1500–1918)*, szerk. ERDÉLYI Gabriella, Magyar történelmi emlékek. Értekezések. Magyar családtörténetek: tanulmányok 7, 11–26 (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021).

³⁰ A férfiak esetében ez oka lehet szerinte a válásnak, a nők meddősége viszont nem válóok, hiszen a bibliai példák miatt méltán mondhatja, hogy „az magtalan asszonyi állapot felől nem szólhatunk oly nyilván, mert gyakorta nagy későre is Isten megáldotta némelyeket” (BORNEMISZA, *Postilla II*, 118°).

³¹ Uo., 29°.

szülőkre, másrészt hitbéli korlátaikat hangsúlyozzák. Az istennek tetsző gyermeknevelés ebben a tekintetben összekapcsolódik a túlvilági jutalom ígérétevel: a helyes nevelés eredményeképp a gyermekek nemcsak a gyülekezet tiszteletreméltó tagjaivá, hanem Isten országának polgáraivá is válhatnak, szüleiket is hozzásegítve mennyországba jutáshoz. Ezzel kapcsolatban fogalmazza meg Telegdi³² és Kulcsár³³ egyaránt, hogy a szülőknek meg kell tanulniuk azt, hogy a gyermekük értékes ajándék és nemes dolog, akiért felelősséget kell vállalniuk.

A vízkereszt utáni második vasárnapra szóló beszédekben mindig szó esik arról is, hogy a házasság egyik célja az utódnemzés.³⁴ A gyermekeket Isten fiainak nevező Telegdi ezt így fogalmazza meg: „nemcsak avégre, hogy e földön sokasodjanak az földi emberek, hanem hogy inkább épüljön az anyaszentegyház, nevedjék száma az Isten fiainak, legyenek sokan, kik esmerjék, éljék és tiszteljék az Istent.”³⁵ Ennek fényében különösen érthető, hogy miért ítélik el a prédikátorok azokat, akik úgy házasodnak, hogy ne lehessen gyermekük. Nem szabad azonban azt sem felednünk, hogy a gyermek értékét teljes egészében az Istennel való kapcsolatának milyensége adja: „Senki azért ne gyönyörködjék afféle gyermekinek sokaságában, az kik istentelenek, és isteni félelem nélkül valók, hanem gyönyörködjenek abban, ha oly fiaikat hagy utána, az kik félik az Istent. Mert jobb egy istenfélő fiú, hogysesem mint ezer istentelen, és hasznosb embernek gyermektelen meghalni, hogysesem mint istentelen fiaikat hagyni”³⁶

A házasságról Bornemisza is szól, ráadásul postilláinak második kötetében kétszer is előkerül ez a téma.³⁷ Ezekben a szövegekben úgy jelenik a gyerme-

³² „Drága dolog az magzat, kit Isten teremt és csodaképpen táplál anyjának méhében, okos lelket ad bele, és elevenen hoz ki ez világra: Úgy viseljetek azért gondot reájuk, hogy számot adhattatok róluk ítélet napján.” – TELEGDI, *Az evangéliomoknak magyarázattyanac elseo resze*, 218.

³³ „[M]eggondolják, mely igen nemes állat legyen az gyermek, melyet önnön maga formált és alkotott az felséges Isten az anyának méhében”; „Szükség azért, hogy Istennek ajándékinak ismerjék lenni, és az ű javokért köszönyörödjenek az Istennek.” – KULCSÁR, *Postilla*, K8°.

³⁴ „Istentől szöröztetvén nemzésnek okáért” (BEYTHE, *Az evangéliomok magyarázattii*, 58°). – „Másod oka, magzatoknak szaporodása. Mert ez által akarja az Úristen megtartani az emberi nemzetet, és az keresztyéni gyülekezetnek magyából építeni meg az angyali romlást” (KULCSÁR, *Postilla*, L°).

³⁵ TELEGDI, *Az evangéliomoknak magyarázattyanac elseo resze*, 254–255.

³⁶ Uo., 221–222.

³⁷ A házasságról szólva egyéb problémákat is felhoz a gyermekeket illetőleg. A legsúlyosabb a már említett vegyes házasság (BORNEMISZA, *Postilla II*, 95°–95°). A születendő gyermekek szempontjából azt tartja egészségesnek, ha nem idős korában néz az ember a gyermekáldás elé (Uo., 96°), viszont a házasságra lépés alsó korhatárát is meghúzza: „az szülék is viszontag ne siessenek még kiseded korokban öszvekötelezni őket, míg eszek nincsen a házassághoz, hanem várjanak az Úristentől, mikor annak alkalmas idője” (Uo., 97°). Mivel a normatív szabályozás nincs összhangban a praxissal, a tiltások némelyike biztosan a bevett gyakorlat ellenében fogalmazódik meg: a gyerek-

kek áldás volta, hiányuknak fájdalma³⁸ és „üdvözítő” szerepük, hogy közben a szülőket jelen világban is gyönyörködtető, kedves lényekként írja le Bornemisza őket: „az házasságnak csak az magzatok volnának gyümölcsei, és fő vigasztalási és gyönyörűségi, mind ez világ szerént, mind a más világ szerént”³⁹. Vagy: „[e]z világnak minden egyéb gyönyörűségi elmúlnak, de az híveknek magzatjok ez után is őket mindörökké gyönyörködtetik”.⁴⁰ Az örömforráson túl a gyermek egyfajta eszköz is Bornemisznál, aki fenntartja szüleinek emlékezetét: „az te emlékezeted sok földre kiterjed, és az holtod után is örökké megmarad, mert a te gyermekid holtod után a te lábod nyomdokát követik, kik az Űristent félik és dicsérik”.⁴¹

Hangsúlyozni kell azonban, hogy nem mindig a közkeletű bájos frázisok köszönnek vissza a prédikációskötetek lapjairól. A prédikátorok ugyanis gyakran határozottan negatív színben tüntetik fel a gyermekeket. A jézusi intés – „Engedjétek hozzám jönni a gyermekeket” (Mk 10,14; Lk 18,16) – ugyan megjelenik náluk, de nem a gyermekek tisztaságára vagy ártatlanságára következtetnek ebből, hanem a hitre tanítás szükségességéről beszélnek.

A következő helyek például a gyermekek együgyűségét, erőtlenségét emelik ki: „Hogy innét tova ne legyünk gyermekek, kik testova habozunk, és a tanításnak minden szélével alá-fel hordoztassunk”⁴² (Ef 4,14); „hasonlatossá lévén mihozzánk, az gyermekségnek erőtlenségét felvevő”⁴³; „Jaj az száz esztendő gyermekeknek, azaz aki soha nem tud Isten szerént okoskodni, soha az balgatagságot el nem hagyja, soha az tökéletességet nem követi”⁴⁴ (Ézs 65,25 alapján).

A gyermek ilyesfajta lekicsinyelő megközelítése összefüggésben áll azzal, hogy a prédikációk nem kimondottan csak az életkor szerinti gyermekek pozícióját tárgyalják. A megfogalmazott tanácsok és elvárások (kötelező tiszteletadás, engedelmség) tehát a szülők akármilyen korú gyermekeire és az alárendelt helyzetben levő személyekre is érvényesek. Fogalomhasználatát tekintve Teleg-

kornak ugyan mesterségesen is véget lehet vetni a házasság intézményével, a következő életszakasz sajátosságai, hogy „esze legyen” hozzá a házasfeleknek, azonban nem járnak automatikusan együtt ezzel a ceremóniával.

³⁸ „És ha valamelynek méhét berekesztötte az Űristen, hogy magzatjok nem volt, azt ők nagy ostornak és szidalomnak tartották” (BORNEMISZA, *Postilla II*, 105°); „az istenfélő jámbor házások éjjel-nappal kéri az Űristent, hogy az ő házasságokat áldja meg jó fiakkal és jó leányokkal” (Uo., 105°).

³⁹ Uo., 105°.

⁴⁰ Uo., 105°–105°.

⁴¹ Uo., 106°.

⁴² Uo., 75°.

⁴³ TELEGDY, *Az evangeliomoknak magyarázattyanac elseo resze*, 226.

⁴⁴ Uo., 226–227.

di mindvégig megmarad a szülő–gyermek közti viszony szabályozásánál, a többi szerző viszont a társadalmi rend egyéb alárendeltségi viszonyaira is rászabja mondanivalóját.⁴⁵ Bornemisza a foliopostillában ugyanabban a tanúságban tárgyalja a szülők és gyermekek kötelességeit, mint amelyben „minden fejedelmeknek és gazdáknak, és alattokvalóknak tisztokról”⁴⁶ beszél. A prédikációkban tehát azzal találkozunk, hogy a gyermekség nem életkorhoz, hanem egyféle függésben levő státushoz köthető.⁴⁷ A szülő–gyermek közötti kapcsolathoz hasonló dinamikával működnek a gazda–szolga, mester–inas közötti interakciók is; a szülőknek nemcsak a gyermekei, hanem házi cselédjei felé is kötelessége a hitre és a jó erkölcsökre nevelés.

A másik, ami miatt negatív színezetet kap a gyermekség, az az erős vélekedés, miszerint a gyermekek bűnösök⁴⁸ („kicsinységünkől fogva mi csak gonoszra vágyódunk”)⁴⁹, és ezt a bűnös természetet csakis szigorú neveléssel és állandó fegyelmezővel lehet kordában tartani: az ilyen nevelési és fegyelmezési módszerek alkalmazásával lehet a rossz, bűnös gyermekeket jobba tenni. Mindezekről Telegdinél, Kulcsárnál és Bornemisza foliopostillájában is értesülünk.

⁴⁵ „Mennyibe kellessek engednünk szüleinknek és minden előttünk járóknak (BORNEMISZA, *Postilla II*, 71). – „[É]s szüleinket, fejedelmünket és tanítóinkat tisztelnünk, hogy az Istennek ismereti megmaradhasson közöttünk” (KULCSÁR, *Postilla*, L2). – „[E]ngednünk kell szüleinknek és fejedelmünknek” (BEYTHE, *Az evangéliumok magyarázatii*, 56).

⁴⁶ BORNEMISZA, *Foliopostilla*, LXXXVI.

⁴⁷ A késő középkori és kora újkori Angliával kapcsolatban számos gyermekkortörténetés kimutatta már, hogy a gyermekség gyakran egy viszonyfogalom, a hatalmi szereplőkhöz képest meghatározott [Edel LAMB, *Performing Childhood in the Early Modern Theatre: The Children's Playing Companies (1599–1613)*, *Early Modern Literature in History* (h. n.: Palgrave Macmillan, 2009), 4]; hogy a gyermekség fogalma kiterjeszhető minden függésben lévő személyre [M. J. TUCKER, „A gyermek mint kezdet és vég: gyermeknevelési szokások a 15–16. századi Angliában”, in *A gyermekkor története: Szöveggyűjtemény*, szerk. PUKÁNSZKY Béla és VAJDA Zsuzsanna, ford. PUKÁNSZKYNÉ KIRÁLY Katalin, 211–232 (Budapest: Eötvös József Könyvkiadó, 1998), 245]; hogy néhány szolga számára csak ez, a gyermeki életszakasz jut osztályrészül olyan értelemben, hogy nem kerülnek át a felnőttkorba, kortól függetlenül fiú vagy lány lesz a megszólításuk [Barbara A. HANAWALT, *Growing Up in Medieval London: The Experience of Childhood in History* (New York–Oxford: Oxford University Press, 1993), 174].

⁴⁸ Anna FRENCH, „‘All Things Necessary for Their Salvation?’: The Dedham Ministers and the ‘Puritan’ Baptism Debates”, in *Childhood, Youth and Religious Minorities in Early Modern Europe*, eds. Tali BERNER and Lucy UNDERWOOD, *Palgrave Studies in the History of Childhood*, 75–98 (h. n.: Palgrave Macmillan, 2009), 93–94.

⁴⁹ BORNEMISZA, *Foliopostilla*, 86.

A jobbá tehető gyermek

Ebben az imént említett három kötetben egy igen részletes katalógussal találkozunk a befogadó, melyből kiderül, hogy három fő pilléren nyugszik a gyermek megjobbítása: ezek az az Isten ismeretére és a hitre való nevelés, a jó erkölcsökre való szoktatás, illetve a fenyítés.

A hitre való nevelésnek a következő példáit adják a szerzők: ceremóniakon, ünnepeken való részvétel, Isten igéjének és a prédikációknak a hallgatása és az igaz tudomány elsajátítása. Az igaz tudományra nevelés mikéntjét Bornemisza különböző helyeken legalább négyszer elismételi, lényegében a *Négy könyvecskéje*⁵⁰ első részének kivonatát adja (a hit ágazatainak ismerete, a tízparancsolat, az Úr imádsága, a szép könyörgések és hálaadások, a keresztesítés és az úrvacsora jelentésének ismerete). A tanulás hatékonyságával kapcsolatban Bornemisza kiemeli a különleges alkalmaknak a memóriára való jótékony hatását, legyenek ezek pozitív (pl. ünnepek)⁵¹ vagy negatív töltetűek (pl. kivégzések). A hitbéli nevelődés velejárója a szülő és gyermeke közötti megbeszélés, kikérdezés, ellenőrzés: „[m]ikor az prédikációrul hazajűnnek, megkérdeje tőlük, ott mit tanultanak, és arra gondot viseljen, hogy jó idején megtanulják az keresztyéni tudománynak fundamentomit”;⁵² „Isten parancsolja, hogy mi az ő törvényit és az ő cselekedetit megbeszéljük az mi fiainknak”.⁵³

A hitben való elmélyedés mellett a jó erkölcsök és a tisztességes magatartás hangsúlyozása sem marad el. Ez egybecseng Vajda Zsuzsanna azon megállapításával, hogy a polgárosodás kezdeteitől számítva a születés mellett az érdem, a jó hírnév is meghatározó lesz az emberek megítélése szempontjából;⁵⁴ szerepet kapnak a társadalmi érintkezés és a viselkedés szabályai, ahogyan erre az illetan-könyvek egyre nagyobb számú megjelenéséből is következtetni lehet.⁵⁵

⁵⁰ BORNEMISZA Péter, *Négy könyvecskéje Keresztyéni Hitnek Tudományarol* (Sempte: [typ. Bornemisza], 1577). RMNY 396.

⁵¹ „Minden ünnepnap az közönséges tanuló és imádkozó helyre vitessenek, mert az mit akkor lát avagy hall, megemlékezik róla, valamit az új fazékba öntesz, annak a szaga sokáig megtet-szik” (BORNEMISZA, *Foliopostilla*, LXXXVI). Azon kívül, hogy az ünnepnap erős memóriaformáló hatását kiemeli, még azt is megjegyzi, *tabula rasa* helyett új fazékról beszélve, hogy a gyermeket érő ingerek, hatások mennyire meghatározóak lesznek a későbbi életére nézve.

⁵² TELEGDI, *Az evangéliomoknak magyarázatyanac első része*, 219.

⁵³ BORNEMISZA, *Foliopostilla*, LXXXVI.

⁵⁴ VAJDA Zsuzsanna, „Viták a gyermekkor történeti kutatásában”, *Pszichológia* 17 (1997): 285–300, 288.

⁵⁵ Uo., 287; KLANICZAY Gábor, „Udvari kultúra és a civilizáció folyamata”, in *Magyar rene-szansz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, 17–51 (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1987).

Az érdem és a hírnév elnyerhetőségével hozza összefüggésbe Vajda a tanulás jelentőségének a megnövekedését is:⁵⁶ a munkára való nevelés, mesterségre való taníttatás mindhárom szülői kötelességeket taglaló prédikációban megjelenik. Végteére is a biztos egzisztencia lesz a kulcsa annak, hogy a gyermeki státusból a felnőtt státusba lehessen lépni. Telegdinél még egyfajta differenciálást is találhatunk: aki képtelen az írásra és deáki tudományokra, az tanuljon kézműves mesterséget, vagy adják a szülei egy jámbor, istenfélő vitéz ember alá, hogy majd vitézkedéssel és fegyverével keresse meg a kenyerét.⁵⁷

Emellett az is megfogalmazható, hogy a taníttatásra és a mesterség elsajátítására buzdítás, már ahol ez megjelenik, a postilláskötetek célközönségét is behatárolja, hiszen a polgárság körében lehetett kiemelten fontos, hogy a szülő lehetőséget biztosítson egy létfenntartó szakma elsajátítására a gyermeke számára. Nemeskürty is kiemeli, hogy ezeknek a postillagyűjteményeknek a városi polgárok lehettek az elsődleges címzettjei,⁵⁸ és ez talán fordítva is elképzelhető: az ő igényük hívta életre ezeknek a köteteknek a megírását és megjelentetését. Bornemisznál a munkára szoktatás, nevelés ekképpen jelenik meg: „[m]indenkor valami jó dolgokban legyenek foglalatások. Szoktattassanak valami oly mesterségre is, kiből éltsék is magokat, hogy végre lopók, hazugok, avagy koldosok ne váljanak benne, szegénységek miatt”.⁵⁹ A részletből kiviláglik, hogy Bornemisza a társadalmi problémákat a bűn olyan melegágyainak tartja, amelyeket csak akkor lehet megszüntetni, ha a szülők biztos megélhetést nyújtó mesterségre taníttatják gyermeküket.

A szülői kötelességek utolsó, ám nem kevésbé fontos pontja a kellő fegyelmezés. Ennek verbális változata is fontos szerepet kap, többnyire azonban a fizikai ráhatásban látják a regulázás legjobb eszközét. Lloyd deMause keserűen jegyzi meg, hogy a gyermekkor történetében a bántalmazott gyermekekből olyan felnőttek lettek, akik aztán szintén verték saját gyermekeiket,⁶⁰ tehát ez a nevelési módszer láncreakciót indított el és folyamatosan továbbhagyományozódott.

A szerzők a testi fenyítésről, a vesszőzésről úgy beszélnek, mint a szülői szeretet megnyilvánulásáról. Egyértelművé teszik, hogy az engedékenység egyenesen a

⁵⁶ VAJDA, „Víták a gyermekkor történeti kutatásában”, 288.

⁵⁷ TELEGDI, *Az evangéliomoknac magyarazattyanac elseo resze*, 221.

⁵⁸ NEMESKÜRTY István, „A XVI. század utolsó három évtizedének postillairodalmából”, *Irodalomtörténet* 45 (1957): 453–466, 453–454.

⁵⁹ BORNEMISZA, *Foliopostilla*, LXXXVI.

⁶⁰ Lloyd DEMAUSE, „A gyermekkor története – részletek”, in *A gyermekkor története: Szöveggyűjtemény*, szerk. PUKÁNSZKY Béla és VAJDA Zsuzsanna, ford. VAJDA Zsuzsanna, 13–41 (Budapest: Eötvös József Könyvkiadó, 1998), 27.

gyermek elkárhozásához vezet.⁶¹ Telegdi és Bornemisza szinte ugyanúgy fűzik össze az általuk idézett bibliai helyeket,⁶² pusztán annyi különbség van kettejük között, hogy Bornemisza hozzáteszi majd a lezárásban: a verés ne rongálja a gyermeket, néha szép szóval vagy ajándékokkal is el lehet érni a kívánt hatást. Az egyetlen explicit nemi különbségtételre is itt kerül sor, jellemzően egy idézet jóvoltából (Sir 7,23–24): „Ha fiaid vannak, tanítsd őket fegyelemre, és kicsi kortól kezdve hajlítsd meg nyakukat. Ha lányaid vannak, vigyázz a testükre, ne légy elnéző irányukban.” A nemi megkülönböztetés általános hiánya azt jelezheti, hogy az elvárt viselkedés (engedelmesség, tisztességes magatartás, hittételek ismerete) ebben a gyermeki korban még mindenkire egyformán érvényes. A másik lehetőség az, hogy alapértelmezettként a fiúgyermekekre vannak szabva ezek a nevelési tanácsok.

A gyermekek akkor távoztathatják el maguktól hatékonyan a bűnt, ha kötelességeiknek eleget tesznek, vagyis Jézus példáját követve egyre jobbakká válnak.

⁶¹ Allison P. Coudert a lányok kora újkori neveléséről beszélve kiemeli, hogy a szülői szeretet veszélyes tudott lenni olyan szempontból, hogy arra vezethette a szülőket, hogy elnézzék a gyermekeik hibáját, így pedig azok az elkárhozás útjára jutottak. A fegyelmezés ilyen formán élet-halál kérdése lett (COUDERT, „Educating Girls”, 391, 397). – Fogalmazhatunk úgy, hogy inkább az engedelmesség a veszélyes, hiszen az üdvözülés mint cél szempontjából éppenséggel a kemény bánásmód, a szigorú szabályok és a gyermekek alárendeltsége számíthatott a szeretet kifejeződésének (BERNER and UNDERWOOD, „Introduction”, 31).

⁶² „[H]ogy fölöttébb való engedelmességgel szájokra ne eresszék gyermekeket, megfedjék őket az vétekrül. Arra inti Salomon a szülőket, hogy vesszővel kergessék ki gyermekcseikből az balgatagságot. Héli pap jóra inti vala, és feddi vala az gonoszságrul fiait [...], de miért hogy az ő érdemek szerint meg nem bünteté, mind velek egyetembe megbüntetteté Istenül. Sokan vannak az szülék közül, kik inkább szeretik testeket az ő gyermekeknek lelkeiknél, örömesben eltűrik akármely nagy véteket is, hogy sem mint az vesszővel őket megsújtának. Nem gondolják meg, hogy nem igazán szereti, sőt gyűlöli az ő fiát, valaki kéméli tüle a vesszőt, mert ha szeretnéje, nem eresztenéje őket az kárhozatnak útára [...], ne vond meg gyermekedül, azt mondja a bölcs, az fegyelmet, mert nem hal meg tüle, ha az vesszővel megütögeted őket. [...] Ha fiaid vannak teneked, hajtsd meg őket gyermeksegektül fogva, ha leányid vannak, őrizd az ő testeket, és ne mutass víg orcát hozzájuk. [...] És valaki örülni akar gyermekinek, azzal mutassa meg hozzájuk való szerelmét, hogy szüntelen fedje és ostorozza őket.” (TELEGDI, *Az evangéliomoknak magyarázattyanac elseo része*, 219–220). – Illetve: „az szülék azért igen vigyázzanak az ő gyermekek nevelésére, az mint Szent Pál is inti őket, Ephes. 6, kik nem csak szép szóval, az fenytékkal is reá szoktassák őket. Erről így szól Szent Pál: Szülék, az Úr félelmébe fenyték alatt neveljétek az ti gyermeketeiket. Mond az bölcs is: aki az vesszőt kéméli gyermekétül, az gyűlöli őket. Mond Sirák is: Ha fiaid vannak, tanítsad őket, mind kicsinysegektül fogva. Ha leányid vannak, megőrizd az ő testeket, és magad meg ne vidámitad elöttek. Ismét 30. Élted az te gyermekedet, és ő is életet tégedet. Ha játszol ő vele, megszorít: ne mosolyogj ő reá, hogy meg ne bántassa veled. Példa az Héli pap, ki egy nap vesze fiaival, 1 Re.: 4, hogy fenyték alatt nem tartotta őket. Viszont példa az Úristen is, az ki megvesszőzi azt, az kit szeret, mint az jó atya is az ő szerelmes fiait” (BORNEMISZA, *Foliopostilla*, LXXXVI^a).

Ezek a kötelességek – az engedelmisségen és a szülők tiszteletén kívül – többnyire párhuzamba állíthatók a szülők egyes kötelességeivel: a prédikátorok az Isten tiszteletére, parancsolatainak megtartására, a tudós emberektől való tanulásra, jó társaságban való forgolódásra, munkára és a lustaság eltávoztatására buzdítják hallgatóikat.

Az intések és kötelességek megfogalmazása közepette néha beszüremkedik a rossz gyermek képe is a beszédekbe. A Bibliából visszatérő példát jelentenek erre Éli papnak a fiai, akiket csak szép szóval igyekezett rendre utasítani szelíd apjuk, aki testi fenyítéket sosem alkalmazott. A rossz gyermek képét a hétköznapi életből vett példákkal is árnyalják: „oly hálaadatlanok szoktanak az emberek szüleiknek lenni, hogy egy szegény paraszt néha tíz gyermeket is feltart kapálásával, és mind tízen sem tartják űtet el vén korában, hanem kudulni hagyják”;⁶³ „[p]anaszolkodik némely ember fiaira, hogy nem böcsülük űtet, vajon micsoda annak az oka? mert ű sem tisztelte az ű atyját, anyját, és azon mértékkel méret Isten neki, mellyel ű mért szüleinek”;⁶⁴ „nagy sokan panaszkodnak az ű gyermekeknek engedetlenségek felől: de azt meg nem gondolják, s eszükbe sem jut nekik, hogy nyilván megbüntettetnek az Istenől érettek, hogy Istennek áldomása nélkül akarnak jámborokká tenni az ű gyermekeket: mely Istennek áldomásáért igen ritkán, avagy inkább soha nem könyörgötenek az Űristennek”.⁶⁵

Ezekben az esetekben a gyermek kifejezésnek nem feltétlenül az életkor által behatárolható jelentése az elsődleges, sokkal inkább a 'gyermeke valakinek' értelem kerül előtérbe. Az elrettentő példák így tudják a szülőkhöz sulykolni, hogy amennyiben nem veszik kézbe gyermekeik előírások szerinti nevelését, számolniuk kell hanyag nevelésük negatív következményeivel. A rosszul nevelt gyermek nemcsak a szülők üdvözülésére vet árnyékot, hanem magában rejti azt a kockázatot, hogy a következő generációk is helytelenül nőnek majd fel. A vizsgált, vízkereszt utáni első vasárnapra írt prédikációk középpontjában tehát alapvetően az áll, hogy a gyermekek sorsa az őket nevelő szülők kezében van, így a szülői mivolt egyben óriási kötelességet is jelent.⁶⁶ Ebből is látszódik, hogy elsődlegesen a szülőre kerül a fókusz, a gyermek alakja és hatóereje⁶⁷ meglehetősen háttérbe szorul.

⁶³ TELEGDI, *Az evangéliomoknak magyarázattyának elseo resze*, 224.

⁶⁴ Uo., 225.

⁶⁵ KULCSÁR, *Postilla*, K8^r.

⁶⁶ Albrecht CLASSEN, „Philippe Aries and the Consequences History of Childhood, Family Relations, and Personal Emotions: Where Do We Stand Today?”, in *Childhood in the Middle Ages and the Renaissance: The Results of a Paradigm Shift in the History of Mentality*, ed. Albrecht CLASSEN, 1–65 (Berlin: De Gruyter, 2005), 64. Hozzáférés: <https://doi.org/10.1515/9783110895445>.

⁶⁷ BERNER and UNDERWOOD, „Introduction”, 26.

Függelék: A tanulságok

	Bornemisza 1574: 1 ^r -76 ^r .	Telegdi 1577: 212- 227.	Kulcsár 1579: K5 ^r - L2 ^r .	Beythe 1584: 53 ^v -57 ^r .	Bornemisza 1584: 83 ^r -90 ^r .
1	A (első két prédikáció): 1 ^r -62 ^r .	A: 214-217.	A(+E+J): K6 ^r -K8 ^r .	A: 54 ^v -55 ^v .	H: 84 ^r -85 ^r .
2	E: 63 ^r -69 ^r .	B: 217-221.	B: K8 ^r -L1 ^v .	D: 55 ^v -56 ^r .	A: 85 ^r -86 ^r .
3	I: 69 ^r -70 ^r .	C(+G): 221- 227.	C: L1 ^v -L2 ^r .	C: 56 ^r .	B+C: 86 ^r -87 ^r .
4	F: 70 ^r -71 ^v .			G: 56 ^r -57 ^r .	D: 87 ^v -88 ^r .
5	C: 71 ^v -74 ^r .			(F)	E (+J): 88 ^r -89 ^r .
6	C: 74 ^r -74 ^r .				G (+I): 89 ^r -89 ^r .
7	J: 74 ^v -75 ^r .				
8	G: 75 ^r -76 ^r .				

A. ünnep	
B. szülők tisztii/kötelessége	
C. gyermekek (és alattvalók) tisztii/kötelessége	
D. Mária és József felelőtlensége; a szülők hibái	
E. Mária és József keserűsége (általában a szülők és a hívek kötelessége)	
F. Jézus és a bölcsék közötti beszélgetés	
G. Jézus növekedett emberség szerint	
H. bizonyosságok Krisztus felől (a mai evangéliumban)	
I. hol kell megtalálni az elveszett Krisztust	
J. Mária gondolkodik az Isten ígétéről	

First Sunday after the Epiphany: About the Duties of Parents and Children

The sermons written for the first Sunday after the Epiphany, according to the medieval order of the *pericopes*, are based on the story of 12-year-old Jesus teaching in the temple (Luke 2:41-52). Therefore, the duties of parents and children are usually presented in these sermons. A following of this pericopal tradition can be found among 16th-century Hungarian publications in the books of the pastors Péter Bornemisza, István Beythe and György Kulcsár, and the priest Miklós Telegdi. Through their sermons, I examine how these authors wrote about the 'good' and the 'bad' child as well as what methods they offered for improving the behaviour and morals of said 'bad' child.

In describing the duties of children and parents, we do not encounter conflicting places among different authors; even if they belong to different denominations they seem to complement each other. In the case of a good child, obedience and acceptance are key values, while a bad child is primarily characterized by disrespect and ingratitude towards the parents. The parental duty of taking care of a child is described in three main guidelines: knowing God and nurturing faith; getting used to good morals; discipline and chastisement.

Apart from these duties, children and childhood are represented in a contradictory way throughout these texts. On the one hand, the child appears to be a blessing from God, but on the other hand, childhood is viewed as a time of weakness, foolishness and worthlessness.

In these sermons, the focus is on the parents and parenting is described as the duty of supervision and control. The fate of children is in the hands of those who raise them. If parents pray to God and give thanks to him, accustom their children to true faith and good morals, and discipline them regularly, then children can embark on the path to a better childhood and justification.

KAVECSÁNSZKI MÁTÉ

„Az táncz nincsen hitből”

SEMELVÉNYEK A 16. SZÁZADI REFORMÁCIÓ
TÁNCCELLENES PRÉDIKÁCIÓIBÓL¹

Bevezetés

A 16. század az ördög százada. Különös erővel tűnik fel a protestánsoknál, nemcsak Luthernek jelenik meg, hanem állandó témája a korabeli képzőművészeti alkotásoknak is.² Képi ábrázolása mellett – sokszor jár angyal képében, de mindenképp elrejtőzve, álcázva magát –³ az általa megtestesített bűnök metaforája. A kora újkor legnagyobb protestáns démonológiai munkájában, az 1569-es *Theatrum diabolorum*ban a különböző démonok összlétszámát 2.665.866.746.664-ben állapították meg, és olyan démonokat találunk közöttük, mint a káromkodás, a fényűzés, az ital, a gőg, a szerencsejáték és nem utolsósorban a tánc.⁴

A tánc kultúra történettudományi megközelítésben

A hazai tánc történeti kutatások során a kora újkori egyházi forrásokat alapvetően két fő célból vizsgálták. Egyrészt a tánc történeti folyamatok rekonstruálása érdekében főleg formai-szerkezeti vizsgálatok, másrészt, az előbbivel is összefüggés-

¹ A címben szereplő idézet forrása: TOLNAI DECSI GÁSPÁR, *Az Vtolso üdőben eginehani reg-nalo bűnökrol valo praedikatiok, tudni illik, Első az Bűnről. Második az Reszegegről. Harmadik az Paraznasagrol. Negyedik az Tánczrol.* (Debrecen, Rudolphus Hoffhalter, 1582), 37. RMNY 506.

² Lásd részletesen: NEMESKÜRTY ISTVÁN, „Bornemisza Péter és a XVI. század hetvenes éveinek ördögi kísértései”, in BORNEMISZA PÉTER, *Ördögi kísértetekről, avagy rőttenetes utálatosságáról ez megfertézetett világnak*, 129–146 (Budapest: Helikon Kiadó, 1977), 142–143.

³ Lásd erről például SZACSVAY ÉVA, „Protestáns ördöggépzetek”, in *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 8.*, szerk. CZÉGÉNYI DÓRA és KESZEG VILMOS, 164–180 (Kolozsvár: Kriza János Társaság, 2000), 166–176.

⁴ Umberto Eco, *A rótság története* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2007), 101.

ben, a korabeli táncilalmak értelmezése végett – ezekből sokszor szintén formai, szerkezeti változásokra következtek.⁵ A rendelkezésre álló források morálteológiai, illetve mentalitástörténeti vizsgálata az utóbbi évtizedekben kezdődött meg.⁶ Utóbbi megközelítés esetében egyes történettudományi módszerek és olvasatok adaptálása is egyre indokoltabbá válik. Ezek mentén a táncművészet egyre inkább történeti *jelenség*ként nyer értelmezést, vizsgálata során tehát már nem kizárólagosan a formára és szerkezetre, hanem a táncra mint *kultúrára* esik a hangsúly. Ebben az esetben a vizsgálatok egyik célja a tánc egykori életvilágokban⁷ betöltött szerepének értelmezése. Egy olyan új kutatási irányról van tehát szó, amelynek sajátos metodológiája, elméleti horizontja mostanság alakul ki a hazai táncművészeti tudományban.⁸ A módszertan kialakításakor a kulturális, illetve a történeti antropológia megközelítési módjai igen vonzóak lehetnek, főként a kulturális

5 Példaként lásd MAÁCS László, „Táncilalmak a XVII. században”, *Táncművészet* 2 (1952): 115–118; PESOVÁR Ernő, *Táncchagyományunk történeti rétegei* (Szombathely: Berzsényi Dániel Főiskola, 1993), 5–58; PESOVÁR Ernő, „A forgós-forgató páros a történeti forrásokban és a táncchagyományban” in *Táncművészeti Tanulmányok* 12, szerk. FUCHS Livia és PESOVÁR Ernő, 255–278 (Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1983), 255–285. A tánc-folkloristák által e források használatára során alkalmazott módszertan kritikáját lásd KÜRTI László tanulmányában. Például: KÜRTI László, „Kinizsit látsz véres ajakkal – A tánc-történeti források tudományos értéke és használhatósága”, in *Táncművészet és intellektualitás*, szerk. BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor, NÉMETH András és PERGER Gábor, *Táncművészet és Tudomány* X, 159–171 (Budapest: Magyar Táncművészeti Egyetem, 2018), 161–162.

6 E kutatások elindulásában Tóvay Nagy Péter munkássága úttörő jelentőségű. Lásd például: TÓVAY NAGY Péter, „Szabad hát a Táncz?» *Sic itur ad astra* 16 (2004): 169–260; TÓVAY NAGY Péter, „Luther és a tánc”, in *Tánc és társadalom*, szerk. BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor, NÉMETH András és PERGER Gábor, 197–215 (Budapest: Magyar Táncművészeti Főiskola, 2016), 197–215. TÓVAY NAGY Péter, „Szentpéteri István táncbírói prédikációja”, in TÓVAY NAGY Péter, *Források a magyar színpadi táncművészet történetéhez III.*, 9–26. (Budapest: Magyar Táncművészeti Egyetem, 2018), 9–26.

7 Gyáni Gábor szerint az életvilág egy olyan mikrovilágot jelent, amely elválnak a makrostruktúrától, a normatív rendszertől. Az életvilág fogalmának kialakulása szorosan összefügg a kultúra antropológiai definíciójával, aminek következtében az életvilág nem osztható részterületekre (pl. gazdaság, politika stb.), hanem „mind ez együtt alkotja azt a közeget, amely a hétköznapi »életgyakorlat«-ban közvetlenül is megnyilvánul.” Lásd GYÁNI Gábor, „A mindennapi élet mint kutatási probléma”, *Aetas* 1 (1997): 151–161, 152–155.

8 Átfogóan lásd ehhez VARGA Sándor, „A gazdasági, társadalmi és politikai kontextuselemzés szükségessége a néptáncutatásban – A belső-mezőiségi, hosszúhetényi, kapuvári és a végvári vizsgálatok tanulságairól”, in *A mozgás misztériuma. Tanulmányok Fügedi János tiszteletére*, szerk. PÁL-KOVÁCS Dóra és SZÓNYI Vivien, 173–188 (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2020), 173–188.; FÜGEDI János és VARGA Sándor, „A magyar néptáncutatás régi és új útjai”, *Ethnographia* 131 (2020): 205–207.; KAVECSÁNSZKI Máté, „Táncművészet és társadalomtörténet. Lehetséges kapcsolódási felületek”, in *Táncművészeti Tanulmányok*, szerk. FUCHS Livia, FÜGEDI János és PÉTER Petra, 68–96 (Budapest: Magyar Táncművészeti Társaság, 2021), 68–96.

jelenségek teljességre törekvő értelmezése, az életvilágok komplex megragadásának igénye miatt. A tánckultúra történetiségének vizsgálata ugyanakkor nemcsak antropológiai, hanem azt kiegészítve, társadalom- és kultúrtörténeti módszerek mentén is szerveződhet, különösen a történeti források vizsgálata, kritikai elemzése, illetve a tánckultúra művelődés- és mentalitástörténeti értelmezése tekintetében. Meglátásom szerint például az *új társadalomtörténet*⁹ eljárásait alkalmazva a tánc egykori szociokulturális környezetének még teljesebb képe rajzolható meg, de csak olyan mértékben, amennyire ezt a tánckultúra múltjára vonatkozó források szűkössége megengedi. Ennek során a tánckultúra nemcsak az egykori életvilágokra vonatkoztatva, hanem az ún. *mentális univerzumban*¹⁰ betöltött helye és szerepe tekintetében is értelmezendő jelenség. A tánckultúra múltjának történettudományi és antropológiai szemléletű vizsgálata így gazdag módszertani és tematikai mezőben mozoghat,¹¹ amelyek közül most csupán egy kora újkori speciális forráscsoport egyik értelmezési lehetőségét szeretném érzékeltetni. Ez a példa a kora újkori egyházi irányítás tánckultúráról, táncolásról való gondolkodására világít rá és számos, mára már klasszikussá vált kutatási irány és módszer ötvözését teszi lehetővé.

⁹ Az *új társadalomtörténet* mint irányzat megnevezése nem egységes. A sokszor posztmodernnek nevezett történeti látásmód közé olyan kutatási területeket sorolnak, mint a mentalitástörténet, a mindennapok története, a mikrotörténet, az új kultúrtörténet, és ezek elkülönítése a történeti antropológiától sok esetben bizonytalan. Szijártó M. István javaslata szerint ugyanakkor mindezeket célszerű az *új társadalomtörténet* átfogó csoportjába sorolni. Lásd ehhez: SZIJÁRTÓ M. István, „Bevezetés”, in *Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok*, szerk. DOBROSSY István, 7–18 (Miskolc: Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2003), 9–10. Ennek megfelelően a kultúrtörténetnek, illetve társadalomtörténetnek is nevezhető kutatási irányokat jelen tanulmányban *új társadalomtörténelem*-ként említem. A kérdéshez lásd továbbá SZEKERES András, „Mikrotörténelem és általános történeti tudás”, in *Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok*, szerk. DOBROSSY István, 20–30 (Miskolc: Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2003), 20.

¹⁰ Gyáni Gábor szerint főként a *new cultural history* történetírói törekvésnek a képviselői hangsúlyozzák, hogy az ember gondolkodásának és cselekvésének egy történetileg meghatározott mentális univerzum ad keretet, ezáltal a kultúrát lényegében mentalitásként lehet értelmezni. Lásd GYÁNI G., „A mindennapi élet...”, 158–161; illetve GYÁNI Gábor, „A statisztika mint konstruált és/vagy objektív történeti adat”, in *Statisztikai Szemle* 96 (2018): 245–254, 251. Ilyen módon a teljes életvilágot, illetve az abban lezajló cselekvésmódokat kell rekonstruálni. Lásd ehhez Richard van DÜLMEN, „A történeti antropológia a német társadalomtörténetírásban” in *A német társadalomtörténet új útjai: Tanulmányok*, szerk. VÁRI András, 80–101 (Budapest: Közép- és Kelet-európai Akadémiai Kutatási Központ, 1990), 98–99; illetve Ö. KOVÁCS József, *Az újkori német társadalomtörténet útjai* (Debrecen, Csokonai Kiadó, 2004), 58.

¹¹ Lásd erről részletesen KAVECSÁNSZKI, „Táncstudomány és társadalomtörténet...”, 68–96.

Tánckultúra és társadalmi kontroll a kora újkorban

A népi kultúra és az egyházi irányítás kapcsolatának történetisége a posztmodern történettudományi irányzatok, főként pedig a mentalitástörténet, a történeti antropológia, az Alltagsgeschichte és a mikro történet kedvelt vizsgálati terepe. Ahogyan Báर्थ Dániel megfogalmazta, „A felsorolt irányzatok és megnevezések, amelyek sokszor egymástól nehezen elválasztható módon, erős összefonódottságban jelentkeznek, mindenképpen jelzik a komplex, interdiszciplináris látásmódot, sokféle forrástípusra épülő, művelődéstörténeti megközelítésű vizsgálatok iránti igény fokozott megnövekedését.”¹² Kétségtelen, hogy a kora újkor a fent nevezett irányzatok, egyúttal az *új társadalomtörténet* egyfajta módszertani kísérleti terepe, amely lehetőséget teremtett az elit és a népi / populáris kultúra közötti interakciók vizsgálatára. Ezt a kapcsolatot a kutatók kezdetben a Weber-féle hagyományt követve némileg egyoldalúan értelmezték, és főként a protestáns egyházakat a társadalmi kontroll új formáit megvalósító, erősen elnyomó intézményként írták le. E megközelítést azóta számos mikroszintű kutatási eredmény árnyalta, olykor cáfolta.¹³

Kétségtelen, hogy a kora újkor egyházak – a protestánsok mellett a katolikus is – lényegében ellenőrző, fegyelmező hatalomként kívántak fellépni a középkori performatív gyakorlatokkal szemben,¹⁴ és ez a tánckultúrát is erőteljesen érintette. A kora újkor népi és/vagy populáris kultúra¹⁵ legkésőbb a kora újkortól kezdve fokozatosan vált – Klaniczay Gábor szavaival – egy „történelmi kirekesztésfolyamat”¹⁶ áldozatává. Ennek során a középkor évszázadaiban az elit kultúrával még egy térben, egy mentális univerzumban létező népi kultúra jelenségeit fokozatosan száműzték a civilizáció teréből,¹⁷ és az a reformok, illetve

¹² BÁRTH Dániel, *Esküvő, keresztelő, avatás: Egyház és népi kultúra a kora újkor Magyarországon* (Budapest: MTA–ELTE Folklor Szövegelemzési Kutatócsoport, 2005), 10.

¹³ Lásd erről részletesen Kiss Réka, *Egyház és közösség a kora újkorban: A Küküllői Református Egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2011), 12–28.

¹⁴ DEMCSÁK Katalin, *Komédia, arte, világ: A commedia dell'arte színházelmélete Giovan Battista Andreini műveiben* (Budapest: Kijárat Kiadó, 2011), 111.

¹⁵ A népi és a populáris kultúra terminológia kora újkor életvilágokra történő alkalmazhatóságának kérdéséről lásd KAVECSÁNSZKI M., „Táncstudomány és társadalomtörténet...”, 74–77.

¹⁶ KLANICZAY Gábor, „Gondolatok a népi kultúra, a szubkultúra és az ellenkultúra viszonyáról”, *Múltunk jövője* (1993): 113–119, 115.

¹⁷ A folyamat bemutatását lásd KLANICZAY, „Gondolatok...”, 115–116. Lásd még HOFER Tamás, „Népi kultúra, populáris kultúra: Fogalomtörténeti megjegyzések”, in HOFER Tamás, *Antropológia és/vagy néprajz: Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről*, 207–222 (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2009), 213.

a szabályozás eredményeként jelentősen átalakult vagy a tilalmak következtében lassan elhalt, illetve szubkulturális jelleget öltött.¹⁸ E folyamatban az egyházak játszották a főszerepet, később azonban az udvari, városi és állami-társadalmi kontroll fokozatosan kiépülő intézményrendszere lépett előtérbe, újra és újra megteremtve az eljárást legitimáló ideológiákat és mentalitásokat. A mikrotörténeti elemzések sok alkalommal igazolták már, hogy a parasztság cselekvésterét az „uralom” mindig is korlátozta, sosem volt teljesen szabad,¹⁹ így a paraszti, népi kultúra működési mechanizmusainak értelmezésekor ez sosem hagyható figyelmen kívül. Közismert, hogy az *uralom technikái*, illetve a *társadalmi fegyelmezés* gondolata a kulturális fordulat utáni társadalomtudományi gondolkodás egyik igen kedvelt témája lett, amelyet kettős törekvés motivált. Egyrészt a szabályozó mechanizmusokat megalkotó fegyelmezők, különösen a *mikrohatalmak*²⁰ mentalitásának, gondolkodásának a megértése (a fegyelmezés technikáinak leírásával együtt), másrészt a fegyelmező eljárásból kilépni szándékozók cselekvésterének, döntéseinek és kultúramozgató erejének megragadása. Így kerülhetett sor összeségében az *egész társadalmi konfliktusmező* vizsgálatára.

Kérdéses ugyanakkor, hogy azok az elvi szinten kidolgozott célok, amelyek például a tánctilalmak esetében a kora középkortól kezdve részei voltak a keresztény morálteológiának,²¹ milyen eljárások révén és milyen mértékben realizálódhattak a gyakorlatban? Mennyiben lehetett hatással például a református morálteológia a hétköznapi emberek mindennapi életgyakorlatára a kora újkorban? E kérdés megválaszolásához a *nagyhagyomány* forrásai mellett a lokális viszonyokról többet elmondóakat is figyelembe kell vennünk. Hiszen éppen a táncművészet története esetében szembesülünk azzal a ténnyel, hogy noha a protestantizmus a morálteológia elvi szintjén nagyon is fellépett a táncsal és szokáskörnyezetével szemben, valójában a tánc mégsem tűnt el, sőt sokszor még a különösképpen ellentett új táncdivatok – forgós, forgató karakterű páros táncok – elterjedését sem tudták megakadályozni. A jelenség értelmezésében az érintett társadalmi

¹⁸ KLANICZAY, „Gondolatok...”, 116

¹⁹ Wolfgang KASCHUBA, „Az agrártársadalom útban a modernség felé: Új kutatási távlatok”, in *A német társadalomtörténet új útjai. Tanulmányok*, szerk. VÁRI András, 58–79 (Budapest: Közép- és Kelet-európai Akadémiai Kutatási Központ, 1990), 62.

²⁰ A Foucault-féle hatalomelmélet szerint a makrohatalmak a formális jogi intézményeket jelentik, míg a mikrohatalmak olyan fegyelmezési mechanizmusok, amelyek az élet mindennapi síkján érvényesülnek. Lásd GYÁNI, „A mindennapi élet...”, 159.

²¹ Lásd erről például KAVECSÁNSZKI Máté, „Protestáns prédikátorok a tánc bűnéről”, in *A mozgás misztériuma: Tanulmányok Fügedi János tiszteletére*, szerk. PÁL-KOVÁCS Dóra és SZÖNYI Vivien, 56–73 (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2020), 61–68.

konfliktusmező mélyebb elemzése, a táncművészet szélesebb társadalmi kontextusainak megrajzolása, illetve az ismert, valamint még elemzésre váró források új szempontú értelmezése jelenthet segítséget.

A tánc, táncalkalmakkal, a szokáskörnyezettel kapcsolatos mentális sémák megrajzolását a protestáns morálteológia korabeli forrásai segítik. Ezek a *nagyhagyomány* képviselőinek tollából származnak, így a népi (tánc)kultúra működési mechanizmusaira a külső szemlélő alapvetően pejoratív hozzáállásán keresztül világítanak rá.²²

A zsinati végzések például az egyházi tisztségviselők és az egyháztagok elvárt erkölcsi viselkedésére vonatkozó ideálokat fogalmazzák meg. A protestáns felekezetek zsinati határozatai, az egyházmegyei (parciális) zsinatok döntései számos esetben tartalmaznak a népi kultúrára vonatkozó intézkedéseket is. Hogy a zsinati határozatokban leírtakat – például a tánc és szokáskörnyezetére vonatkozóakat –²³ mennyiben tartották be, az ellenőrzéstől (az egyházfegyelmezéstől) függött, így itt kiegészítő források elemzésére is szükség van. Ezek között főként az egyházlátogatási (vizitációs) jegyzőkönyvek említhetők, amelyek a falusi és városi egyházközségek történetének megkerülhetetlen elsődleges forrásai és amelyek az eklézsiák életének főbb eseményeiről, szokásairól, fegyelmi ügyeiről, tárgyi kultúrájáról, tisztségviselőiről tájékoztatnak.²⁴ Bárh Dániel hívta fel a figyelmet arra a fontos körülményre, hogy a protestáns vizitációk a katolikusokkal ellentétben nagyon gyakran rögzítették az egyházi bíráskodás és a fegyelmezés emlékeit is, ezzel még szélesebb kontextust teremtve az egyház és a népi kultúra kapcsolatának értelmezéséhez.²⁵ Ebben a vonatkozásban a protestáns egyházközségek egy-

²² Lásd BÁRTH, „Esküvő, keresztelés, avatás...”, 19.

²³ A Debrecen-egervölgyi hitvallás (1562) „*azt a bálványozási játékot és táncot, mely a mámorból és részegségből keletkezett, midőn az istennek, egyházi beszéd hallgatásra és nyilvános isteni tiszteletre szentelt napokat, játékokkal és táncokkal töltik el, s midőn az Isten inánti kötelességeket a csáb, játék és táncok miatt elmulasztják: kárhóztatjuk; miként a végzések és zsinatok is tanítanak.*” Kiss Áron, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései* (Budapest: Magyar Protestáns Egyület, 1881), 173–174. A hercegszöllősi zsinati végzésekben (1576) például: „*Mostanság az ünnepnapokon az Isten haragját gerjesztik: [...] mert azac az nagy hivalkodásban, kevelségben, reségben, feddesben, pörlesben, tanczolásban, vizha vonyasban, éktelen jatekokban, es egyéb soc gonosságokba mulattynak el az ünnep napot.*” Lásd Hercegszöllősi zsinat: 1577. 9. szakasz. Hozzáférés: <http://leporollak.hu/egyhtori/magyar/KISS7.HTM>. 2018.04.12.

²⁴ A canonica vizitációk néprajzi értelmezési lehetőségeiről lásd többek között Pocsiné Eperjesi Eszter munkásságát. Példaként lásd POCRAINÉ EPERJESI Eszter, *Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek néprajzi vonatkozásai: 16–17. század. Tiszán innen egyházvidék*. (Sárospatak, 2007). A *canonica visitatió*ról lásd 14–20.

²⁵ BÁRTH, „Esküvő, keresztelés, avatás...”, 34.

házkormányzati testületeinek iratanyagai is lényegi fontosságúak. A református egyházfegyelmzés gyakorlati oldalát, működését megvilágító levéltári források a világi és egyházi törvények, a zsinati határozatokban rögzített erkölcsi norma valós lokális leképeződésének tükröi.

Egyéb teológiai és vallásos irodalom is felhasználható a kutatásokhoz, például különböző értekezések és disputációk. Főleg a disputációk tekinthetők kevésbé önálló tudományos munkának, inkább olyan polemikus műveknek tarthatjuk őket, amelyek az egyes hittételeket, erkölcsi kérdéseket járnak körül.²⁶ Így például a mulatozás, táncolás ügyét is. Igen fontos forráscsoportot jelentenek a nyomtatásban megjelentettt prédikációk, prédikációgyűjtemények, amelyek közül több is irányadó munkává vált a protestáns morálteológiában.

A teológiai dogmákat, elveket közvetítő kommunikációs csatornák között a prédikációk kiemelt szerepet töltenek be a reformáció korában. A késő középkori és a kora újkori prédikációk összevetése az elit és a populáris kultúra kapcsolata tekintetében előremutató lehet. A táncművészet esetében Temesvári Pelbárt vagy Laskai Osvát prédikációi – stílusukban, hangvételükben, tartalmukban – lényegében a néhány évtizeddel későbbi korai protestáns prédikációk felütéseként értékelhetők. A prédikátor, a lelkész a helyi közösség szabályozó individuumaiként is értelmezhető, aki egyháza képviseletében annak morálteológiai elvárásait közvetíti a lokális közösségek felé, származásuk és későbbi életvitelük viszont sokszor a fegyelmzési kívánt közösséghez köti őket. A kora újkori prédikációk – tele példázatokkal, erkölcsnemesítő történetekkel – népi műfajként is értelmezhető, különösen igaz ez a rurális közösségekben működő prédikátorok elbeszéléseire.²⁷ A 16. századból származó táncellenes (vagy táncokat, táncos szokásalkalmakat is érintő) prédikációk nagyon hasonló retorikai és teológiai sajátosságokkal bírnak és a táncjal kapcsolatban szinte csak toposzokat alkalmaznak. Ezek a prédikációkban az alábbi, rendre megjelenő témacsoportokra fűződnek fel:

- a táncalkalom, a tánc szokáskörnyezetének az erkölcsi vétkek sűrűsödési ke-
retéként való megjelenítése,
- a táncolás fatális következményekkel való kapcsolatba hozása,
- a tánc pogány vagy ördögi eredetének hangsúlyozása, illetve
- a táncilalmak bibliai alapokkal való igazolása.

A továbbiakban e témacsoportokat szemléltetem néhány példával.

²⁶ BÍRÓ Sándor, BUCSAY Mihály, TÓTH Endre és VARGA Zoltán, *A magyar református egyház története* (Sárospatak: Sárospataki Református Kollégium Theológiai Akadémiája, 1995), 161–162.

²⁷ Peter BURKE, *A népi kultúra a kora újkorban Európában* (Budapest: Századvég Kiadó–Hajnal István Kör, 1991), 161.

a) A táncalkalom, szokáskörnyezet

A táncalkalom szokáskörnyezetével együtt a lokális közösség egyik szervező közege, amelynek szabályozása különösen fontossá vált a 16. századtól kezdődően. A protestáns morálteológia nemcsak magát a táncot részesítette különös figyelemben – sőt ez a reformáció első századában inkább csak melléklete volt a test egyéb bűnös cselekedeteinek –, hanem a tánc teljes szokáskörnyezetét is. Így többek között a lakodalom, farsang, fonó és minden egyéb, mulatozásra lehetőséget adó alkalom az ellenőrzési mechanizmus tárgyává vált.

A különböző mulatsági alkalmak – a táncsal, lakomával és alkoholos italok fogyasztásával együtt – különös veszélyt hordoztak a közösségre és az egyénre nézve, hiszen a test kívánságainak kielégítését tették lehetővé. A mulatozást, dorbézolást, iszákosságot, táncolást a protestáns morálteológiában az ószövetségi hagyományok, valamint főként Pál apostol, illetve az egyházatyák nyomán²⁸ mindig is a test bűneivel – különösen a paráznalkodással, bujálkodással, torkossággal – azonosították.²⁹ Magyarországon Bornemisza Péter (1535–1584) műveiben találhatjuk meg a táncolás komplex bűnlajstromban való elhelyezését:

„Mint midőn valakin bosszúnkat ki tölthetjük szidhatjuk, verhetjük, perpatvarral, haddal háboríthatjuk, ugyan hízunk utána, maga akkor mind gyilkosságot üzünk. Azonképpen az bujaság, torkosság, friss öltözet, festett orca, és egyéb kevély maga mutogatás, vitézségednek, kazdagságodnak, lovadnak, házadnak mutogatása, nagy édes és gyö-

²⁸ A tánc bibliai megjelenéséről, illetve az egyházatyáknál történő értelmezéséről a legteljesebb hazai áttekintés Tóvay Nagy Pétertől származik. Lásd TÓVAY NAGY, „Szabad hát...», 169–260. A Biblia táncra vonatkozó szakaszairól hasonlóan fontos adatokat közöl még FELFÖLDI László, „A Biblia táncra vonatkozó részletei és bibliai témák a néptánc hagyományban”, in *Diptichon: Tanulmányok Bartha Elek tiszteletére*, szerk. BIHARI NAGY Éva, KAVECSÁNSZKI Máté, KEMÉNYFI Róbert, MARINKA Melinda, 402–417 (Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2016), 402–417.

²⁹ Jól látható ez például a Galatákhöz írt levél bűnlajstromában: „A test cselekedetei azonban nyilvánvalók, mégpedig ezek: házasságtörés, paráznaság, tisztátalanság, bujálkodás, bálványimádás, varázslás, ellenségeskedés, viszálykodás, féltékenység, harag, önzés, széthúzás, pártoskodás; irigység, gyilkosság, részegeskedés, tobzódás és ezekhez hasonlók. Ezekről előre megmondom nektek, amit már korábban is mondtam, akik ilyeneket cselekszenek, nem öröklik Isten országát.” (Gal 5,19–21). A Rómaiakhoz írott levélben Pál óva int a tobzódástól, részegeskedéstől, bujálkodástól, kicsapongástól: „Mint nappal illik, tisztességben járjunk: nem dorbézolásban és részegeskedésben, nem szeretkezésben és kicsapongásban, nem viszálykodásban és irigységben, hanem öltözték magatokra az Úr Jézus Krisztust; a testet pedig ne úgy gondozzátok, hogy bűnös kívánságok ébredjenek benne.” (Róm 13,13).

nyörúséges dolognak tetszik, maga mind ez a parázñaságnak segítő társai.”³⁰

Bornemisza tehát egyértelmű kapcsolatot teremt a bujaság, a parázñaság és a torkosság között, sőt a test „gondozásának” páli értelmezése is megjelenik a „friss öltözet” és a „festett orca” felemlítésével: mindkettő a bujaság és a parázñaság kelléke és természetesen mindkettő kapcsolatba hozható a mulatozással, a táncolással és annak egész szokáskörnyezetével. A bujaság szorosan kapcsolódik össze a táncolással Bornemisza *Ördögi kísértetek* című munkájában, amelyben a táncal kapcsolatban elsősorban a parázñaság lehetőségét, a tánc erotikus jellegét emeli ki, majd a táncolást az alkoholfogyasztás káros mellékhatásaival is egybeköti.³¹

A részegeskedőkkel szembeni fellépésnek erős hagyományai vannak a keresztény morálteológiában, ami Pál apostolig vezethető vissza. A Galatákhoz írott levél bűnkatalógusa szerint a részegeskedők és tivornyázók nem öröklik Isten országát.³² A 16. században Bornemisza erőteljes képekkel rajzolta meg a részegeskedés és a tánc kapcsolatát:

„A tobzódók is, részegesek teljességgel el idegenítettnek az Úristentől. Kiknek még az Ő szent ígénének hallgatása is nehéz, kelleetlen és ízetlen. Kiknek semmi ájtatos buzgó imádságok nem lehet. Mert miként fel serkennek mindjárt csak torkosságról gondolkodnak. Kinek édessége miatt el felejtik az idvességnek gondját. Mert az testi édesség miatt meg aluszik benne a lelki édesség. És ki miatt mint egy agyon verettek ugyan el szelesednek és el kábulnak, hogy mint a barmok semmire egyébre ne gondolhassanak, hanem csak az árnyék székre való ganejra, kinek külömb külömb kívánsága miatt, annyi esztelen-

³⁰ BORNEMISZA Péter, *Harmadic része az evangeliomokból es az epistolakból valo tanvsagoknak, melyeket az keresztényeknek gyülekezetibe szoktat predikálni minden ünnepe nap. Kít az Wt Iesusnac Lelke által az egygyűi keresztényeknek iduösseges epületekyre ira Bornemisza Peter* (Sempte: [typ. Bornemisza], 1575), 119. 219. a,b. RMNY 362. Hozzáférés: https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_0119/?pg=1759&layout=s. Idézi továbbá ÖZE Sándor, *„Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Digesta (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1991), 58.

³¹ BORNEMISZA Péter, *Ördögi kísértetek avagy Röttenetes utálatosságáról ez megfertéztetett világnak* (Budapest: Helikon Kiadó, 1972), 113.

³² Lásd részletesen NÉMETH Gábor, „A torkosság erkölcssteológiai értelmezése”, in *A hét fűbűn: Teológiai tanulmányok*, szerk. PUSKÁS Attila, PERENDY László és HOVÁNYI Márton, 161–183 (Budapest: Szent István Társulat. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 2016), 168.

ségre jutnak, hogy ő magok sem tudják mi elég mi nem, hanem természetek felett zabálton zabálnak etten esznek, itton isznak, és hogy a torkoknak nagyobb kívánsága lehessen ő magok külömb-külobm nyalakozással izgatják kívánságokat, kik egy előbe az szépet válogatják, de végre még az disznóknál is utálatosabbak lesznek, némelyek az étkeket az poharakban hányják és együtt az turos étket az borral isszák, az aranyos pohárt meg unják, az csizmából isznak, azt is meg unják és az pohár üveget rágják, pókot és legyet, tetvet és az bolhát rágják, eleven egeret és verébfát kívántak, némelyek pedig egyéb ék-telenségeket is mívelnek, kikről emlékezni is iszonyú, kiből ki tetszik hogy az torkosságnak mind az elei, s mind az utolja az pokolbeli ördögtől vagyon, azért valaki neki kedveskedik, ugyan az ördögtől el vitetik, az pokolnak örök tüzes es férges kínjára.”³³

A táncalkalom és a részegeskedés közötti kapcsolat kiemelése Kulcsár György alsólendvai lelkész tanításaiban (1577 k.) is igen szemléletesen jelenik meg, ugyanakkor a wittenbergi történelemszemlélet jegyében erős párhuzamot von az ország sorsa és a magyarság erkölcsi vétkei között is:

„[...] inkább sietnek a borházhoz, hogy nem mint az szent-egy-házhoz: inkább kérdőzködnék arról, mely háznál kezdöttek ki adni jobb bort, hogy sem mint arról, hol hirdettetnék igazba az Istennek igéje: inkább veteködnék az pohárral és duska ittallal, hogy nem mint az Isten igéjének igazán való értelmével, s ez az oka, hogy mivelhogy az Istent mi es meg vetöttök, ő is el hagy bennünket, és nem látogat az ő áldomásival. [...]”³⁴

³³ BORNEMISZA Péter, *Első része az evangeliomokból es az epistolakból valo tanusagoknak, melylyeket a keresztyeneknek gyülekezetibe szoktanac predikalni minden ünneppnap. Kit az Vr Iesusnac lelke által az együgyü keresztyeneknek iduöseges tanusagokra ira / Bornemisza Peter, Pestifi. Költ Semptéről* (Sempte: Huszár Gál [typ. Bornemisza], 1573), LX. RMNY 333. Hozzáférés: https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_0095/?pg=148&layout=s. Idézi továbbá ÖZE, „Büneiért bünteti...”, 33–34.

³⁴ KULCSÁR György, *Postilla, az az evangeliomoknak, mellieket esztendő által a keresztyének gyölekezetibe szoktac oluasi es hirdetni, predicatio szerint valo magyarazattia, az régies es mostani szent írásbéli doctoroknak írásokból, inattatott az Kulcsár György, also lynduai predicator által, 1574 esztendőben*. (Alsóíndva: Rudolphus Hoffhalter, 1574), 140. a. RMNY 334. Hozzáférés: https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_0114/?pg=287&layout=s. Idézi továbbá CzÓBEL Ernő, „Heltai Gáspár dialógusa a részegségről és a tobzódásról (1552): A magyar társadalom lelki és anyagi válsága a reformáció korában”, in CzÓBEL Ernő, *Válogatott írások*, 301–366 (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963), 329.

Szintén a részegeskedés és az annak alkalmat biztosító szokások jelennek meg Heltai Gáspár (1520–1574) műveiben. A részegségről és a tobzódásról szóló munka (1552) a mindennapi élet viszonyait firtatja, hiszen a reformáció lényegéhez tartozik, hogy nemcsak az egyházat, hanem a hétköznapi élet rendjét is át akarja alakítani:

„Mikor az ördög az embert borral, avagy egyéb erős itallal megfoghatja – osztán megdúlja a fejét és elvész minden értelmet és okosságot belőle és az embert tiszta bolonddá teszi. Annakutána csúfolja, játszódtatja és egyik fajtalanságból másikba keveri. Mert efféle megrészegedett ember az ördeg rabja és tulajdona. És mivelhogy az Úristen immár nem ő istene, gondot sem visel reá; az ördeg minden kívánsága szerint cselekedik vele.”³⁵

Tolnai Decsi Gáspár (?–1597) a táncellenes prédikációját a részesség és a paráz-
naság elleni beszédei után helyezte el, ezzel ő is kapcsolatot teremtett a három
bűnös cselekedet között.

Különösen erőteljes a reformáció első századában a lakodalmi mulatozás, tán-
colás, italozás, összességében a *tobzódás* elítélése. Hangsúlyozandó, hogy a lako-
dalom olyan nagy létszámú társadalmi esemény, amelynek szabályozásába mind
a katolikus, mind pedig a protestáns felekezetek előszeretettel avatkoztak be. A
népi kultúra megreformálása szempontjából a lakodalom kiváló terepnek bizo-
nyulhatott.³⁶ A kérdés rémlátomászerűen jelenik meg Bornemisza műveiben
is:³⁷ A lakodalomban mulatozók halálunk után „mind bűdössek lesznek. Az fejük
kaponája kopasz csont lesz, és hol imitt, hol amott hevernek minden tetemek és
férgék között. Azmit most fitogtatnak, az majd semmi lesz. Az mely fogokkal rá-
godtak az vendégségbe, az rútol kificsorodik, az szemek kiapad, az torkok, hasok
elrothad.”³⁸ Ehhez nagyon hasonló testi képeket fest Heltai is:

„Mert e nyilvánvaló dolog, hogy a tobzódással és a részességgel az
egész természet megrontatik. Abból jó a nyavalyás és időtlen vénység;
abból jó a főnek eszeveszése és szédelgése; abból lesznek a könnyező

³⁵ HELTAI Gáspár, *A részességnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus* (Kolozsvár: Heltai és Hoffgreff, 1552). RMNY 98. Hozzáférés: <https://mek.oszk.hu/06400/06417/html/heltaiga0010001.html>.

³⁶ BÁRTH, „Esküvő, keresztelés, avatás...”, 80.

³⁷ Bornemisza írói stílusáról lásd CZÓBEL, „Heltai Gáspár...”, 329–330.

³⁸ BORNEMISZA Péter, *Válogatott írások*, szerk. NEMESKÜRTY István (Budapest: Magvető Kiadó, 1955), 247. Lásd még CZÓBEL, „Heltai Gáspár...”, 330.

és peccenyés szömek; a büdes lehelletek és fekete fogak; a fájó és nem emésztő gyomor, a reszkető kezek, a vízkórság, a köszvény minden testébe, a kólika és bélnek poklossága, az olajjal származó és túros lábak, rövideden: minden betegségek a fölötte való ételből és italból származnak.”³⁹

A lakodalmi részegeskedést és táncolást énekl meg Dézsi András debreceni iskolamester is a 16. század közepén *Az ifjú Töbiásnak házasságáról* című művében:

„De ha ti bégyűltek az menykekezőben,
Kétféle nagy jószág vagyon erkölcstökben.
Az első jó erkölcs áldott részegségben,
A másik jó erkölcs az nagy tombolásban.
Ruha öltözeti vagyon kevélséggel.”⁴⁰

A lakodalom testi bűnei Heltainál is feltűnnek:

„Mert lakodalmokba esznek, tobzódnak, duskát isznak és mindenképpen megtöltik magokat, mintha a világiakkal egy céhbe avagy társaságba volnának, mintha e világnak soha ellene nem mondottának volna; mintha az Isten a keresztyéneket e világtól soha el nem választotta volna. Jaj, jaj e nagy vakságnak!”⁴¹

A tánc szokáskörnyezete tehát a test bűneinek tobzódására adhatott alkalmat, ami miatt különösen tilalmas cselekedetté vált a protestáns morálteológusok munkáiban, különösen akkor, ha a szokás valamilyen egyházi szertartást követett. Például Kulcsár György alsólendvai lelkész *Postilláiban* (1574) a helyesen megült lakodalomról így értekezik:

„[...] a honnét távol legyenek imez gonoz vétkek: 1. az Tobzódás. 2. az Kevélség. 3. az igen fölötte való nagy és mértékletlen Költség. 4. az undok és fajtalan beszédűek, mint az olly siposok és hegedűsek, kik csak az sok fajtalan beszéddel töltönek üdőt, és azzal vigasztalják a vendégeket. 5. Az Isteni félelemnek és szent tisztöletnek meg bántása, hogy, tudnia illik, akkor ne részegesködjenek, mikor az Templomban

³⁹ HELTAI, „A részegségnek...”

⁴⁰ DÉZSI András, *Az ifjú Töbiásnak házasságáról*, RMKT V. 67. Hozzáférés: https://mek.oszk.hu/04700/04758/html/rmkt5/rmkt05_040.html. Idézi továbbá CZÓBEL, „Heltai Gáspár...”, 328.

⁴¹ HELTAI, „A részegségnek...”

prédikálják az Istennek igéjét, és az ő szent Vacsoráját osztogatják. Mert efféle dolgokkal az nagy Istent megbántjuk, fele-barátunkat meg botránkoztatjuk, és sok féle vétkekre okot adunk, és az ördög uralkodik olyan helyen, mint az Raphael Angyal mondgya az kis Tobiasnak. Viszont az keresztyénöknek menyeközői lakodalmokban, imillyen szent dolgok legyenek jelen: 1. Isteni félelem. 2. Tisztösséges vigasság és örvendőzés. 3. Szent dolgok felől való beszözlés. 4. Szöntelen imátkozás. 5. és arról való könyörgés, hogy az Úristen ezt az ő szent szörsését az ő áldomással jószörencsésé tégye.”⁴²

Kulcsár György tehát a kor protestáns prédikátoraihoz hasonlóan különösképpen elítélte a lakodalmak féktelen mulatozását, amely egyrészt a test bűnös kívánságaival és cselekedeteivel sértette Istent, másrészt egyházi szertartást követően került rá sor.⁴³

b) A táncolás fatális következményei a Biblia alapján

A táncolás, a táncalkalmon való részvétel morálteológiai értelmezésben gyakorta kapcsolódott össze végzetes következményekkel. Ennek szemléltetésére Tolnai Decsi Gáspár táncellenes prédikációjának felütését idézem, amely Salome történetét helyezi sajátos kontextusba. A születésnap lakodalom mint szokásalkalom, mulatság önmagában vétek. A lakodalom – a szerző szóhasználata szerint minden rendű mulatozás és nemcsak a menyegzőt követő – számtalan lehetőségét kínálja az Isten elleni bűnök elkövetésének. Erre szolgál példaként a születésnapján lerészegedő Heródes. Ugyanakkor nem csak az italozás bűne, hanem a mulatságban szintén jelenlévő feleség bujasága is előkerül, aki ráadásul gyermekét is erre nevelte. E tekintetben tehát az esemény a korábbi (részegségről és paráznságról szóló) prédikációiban kárhóztatott bűnök összekapcsolódására és a táncolásban való kicsúcsosodására ad alkalmat Tolnai Decsi számára. Természetesen e kérdéskör a legalkalmasabb a korai protestánsok számára létfontosságú erkölcsi nevelés ügyének felvetésére: kárhóztatja azokat az anyákat, akik gyermekeiket kicsi kortól fogva kevélységre, bujaságra, táncolásra, részegsége és „minden egyéb fajtalanságra” szoktatják.⁴⁴ Salomé arcátlannak és bujának írja le – amit anyjától

⁴² KULCSÁR, „Postilla...”, 151 b–152a. Hozzáférés: https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_L_0114/?pg=310&layout=s.

Idézi továbbá ÓZE, „Bűneiért bünteti...”, 42.

⁴³ Lásd még a 34. lábjegyzet hivatkozásait.

⁴⁴ TOLNAI DECSI, „Az Vtolso üdőben...”, 52.

tanult –, amiért nem szégyellte szóló táncát a közönség előtt. A körülmények részletes taglalásával Tolnai Decsi a tánc szörnyű következményének bemutatását készíti elő: A prédikátor Keresztelő Szent János haláláért közvetlenül Salome táncát teszi felelőssé, amely annyira megzavarta Heródes gondolkodását, hogy még fél országát is képes lett volna átengedni. A biblikus példát Tolnai Decsi saját korának okulására idézi fel:

„Ennek pedig szükséges lenni, mert látjuk, mely igen az emberek között el áradott ez éktelen játék, annyira hogy valamely lakodalomban nem táncolhatnak, azt lakodalomnak sem tartják, hanem tánczra indulnak pedig, aki efféle az előtt nem látott volna, azt tudná, hogy mind megdühödtenek és meg bolondultanak.”⁴⁵

Hozzáfűzi azt is, hogy a bűnös szokás nemcsak a „tudatlan” parasztok, hanem még a tanárok, tanítók között is elterjedt.

c) A tánc pogány, istentelen eredete

Korabeli toposznak számított a tánc pogány, illetve istentelen eredetének hangoztatása, olykor az ördögtől való származtatása. A tánc eredetével kapcsolatban Tolnai Decsi azt állítja, hogy a jámbor, istenfélő emberek sohasem táncoltak semmilyen alkalomból. A táncot pogány eredetűnek tartja, és a bálványimádással kapcsolja össze, amelynek szerinte mindig is része volt a tánc, a „szökés”, méghozzá ördögi indíttatásból. E felvetés természetesen bibliai eredetre, a zsidóknak az Exodus harminckettedik részében leírt aranyborjú előtti táncára vezethető vissza.⁴⁶ Az egyházatyáknál is megjelenő táncilalmakra hivatkozva⁴⁷ Tolnai Decsi Aranyszájú Jánost citálja, aki a táncot ördögi dolognak nevezte.

⁴⁵ Uo., 54.

⁴⁶ „Amikor odaért a táborhoz, és meglátta a borjút meg a táncot, haragra lobbant Mózes, ledobta kezéből a táblákat, és összetörte a hegy lábánál.” (2Móz 32,19)

⁴⁷ A tánc bibliai megjelenéséről, illetve az egyházatyáknál történő értelmezéséről a legteljesebb hazai áttekintés Tóvay Nagy Pétertől származik. Lásd TÓVAY NAGY, „Szabad hát...”, 169–260. A Biblia táncra vonatkozó szakaszairól hasonlóan fontos adatokat közöl még FELFÖLDI, „A Biblia táncra vonatkozó...”, 402–417. Részben azonos a 30. lábjegyzettel.

d) A tánc tilalma bibliai alátámasztása

A kora újkor hazai morálteológiai gondolkodása nehezen birkózott meg azzal a ténnyel, hogy a tánc a Bibliában több esetben pozitív megvilágításban jelent meg, így teljes tilalma bibliai alapokon nehezen állt meg.⁴⁸ Épp emiatt a protestáns morálteológia nem minden táncot vetett el.⁴⁹ A tiltott, illetve engedélyezett táncok közötti különbségtétel jól látszik például a *Debrecen-egervölgyi Hitvallásnak* (1562) *A játékokról, táncokról, látványos mulatságokról* című fejezetében, amely egyértelmű különbséget tesz a „tisztességes” és a „szemtelen” táncok között az alapján, hogy utóbbiak a „bujaság fáklóját meggyújtják”.⁵⁰ A hitvallás a „szemtelen táncok” legfontosabb jellemzőjeként jelöli meg, hogy művelői „szinpadi álcákat öltenek, szemtelen viseletben s taglejtésekkel mutogatják magokat”.⁵¹ Az egyházilag elfogadott és elutasított táncok közötti differencia főként a táncos cselekmény kivitelezésében, tehát a test mozdulataiban nyilvánul meg: a „szemérmes táncból [...] hiányoznak a szemtelen és féktelen mozdulatok és érintések [...]”.⁵² A szigorúbb erkölcsiségű prédikátorok – mint amilyen Tolnai Decsi is volt – ugyanakkor e megengedőbb vélekedést elutasították.

Tolnai Decsi kísérletet tett annak igazolására, hogy a Bibliában szereplő tánc-jelenséget félreértelmezték és a táncot bibliai alapon felmentők érvrendszerében valójában szintén az ördögtől való. A táncot védelmezők szerint a Bibliában nem található konkrét tilalom a táncra vonatkozóan, így tehát szabad táncolni. A prédikátor sajátos érve szerint viszont a Biblia nem is engedi – vagy ahogyan ő fogalmaz, parancsolja meg – a táncot, következésképpen tilos. A Bibliában ugyanis nem kellett minden egyes létező bűnt a nevének nevezve megtiltani és ennek elmaradása nem jelenti azt, hogy a Biblia jóváhagyná az ok elkövetését. Minthogy pedig szerinte a táncsal együtt járó bűnök – amelyek egy jó részét a prédikációi között maga Decsi is említette – meg vannak tiltva, így maga a tánc is tilalom alá esik. Példaként a tizedik parancsolatra hivatkozik: minthogy a felebarát feleségének megkívánása tilalom alá esik, „tiltja a táncot is, melyben nem csak kívánod, hanem ugyan fogdosod is.”⁵³ Ezt Máté evangé-

⁴⁸ A bibliai táncokról átfogóan lásd FELFÖLDI, „A Biblia táncra vonatkozó...”, 402–417; valamint KAVECSÁNSZKI Máté, „...Kárhóztatandó hát a fajtalan Tánc...” in *Collegium Doctrinum* (2010): 244–254.

⁴⁹ FELFÖLDI, „A Biblia táncra vonatkozó...”, 402–417.

⁵⁰ *Debrecen-egervölgyi hitvallás* 1562. Kiss „A XVI. században tartott...”, 173–174.

⁵¹ Uo., 173–174.

⁵² Uo., 173–174.

⁵³ TOLNAI DECSI, „Az Vtolso üdőben...”, 60.

liumának verseivel (Mt 5,27–28) egészíti ki: „Halljátok, hogy megmondatott: Ne paráználkodj! Én pedig azt mondom nektek: aki kívánsággal tekint egy asszonyra, már paráznaságot követett el vele szemben.” Tolnai Decsi szerint az ördögtől származó táncpártoló érvek között szerepel például,⁵⁴ hogy nem minden tánc egyenes következménye a paráznaság, illetve a parázna gondolat. A prédikátor szerint ugyanakkor a táncban eleve benne rejlik a kívánság, hiszen az emberek nem szeretnek mindenkiel táncolni, jobbra inkább a „szebbikkel, hogy sem mint rútabbikkal.”⁵⁵ Ráadásul szerinte lehetetlen a táncot gonosz kívánság nélkül szemlélni, vagyis nemcsak a táncolás, hanem a táncolóknak való gyönyörködés is bűn.

A kora újkori egyházi források között rendre találunk olyanokat, amelyek a táncok szerkezeti, formai sajátosságaira, olykor a táncélet átalakulására vonatkozó utalásokat is tartalmaznak. A prédikációban Tolnai Decsi sajátos „tánc történeti” felvetésekkel él: „Az után osztan az közönséges játékokban is tánczolni kezdenek, de úgy hogy ott sem leány sem asszonyállat nem volt.”⁵⁶ E leírás a férfi szóló és csoportos táncok hagyományát idézi fel. Tolnai Decsi a tánc történeti folyamatok következő szakaszát így jellemzi: „Mikor pedig osztan az szemérem és az tisztesség az emberek között le vettetett volna, az asszony népeket is be bocsattották az tánczban, és így azoknak is az táncz meg engetettek, de mégis úgy hogy az asszonyállat, asszonyállattal, férfi férfival tánczolt.”⁵⁷ A prédikátor tehát egy olyan tánc történeti korszakot elevenít fel, amelyben a nemeket szigorúan elkülönítették egymástól a tánc cselekmény során. A férfi szóló és csoportos táncok, valamint a férfiakétól elkülönülő női és leány táncok (körtáncok, karikázók) a Kárpát-medence régi stílusú tánc hagyományában is jelen vannak, illetve jellemzőek voltak a 16. században is. Tolnai Decsi ugyanakkor egy új jelenségre is felhívja a figyelmet, amelyet ő végső erkölcs telenségként értékel: „Végre, mint hogy a hova az ördög egyik lábát be teheti, az másikat is utána vonzza, annyi orczátlanságra jutának, hogy az férfiak az asszonynépekkel leányzókkal együtt kezdenek tánczolni.”⁵⁸ Tolnai Decsi korában a páros táncok e formája valóban újdonságnak számított a hódoltsági Magyarországon és a következő két évszázadban számos protestáns prédikátor, teológus haragját

⁵⁴ A további példákat lásd KAVECSÁNSZKI, „A tánc és az »utolsó idő« bűnei Tolnai Decsi Gáspár prédikációiban”, in *Vallási néprajz* 16, szerk. BIHARI NAGY Éva és SÁPY Szilvia, 9–34 (Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2019), 9–34.

⁵⁵ Tolnai Decsi, „Az Vtolso üdőben...”, 61.

⁵⁶ Uo., 55.

⁵⁷ Uo., 55.

⁵⁸ Uo., 55.

váltotta ki.⁵⁹ Ellentétben ugyanakkor az egy évszázaddal későbbi, sokkal megengedőbb felfogással, miszerint a nemeket elkülönítő táncok „tiszteletesnek” számítanak,⁶⁰ Tolnai Decsi még a tánc valamennyi formáját és műfaját elítéli. Ettől fontosabb viszont az a meglátása, miszerint az ószövegségi táncok merőben különböztek a „mostani” táncoktól. Itt most csak egyetlen példát idézek: Tolnai Decsi szerint Dávid tánca nem „bujá, [...] trágár, üdő mulató, mint az mostaniak, hanem szent, tiszta, alázatos és lelki örömből származott volt. Mert az választott hitnek gyakorta az Istennek hozzájuk való kegyelmét és számtalan jó tétemnit látván az mennyei és lelki örömtül annyira el ragattatnak, hogy még külső tagokat is meg nem tavoztathattjak, hogy szép tiszteletesen ne mozogjanak és ne szökjenek.”⁶¹ Ekképpen Dávid táncát tisztesség és istenfélelem hatotta át és Tolnai Decsi szerint kifejezetten az Isten „tiszteletesére” zajlott le a cselekmény. Hasonlóan fontos számára, hogy Dávid nem lakodalomban táncolt, és nem is részegen, „mint mi szoktunk,”⁶² illetve az is, hogy Dávid szóló táncot járt, nem pedig leányokkal és asszonyokkal együtt táncolt. „Végezetre Dávid lelki és Isteni örömből indíttatván tánczolt: Mi pedig az testnek gonosz buja kívánságából indíttatván tánczolunk.”⁶³ A prédikációjában citált példákkal lényegében elismeri – némiképp ellentmondásba keveredve saját korábbi felvetésével –, hogy valaha léteztek Istennek tetsző táncok, de – itt viszont megerősítve korábbi állítását – saját korára ezek már eltűntek.

⁵⁹ Lásd erről TÓVAY NAGY, „»Szabad hát...«”, 169–260; TÓVAY NAGY, „Szentpéteri István...”, 9–26.; KAVECSÁNSZKI, „»...Kárhizatandó hát...«”, 244–254; KAVECSÁNSZKI Máté, *Tánc és közösség: A társastáncok és a paraszti táncok kultúra kapcsolatának elmélete bihari kutatások alapján* (Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2015), 77–82.

⁶⁰ Lásd például Szentpéteri István 1697-es írásában: „[...] Fajtalan tántzot mondok, megkülönböztetésnek okáért. Mert vagyon szabados Tántz; tudn. az, mellyel a Szentek Istennek nagy és rendkívül való áldását és jó-téteményét vévén, az ő örömeiket ki-jelentik, illendő-képpen, tisztességesen és kegyesen, az ő helyén és idejében, fele-baráttynak kára és botránkoztatása kívül, az asszonyok az asszonyok között, és a férfi-férfiak az asszonyoktól külön, az Isten dicsiretinek magasztalásával tántzolván. Így tántzolt Mária, a’ Moses nényne, a’ véle lévő asszonyokkal. [...] Ezekből látjuk; hogy a szentek régen te a c kkor Tántzoltanak, a’ mikor Isten az ő népével nagy jót tött, mellyért ők Istent örömmel dicsérték; még pedig úgy, hogy a két sexes (nem) egy-mástól külön tántzolt, az az, az asszonyok csak az asszonyokkal, a férj-fiaktól külön: a férfi-fiak viszont csak a férfiakkal az asszonyoktól külön tántzoltanak.” SZENTPÉTERI ISTVÁN, *A táncz pestise* (Debrecen: 1697), 19.

⁶¹ TOLNAI DECSI, „Az Vtolso üdöben...”, 63–64.

⁶² Uo., 64.

⁶³ Uo., 64.

Befejezés

A 16. században kibontakozó, majd egyre inkább rögzülő protestáns morálteológiák a táncalkalmak fegyelmezésére elvi szinten tettek kísérletet. Az elvek, szabályok közvetítése a helyi közösségekben szolgáló lelkészek kötelessége volt, a betartásuk, illetve a szankcionálás pedig az egyházfegyelem, majd a protestáns szellemiségű városi tanácsok, törvényhatóságok feladata lett. Ebben a kérdésben, a tánc történeti adatok alapján, főként az új táncdivatok feltartóztathatatlan terjedése miatt a helyi viszonyokhoz való igazodás,⁶⁴ a konszenzualitás elvét sejt-hetjük.

⁶⁴ Kiss, „Egyház és közösség...”, 25.

„Az táncz nincsen hitből”
Excerpts from a 16th-century Protestant Preaching against Dance

The study of the historicity and change processes of dance culture requires a specific theoretical methodology in dance anthropology and dance folklore studies, especially since such research has been relatively rare in the Hungarian anthropological scene and has produced a number of questionable results in the field of dance folklore studies. Several aspects of an anthropological approach, as well as adopting a comparative and interpretive approach to critical dance studies can assist in deploying a historical perspective in the examination of dance culture. On the other hand, I will also argue that certain schools of the research methodology of social history may facilitate this as well. Utilizing the findings of new social history can also greatly enrich the current methodology of historical dance research.

Historical dance research can operate in a wide methodological and thematic framework of which I only endeavour to show one possible direction. This possible direction in research investigates the connection between social control and dance culture. In construing the relationship between dance culture and social control, the analysis will focus on two important areas. The first is the analysis of the attempts to regulate the subject and the object of disciplinary actions, i.e., dance, the dancing body, and the instances of habit performance linked to the dancing body. One cannot investigate the disciplining of body movements without endeavouring to comprehend the mental universe that formulates the ideologies in the framework of which the intent to discipline develops and which motivate the actions aimed at achieving this. It is especially important here to place the intent to discipline in a wider social and cultural-historical context, i.e., to examine the mental universe in which the field of conflict between the regulator and the regulated is formed. Protestant preachers and theologians would recall the tenets related to bodily sins generated on the basis of biblical traditions. They invented a system of Christian ethics in which their anxiousness over the fate of their country was connected to the moral deviations of the population. This is how dance, and its entire culture of customs found their way into the focus of sermons.

Névmutató

- Ábrahám 48, 49, 57, 71, 95
Ádám 29, 53, 190, 191
Agh István 115
Ágoston, Szent, Hippói 170, 172
Ajkay Alinka 165, 205
Alarik, I. (nyugati gót király) 199
Alsóindvai Péter 183
Alvinczi György 79
Ames, William 113
András deák 104
András, Szent (apostol) 179
Apffel, Michael 135
Apollós 57
Arisztotelész 67, 90, 91–92, 97
Arius 195
Atanáz, Szent, Alexandriai (püspök)
67, 72
Attaignant, Pierre 136

Bajáki Rita 165, 205
Balázs Ferenc 64
Balázs Mihály 9, 16, 17, 22, 27, 29, 31,
35, 36, 47, 66, 68, 70, 71, 82, 103,
108, 109, 110
Baronius, Caesar 181
Bartók István 10, 11, 18, 108, 176, 179
Bárth Dániel 116, 224, 226, 231
Bartók Zsófia Ágnes 10, 113, 124

Batthyány Boldizsár 176, 182, 183
Bede Anna 22
Béla Bálint 120
Benczédi Gergely 107, 121
Bene Sándor 88–89
Bérczes Tibor 105–106
Berner, Tali 208, 213, 216, 217
Bertalan, Szent (apostol) 180, 182
Beythe István 175–183, 184, 205–209,
211, 213, 218, 219
Bèze, Théodore de 35
Biandrata, Giorgio 35
Biasz 91
Bihari Nagy Éva 228, 236
Bíró Sándor 227
Bisterfeld, Heinrich 12
Bitskey István 11
Bod Péter 36
Bogáti Fazakas Miklós 77
Boka László 110
Bolvári-Takács Gábor 222
Bóna Judit 162
Bonifác, III. (pápa) 200
Borbély István 63–64
Bornemisza Péter 63, 98, 175, 177, 178,
185–202, 203, 205–218, 219, 221, 228,
229–230, 231
Borsa Gedeon 35, 36

- Borzsák István 199
 Bölöni Nagy Gergely 115
 B. P. B. 13
 Brassay János 105
 Bretschneider, Karl Gottlieb 188, 196
 Breznay Béla 207
 Brósz Róbert 87
 Bucanus, Guilelmus 11–12
 Bucholzer, Abraham 15
 Bucsay Mihály 227
 Bullinger, Heinrich 35
 Burke, Peter 105–106, 227
 Buzogány Dezső 101, 109
- Caesar, Gaius Julius 196, 199
 Camerarius, Joachim, id. 182
 Carion, Johann 188
 Carr, Craig L. 87
 Chaudière, Guillaume 136
 Cholinus, Maternus 136
 Cicero, Marcus Tullius 90, 91
 Classen, Albrecht 208, 217
 Constantinus, I. (római császár) 181, 197
 Cornett, Michael E. 127, 128
 Coudert, Allison P. 208, 210, 216
 Cranmer, Thomas 164
 Czégényi Dóra 221
 Czóbel Ernő 230, 231, 232
- Csáki Miklós 101
 Csehi Pál 118
 Csókfalvi Péter 16
 Csoma Zsigmond 175
 Csűrös Ferenc 41, 43
- Dalnoki István 12
 Dalnoki Lőrinc 17, 22
 Dalnoki Nagy János 17, 23, 108
- Dalnoki Nagy Mihály 17, 19, 21–22, 23, 108
 Dániel 59, 187, 192, 195–197, 199, 201, 202, 203
 Dán Róbert 77, 78, 79
 Dávid 20, 51, 56, 57, 132, 152, 153, 154, 237
 Dávid Ferenc 22, 27–52, 53–55, 56–60, 61, 63–74, 75, 104, 123, 192, 193
 Decsi Gáspár 79, 80, 81
 deMause, Lloyd 215
 Demcsák Katalin 224
 Demkó György 207
 Démoszthenész 90
 Déri Eszter 10, 164
 Dézsi András 232
 Diósdí György 87
 Diós István 129
 Dobozy Nóra Emőke 10
 Dobrossy István 223
 Dományházi Edit 106, 107
 Dömötör Tekla 32
 Dungersheim, Hieronymus 165
 Dülmen, Richard van 223
- Eckhardt Sándor 201
 Eco, Umberto 221
 Ecsedi Báthory István (országbíró, 1555–1605) 13
 Ecsedy Judit, V. 33, 41
 Efraim (József fia) 51
 Eisengrein Márton 134, 157
 Elekes Tibor 32, 108
 Éli 216, 217
 Énók (Jered fia) 190
 Enos (Sét fia) 190
 Enyedi György 9, 22, 29, 32, 39, 52, 88–99, 100, 103, 104, 110, 112

- Eötvös Lajos 183
 Erdélyi Gabriella 210
 Erdő János 65
 Estellés, Xavier Serra 124
 Estienne, Henri, I. 136
 Euagriosz Szkholasztikosz 181
 Eunomiosz 195
 Euszebiosz (caesarea-i püspök) 181, 182
 Ézsaiás 73, 170, 172, 181
 Ezsdrás 51
- Fajt Anita 113
 Fazakas Gergely Tamás 47
 F. Cz. 12
 Fejérvári Sámuel 24
 Fekete Csaba 125, 159, 164
 Felföldi László 228, 234, 235
 Földesi Ferenc 33
 Földvály Miklós István 125, 129, 137
 Fölköli Gábor 10
 Francés, Antoni Ferrando 124
 Francis, Keith A. 164
 French, Anna 213
 Fuchs Lívía 222
 Fügedi János 222
 Fülöp, Szent (apostol) 178
- Gagyhó Dénes 64
 Gál bíró 32
 Gál Kelemen 17
 Geleji Katona István 18, 23, 113
 Gellérd Imre 9, 29, 39, 64–65
 Gellérd Judit 16, 29
 Gennep, Arnold van 132
 Gergely, I. (pápa), Szent, Nagy 69
 Gergely, Szent, Nüsszai 69
 Gibson, William 164
 Gittos, Helen 124
- Goold, George Patrick 91
 Gósy Mária 161–162
 Görög Dániel 113
 Grotius, Hugo 87, 88, 97
 Gulyás Éva 180
- Gyáni Gábor 222, 223, 225
 György, Szent 180–182
- Haakonssen, Knud 87, 88
 Hamza Gábor 90
 Hanawalt, Barbara A. 213
 Hanula Gergely 126
 Haraszti György 87
 Hartvik (győri püspök) 129
 Heltai Gáspár 40, 71, 231–232
 Hérakleiosz (bizánci császár) 200
 Hermányi Dienes József 120
 Hermész Triszmegistosz 69
 Heródes 193, 194, 195, 200, 233, 234
 Heródes Arkhelaosz 195
 Hilár, Szent, Poitiers-i 67
 Hill, Christopher 191
 Hochstrasser, Timothy J. 87
 Hofer Tamás 224
 Hoffhalter, Raphael 33, 40–41, 43
 Hoffhalter, Rudolf 40
 Hoffmann Gizella 32, 108
 Homoródszentmártoni Kovács János
- III
- Horváth Csaba Péter 164–165, 205
 Horváth János 30–31, 65, 73, 207
 Hoványi Márton 229
 Hunyadi Demeter 23
 Huszár Gál 41, 65
- Ignác, Szent, Antiochiai 67
 Ila Bálint 183

- Illés 188, 189, 190, 203
 Imre Mihály 47
 Iréneusz, Szent (lyoni püspök) 67, 202
 Isai (Dávid apja) 51
 István deák 81–82
 Iván László 64
 Izidor, Szent, Sevillai 13

 Jairus 207
 Jakab Elek 30, 47, 63
 Jakab, Szent, id. (apostol) 178, 180
 Jakabffy Tamás 9, 108
 Jankovics József 10, 11, 113
 Jankovits László 10, 113
 János, Szent (evangélista) 30, 36, 37, 38, 56, 57, 59, 60, 66, 69, 70, 71, 178, 180, 196, 198, 199
 János, Szent, Aranyszájú 67, 234
 János, Szent, Keresztelő 37, 71–72, 193, 195, 234
 János Zsigmond (magyar király, erdélyi fejedelem) 34, 35–36, 53, 66, 75
 Jászberényi György 78, 79
 Jensen, Mads Langballe 88
 Jered (Mahalalél fia) 190
 Jeremiás 153, 170, 171
 Jeromos, Szent (egyházatya) 170, 171
 Jézus (Sirák fia) 216
 Jób 170, 171
 Jordanes 13
 József (Jákob fia) 51
 József, Szent (Mária férje) 56, 218
 Júdás, iskarióti 132, 152
 Júdás, Szent, Taddeus (apostol) 190
 Julianus, Flavius Claudius (római császár) 69
 Juvenalis, Decimus Junius 21

 Káin 132, 152
 Káldi György 111, 181
 Káldos János 22, 103, 110
 Kám (Noé fia) 156
 Kanyurszky György 207
 Kardos Tibor 32
 Kaschuba, Wolfgang 225
 Katalin, Szent, Alexandriai 180, 182
 Kavecsánszki Máté 222, 224, 228, 235, 236, 237
 Keckermann, Bartholomaeus 12–13, 15, 18, 23–24, 25, 108
 Kecskeméti Gábor 11, 19
 Kelemen, IV. (pápa) 200
 Kelemen Lajos 46, 47
 Keményfi Róbert 228
 Kénán (Enós fia) 190
 Kénosi Tözsér János 32–33, 36, 47, 102, 108, 110, 112, 115, 117, 118
 Kerényi Károly 132
 Keserő Bálint 17
 Keserő Gizella 16, 17, 101
 Keszeg Vilmos 221
 Kisfaludy Árpád Béla 207
 Kiss András 72
 Kiss Áron 226, 235
 Kiss Ernő 63
 Kiss Farkas 82
 Kiss Ignác 207
 Kiss János 207
 Kiss Réka 105, 114, 224, 238
 Klaniczay Gábor 214, 224, 225
 Klaniczay Tibor 65, 104
 Kleopátra, VII. (egyiptomi királynő) 198
 Kókai Nagy Viktor 111
 Kolosvári Sándor 103
 Kolumbán Vilmos József 27, 109

- Konrád, III. (jeruzsálemi király) 200
 Kónya, Peter 175
 Kónyová, Annamária 175
 Koppándi Botond Péter 29
 Kottman, Karl A. 194
 Kovács József, Ö. 223
 Kovács Mária 12, 111
 Kovács Sándor 27, 32, 37, 47, 108, 109, 110
 Kozma János 32, 47, 108, 110, 112, 115, 117, 118
 Kozma Mihály 32, 47, 108, 110, 112, 115, 117, 118
 Köpeczi Nagy György 15
 Kulcsár György 63, 175, 205, 207, 211, 213, 217–218, 219, 230, 232–233
 Kurus, II. (perzsa király) 199
 Kürti László 222
- Lackovits Emőke, S. 116, 180
 Lagosz 198
 Lakó Elemér 15, 16
 Lamb, Edel 213
 Laskai Osvát 227
 Latzkovits Miklós 22, 103, 106, 107
 León, Luis de 194
 Leppin, Volker 188
 Lipsai Pál 40
 Lovas Borbála 9, 10, 53, 89, 103, 108, 112, 118, 159, 164
 Lót 154
 Lőrinc, Szent 180
 Lucius, Jacobus 40
 Lukács, Szent (evangélista) 169, 194, 206
 Luther, Martin 189, 190, 193, 195, 200, 221
 Lyra, Nicolaus de 111
- Maácz László 222
 Maczák Ibolya 10, 29, 165
 Madas Edit 130
 Magyar Anikó 162
 Mahalalél (Kénán fia) 190
 Maklári Pap Lajos 179
 Malcolm, Noel 200
 Manassze (József fia) 51
 Manlius, Johannes 175, 201, 202
 Mansfield, Mary 127
 Manyotzki Pál 101
 Mária (Márta testvére) 176, 179, 180
 Mária Magdolna 132, 153, 154
 Mária, Szűz 38, 56, 57, 59, 66, 69, 137, 150, 179, 180, 182, 218, 237
 Marinka Melinda 228
 Marjai Éva 111
 Márkos Albert 32, 108
 Maróthy Szilvia 113
 Marriott, Brandon 191
 Márta (Mária testvére) 176, 179, 180
 Martin Judit 137
 Martonfalvi Tóth György 12, 19
 Márton, Szent, Tours-i 182
 Máté, Szent (evangélista) 48, 56, 57, 235–236
 Mátyás, I. (magyar király) 37, 68
 Mátyás, Szent (apostol) 179
 Maurikiosz (bizánci császár) 199
 Mayer, Georg 31
 Maynial, Guillaume 136
 Medgyesi Pál 11–12, 18
 Melanchthon, Philip 68, 88, 97, 100, 187, 189, 196, 200, 201, 202
 Melius Juhász Péter 27, 30, 31, 34, 36–37, 40, 63, 65, 67–68, 177
 Meyer, Hans Bernhard 163
 Mihály, Szent (arkangyal) 179, 180

- Mohamed 195, 196, 200
 Mokos Gyula 178
 Molnár Antal 80, 164
 Molnár B. Lehel 32, 108, 109
 Molnár Ferenc, A. 159
 Molnár Gergely 17
 Monok István 11, 182
 Mózes 48, 57, 58, 189, 190, 192, 193,
 195, 202, 234
 Mudriczki Judit 111
 Musculus, Wolfgang 181–182
 Müller, Gerhard 187

 Nabukodonozor 195
 Nádor Zsófia 10
 Nagyvillés János 82
 Nagy Ilona, M. 159
 Nagy Lajos 74
 Nagy Miklós Mihály 165
 Nagysolymosi Koncz Boldizsár 113,
 115, 116
 Nemes Tamás 105
 Nemeskürty István 65, 70, 180, 206,
 215, 221, 231
 Németh András 222
 Németh Balázs 176–177, 178
 Németh Gábor 229
 Németh S. Katalin 77
 Nero, Claudius Caesar (római császár) 200
 Noé 154, 156, 190, 191
 Nógrádi Mátyás 12, 18

 Nyerges Judit 11

 Oláh Miklós 160
 Oláh Szabolcs 11
 Órigenész 194
 Orosz István 132

 Osiander, Andreas 186–188, 190–202,
 203
 Óvári Kelemen 103
 Ovidius Naso, Publius 21–22

 Ósz Sándor Előd 101
 Óze Sándor 188, 229, 233

 Palaeologus, Jacobus 82, 83–84, 85–86
 Pálfi Márton 192
 Pál-Kovács Dóra 222, 225
 Pál, Szent (apostol) 30, 51, 53, 57, 70,
 89, 94, 137, 138, 155, 167, 170, 171,
 197, 216, 228, 229
 Palladini, Fiametta 87
 Pánczél Hegedűs János 126
 Pápai, Ladislaus 46
 Paulus, Burgensis 188
 Pázmány Péter 111, 126, 164, 207
 Perendy László 229
 Perger Gábor 222
 Pesovár Ernő 222
 Péter Lajos 70
 Péter Petra 222
 Péter, Szent (apostol) 20, 93, 94, 95,
 96, 132, 137, 153, 154, 190
 Phókasz (bizánci császár) 199–200, 201
 Platón 67, 69
 Pintér Jenő 65
 Pirnát Antal 27
 Pocsainé Eperjesi Eszter 226
 Pompeius, Gnaeus, Magnus 196
 Popkin, Richard 191
 Pózsár Annamária 23
 Prohászka Ottokár 133
 Pukánszky Béla 213, 215
 Pukánszkyne Király Katalin 213
 Puskás Attila 229

- Racziai János 82
 Radecius Bálint 108
 Radlinszky Endre 126
 Rafael, Szent (arkangyal) 233
 Raffay Ernő 165
 Ramon, d'Avinyó 124
 Rapaics Rajmond 207
 Rasi III
 Ravasz László 30, 64, 65
 Restás Attila 10, 112, 113
 Reuchlin, Johann 165, 188
 Romulus 199
 Rotaesus, Johann 136
 Rufinus, Aquileiensis 181
- Sabellius 195
 Salamon (zsidó király) 216
 Salomé (Heródiás lánya) 233–234
 Sámson 40
 Sápy Szilvia 236
 Sárközy Péter 11
 Saul 200
 Scattola, Merio 88, 90
 Schulek Tibor 83
 Scultetus, Abraham 11–12, 18
 Seebass, Gottfried 187
 Ségiuenny, André 22
 Seidler, Michael J. 87
 Selnecker, Nikolaus 189
 Seneca, Lucius Annaeus, ifj. 21
 Septgranges, Corneille de 136
 Servetus, Michael 73
 Sét 190
 Simén Domokos 74
 Simon Attila 91
 Simon Endre 90
 Simon József 88, 99
 Singriener, Johann 41
- Sipos Gábor 12, 111
 Sirató Ildikó 110
 Skaricza Máté 81–82, 85
 Szókratész Szkholasztikos 181
 Soltész Zoltánné 40–41
 Somosújfalvi Érsek Péter 13, 23
 Szozomenosz, Szalminiosz Hermiasz
 181
 Sozzini, Fausto 72
 Sörös Béla 165
 Sőtér István 179
 Spranger, Eduard 64
 Suárez, Francisco 88, 100
- Szabó Árpád
 Szabó Gergely 82
 Szabó Gyula 83
 Szabó Károly 183
 Szabó Miklós 17, 91, 97
 Szabó Salamon 28
 Szabó T. Attila 14, 105
 Szacs vay Éva 221
 Szalai Judit 22, 103
 Száraz Orsolya 47
 Szász Ferenc 29
 Szász János 78, 80
 Szczucki, Lech 83
 Szegedi Edit 66
 Szegedi János 105
 Székely István 207
 Szekeres András 223
 Székesfejevári Mátyás 105
 Szelestei N. László 29, 52, 163
 Szenci Molnár Albert 13, 175
 Szentábrahámi Lombárd Mihály 23
 Szentgyörgyi Beke Dániel 117
 Szentmártoni János 117
 Szentpéteri István 237

- Szigeti Molnár Dávid 53, 111
 Szijártó M. István 23
 Szilágyi Emőke Rita 10, 113
 Szilágyi Sándor 104
 Szilágyi Tönkő Márton 12, 19
 Szilasi László 177
 Szilvási János 32
 Szily Kálmán 177
 Szőcsné Gazda Enikő 116
 Szőnyi Vivien 222, 225
- Tacitus, Publius Cornelius 21
 Tamás, Szent (apostol) 179
 Tana János 107
 Tarczay Erzsébet 182
 Tarnóc Márton 19
 Tattay Szilárd 88
 Telegdi Miklós 123–135, 135, 137–157, 158.
 159–173, 174, 175, 180, 205–218, 219
 Temesvári Pelbárt 227
 Theodoréosz, küroszi 181
 Theodorosz Anagnosztész 181
 Thienemann Tivadar 64
 Thury Etele 178
 Thurzó György 183
 Tinódi Lantos Sebestyén 40
 Tóbiás 156, 167, 232, 233
 Tolnai Decsi Gáspár 221, 231, 233–234,
 235–237
 Tompa Zsófia 165
 Tonk Sándor 17
 Toroczkai Erzsébet 104
 Toroczkai Máté 104
 Tóth Endre 227
 Tóth György 110
 Tóth Judit, D. 69
 Tóth Orsolya 69
 Tóth Sára 111
- Tóvay Nagy Péter 222, 228, 234, 237
 Török Ferenc 28
 Tucker, M. J. 213
 Túri Tamás 9–10, 50, 113, 192
 Turi Zita 111
 Turner, Victor 132
- Ulrik, Szent, Augsburgi (püspök) 129
 Underwood, Lucy 208, 213, 216, 217
 Uriás 152
 Uzoni Fosztó István 32–33, 47, 50–51,
 108, 110, 112, 115, 117, 118
- Vajda Zsuzsanna 213, 214–215
 Válaszúti György 27, 32, 77–84, 85–86
 Valla, Lorenzo 199
 Várfalvi Kósa János 103
 Varga Benjámin 123, 125, 126, 137, 160
 Varga Ferenc 27
 Varga Sándor 222
 Varga Szabolcs 183
 Varga Zoltán 227
 Vargyas Zoltán 132
 Vári András 223, 225
 Varjas Béla 27, 65
 Várkonyi Ágnes, R. 214
 Varsányi István 83
 Veres Balázs 40
 Veresegyházi Szentyel Mihály 120
 Viczán János 129
 Virág Benedek 163
 Vonyó József 78
 Vossius, Gerardus Johannes 109
- Wabuda, Susan 164
 Wagner, Gregorius 33, 42–43, 74
 Warburg, Aby 188
 Wengert, Timothy J. 187

Werbőczy István 40–42

Williams, George 16

Zászkaliczky Márton 10, 113

Zepper, Wilhelm 13, 108

Ziegler, Konrat 90

Zoványi Jenő 13

Zrínyi Dorottya 176, 182–183

Zrínyi György 183

Zrínyi Kristóf 183

Zrínyi Miklós 183

Zvara Edina 182

Zsengellér József 111

A kora újkori unitárius prédikációirodalom története
Erdélyben és Magyarországon
Kutatócsoport
honlapja a következő címen érhető el:

<https://unitpred.elte.hu>

Facebook oldal:
<https://www.facebook.com/unitpred>

